

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

II. HALVBIND 1971

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

VED
PETER KR. IVERSEN, G. JAPSEN OG KNUD FANØ

1971

ÅBENRÅ

HEJMDALS BOGTRYKKERI

INDHOLD:

Frugtavlskonsulent <i>Aage Lauritsen</i> : Volden og den glemte vej. Et bidrag til Danevirkes bygningshistorie	side 1– 78
Sognepræst <i>Laust Kristensen</i> : Lidt om vandresagn og historie i Burkal	– 79– 89
Bibliotekslektor <i>Poul Kürstein</i> : Småting om Jens Madsen	– 90–104
Fhv. rektor, dr. phil. <i>N. H. Jacobsen</i> : Et jernbaneprojekt fra 1844 (Åbenrå – Haderslev – Årøsund)	– 105–136
Arkivar <i>Dorrit Andersen</i> : J. N. H. Skrumsager og Frederik d. syvendes død	– 137–144
Bibliotekslektor <i>Poul Kürstein</i> : Biskop Balslevs bøger i hertugdømmet Slesvig	– 145–157
Fhv. seminarirektor, dr. theol. <i>Asger Nyholm</i> : Problemer i Slesvigs kirkeliv i årene nærmest efter 1864	– 158–198
Fhv. stadsskoleinspektør <i>L. S. Ravn</i> : Lærerslægten Westergaard. Nogle glimt fra nord- og sydslesvigske skolekrøniker	– 199–213
Afdøde overlærer, tidl. efterskoleforstander <i>Jørgen Ravn</i> (ved <i>Karen Marie Ravn</i>): Mit liv og mit virke	– 214–255

Anmeldelser:

»Bov Sogn«. (Ved museumslektor <i>Erik Jørgensen</i>)	– 256–257
Bibliografi og Ikonografi 1864. (Ved landsarkivar <i>Peter Kr. Iversen</i>)	– 257–258
Stemplet fortroligt. (Ved cand. mag. <i>Erik Stenz</i>)	– 259–261
<i>Poul Enemark</i> : Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. århundrede. Med særlig henblik på dansk okseeksport. (Ved seminarielektor <i>H. V. Gregersen</i>)	– 261–263
<i>L. S. Ravn</i> : Lærerne under sprogreskripterne 1851–1864. (Ved amanuensis, dr. phil. <i>G. Japsen</i>)	– 263–265
<i>Viggo Petersen</i> : Ringridningen i Åbenrå gennem tiderne. (Ved soci-alinspektør <i>Olav Christensen</i>)	– 265–267
<i>Morten Kamphövener</i> : Klang af skæbne og tyngde. (Ved redaktør <i>Eskild Bram</i>)	– 267–269
<i>Gerd Callesen</i> : Die Schleswig-Frage in den Beziehungen zwischen dänischer und deutscher Sozialdemokratie von 1912 bis 1924. (Ved amanuensis, dr. phil. <i>G. Japsen</i>)	– 269–273
<i>Hans Dietrich Lehmann</i> : Der »Deutsche Ausschuss« und die Abstimmungen in Schleswig 1920. (Ved arkivar <i>Dorrit Andersen</i>)	– 273–275
<i>Harboe Kardel</i> : Fünf Jahrzehnte in Nordschleswig: Ein Beitrag zur Geschichte der politischen Organisationen der deutschen Volksgruppe 1920–1970. (Ved adjunkt, dr. theol. <i>G. Weitling</i>)	– 276–279

Schleswig-Holsteinisches Biographisches Lexikon. (Ved bibliotekslektor <i>Poul Kürstein</i>)	– 280–282
Quattuor Centuriæ Epistolarum. Provst Johannes Pistorius' Brevsamling 1541–1605) (1614) ved A. Andersen. (Ved arkivar, dr. phil. <i>Vello Helk</i>)	– 283–284
Jens Bladt: »... og så blev jeg folketingsmand«. (Ved redaktør <i>Morten Kamphövener</i>)	– 284–286
J. N. H. Skrumsager: Ane Marie Skrumsager. Et lille mindeord skrevet for børn og venner. (Ved universitetslektor <i>Lorenz Rerup</i>)	– 286–287
<i>Bognyt</i> : Ved landsarkivar <i>Peter Kr. Iversen</i> , arkivar <i>Dorrit Andersen</i> , arkivar <i>Viggo Petersen</i> , seminarielektor <i>H. V. Gregersen</i> , bibliotekslektor <i>Poul Kürstein</i> , socialinspektør <i>Olav Christensen</i> , dipl. pol.rer. <i>Rolf Lehfeldt</i>	– 288–300
<i>Noter og nyt</i> : Landsarkivet – Historiske Samlinger for Sønderjylland – Studiefdeling ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig – Haderslev amts museum – Åbenrå museum – Museet på Sønderborg slot, Tønder museum og Sønderjyllands kunstmuseum – Restaurationen af Sønderborg slot – Egnsmuseet på Lille Kolstrupgård – Bov sogns museum – Kunstmuseet »Holmen«, Løgumkloster – Udgravningerne ved Solvig – Haderslev byhistoriske Arkiv gennem 25 år – Den store egnsvandring – Prisopgave – Komiteen til uddeling af Chr. Paulsen-prisen – Amtskredsens arbejde	– 301–332
<i>Årsberetning og regnskab 1970–71</i> . (Ved generalkonsul, professor, dr. phil. <i>Troels Fink</i> , landsarkivar <i>Peter Kr. Iversen</i> og bankdirektør <i>Hugo Lildholdt</i>)	– 333–339
<i>Tillæg til medlemsfortegnelsen</i>	– 340–342

Et jernbaneprojekt fra 1844

(Åbenrå — Haderslev — Årøsund)

Af *N. H. Jacobsen*.

I året 1830 åbnedes jernbanen fra Manchester til Birmingham, en begivenhed, der betragtes som indledningen til den revolution i samfærdselsforholdene, som jernbanerne kom til at betyde. Ganske vist var der i årene før 1830 blevet anlagt enkelte mindre jernbaner i U.S.A. og i England, hvor den første lille jernbane åbnedes i 1825 mellem Stockton og Darlington, men åbningen af den langt mere betydelige jernbane fra Manchester til Birmingham regnes dog — som den første betydeligere jernbane i verden — som »Jernbanealderen«s begyndelse. Få år efter i 1835 åbnedes den første jernbane i Tyskland, nemlig banen fra Nürnberg til den 6 km nordvest herfor liggende by Fürth, og hermed var så begyndelsen lagt til den jernbanefeber, som med voldsom hastighed bredte sig over Tyskland og det øvrige Europa i de følgende år.

Men medens f. eks. den franske og den belgiske regering fulgte det princip at lade jernbanerne bygge af staten, så var denne vigtige sag i Tyskland overladt til det private initiativ. Resultatet var, at der i de følgende år fremkom en mængde mere eller mindre gennemtænkte og ofte ret usandsynlige planer om jernbaneanlæg. I Hamborg opstod der en fuldstændig mani for at få fat i jernbaneaktier, og også på Europas børser var der en voldsom efterspørgsel efter aktier i de påtænkte tyske jernbaner.

Et meget grelt udtryk for denne jernbanefeber findes i »Dannevirke« for den 24. april 1844, hvor der bringes følgende meddelelse: »Redaktøren af et Rendsborg-ugeblad, hr. rektor Lütgens, synes desværre at være blevet rent besat af den på halvøen indtrængte jernbane-nisse«. Og bladet fortsætter med at citere en overmåde malende udtalelse, hvori vedkommende Lütgens skriver: »Vi har allerede smagt jernbanesiruppen, og om det gjaldt liv eller død, så

projekterer og spiller vi dog hasard med aktier, og gik verden til grunde, så begynder vi dog i himlen påny«.

Det er ganske naturligt, at man på et meget tidligt tidspunkt fik øjnene op for den betydning, som jernbanerne i Slesvig og Holsten ville kunne få. Den korte afstand, der her er mellem Nordsøen og Østersøen, har igennem århundrederne været med til at præge samfærdselsforholdene i disse egne og har i tidens løb bl. a. fremkaldt adskillige planer, der gik ud på, at der etableredes en kanalforbindelse mellem de to have.¹ Og når den danske regering på et så tidligt tidspunkt som i midten af 1830'erne kom til at beskæftige sig med planerne om jernbaneanlæg i hertugdømmerne, skyldtes det de preussiske projekter, som skulle fremme transithandelen mellem Hamborg og Lybæk, en trafik, der delvis skyldtes, at man ad denne vej kunne omgå øresundstolden, og som naturligvis ville blive yderlig fremmet ved anlæg af en jernbane.

Den danske regering havde den opfattelse, at den eneste måde, på hvilken de preussiske planer kunne forhindres, var anlæg af en transitbane på det danske monarkis territorium, og for nærmere at tage stilling til, hvor en sådan bane skulle anlægges, nedsattes den 10. december 1835 Den kongelige Jernbanekommission. Denne kommission skulle, som det fremgår af jernbanebekendtgørelsen af 18. maj 1840, behandle vilkårene for anlæg af transitbaner i Slesvig og Holsten. Bekendtgørelsen bestemte, på hvilke betingelser enkeltpersoner eller private selskaber kunne forvente at få tilladelse til anlæg af jernbaner »til forbindelse af Nordsøen og Østersøen gennem hertugdømmet Slesvig eller hertugdømmet Holsten«. Muligheden for andre linjeføringer blev overhovedet ikke nævnt. Betingelserne var bl. a., at der ikke måtte dannes jernbaneaktieselskaber, medmindre de havde fået koncession af staten.

Det første resultat af jernbanekommissionens arbejde var »Christian VIII's Nordøstersøjernbane« fra Altona til Kiel. Denne bane åbnedes på Christian VIII's fødselsdag den 18. september 1844. De synspunkter, der lå til grund for bygningen af Altona-Kiel jernbanen, var anerkendelse af den betydning, som jernbaner ville kunne få for det danske monarkis handel med udlandet. »For baner i selve kongeriget nærede man derimod fra statens side absolut ingen interesse«.²

Men fra mange sider begyndte man imidlertid at syse med tanken

om anlæg af jernbaner. Denne interesse voksede sig dog ikke stærk lidt efter lidt, men den brød faktisk pludselig og uventet frem i foråret 1844, da den gav sig udslag i fremkomsten af en mængde mulige og umulige projekter. Staten gav rundhåndet koncession til niveleringen af de påtænkte banestrækninger, og overalt troede man, at med en sådan koncession var så også tilladelsen til at kunne foretage aktietegning til den pågældende jernbane givet. Ethvert projekt blev bestormet af folk, der ønskede at tegne aktier, indtil — som det skete i de fleste tilfælde — reaktionen kom, og projektet fortabte sig i mørket.³

Der var god grund til, at disse hastigt opdukkende aktieselskaber, som for en stor del var rene svindelforetagender, kom under et vist tilsyn fra statens side, og under 14. juni 1844 blev opgaven for den i 1835 nedsatte kongelige jernbanekommission udvidet til ikke blot at tage sig af jernbaner i Slesvig og Holsten mellem Nordsøen og Østersøen, men til for fremtiden at behandle alle de jernbaneplaner, der kom frem i hele monarkiet.⁴

Det stærke røre omkring anlæg af jernbaner betød dog ikke, at der var absolut enighed om ønskeligheden af at få dette nye trafikmiddel, ligesom der herskede stærkt divergerende meninger om, hvorledes hovedtrækkene i det fremtidige jernbanenets linjeføring skulle være.

Her skal ganske kort anføres nogle enkelte af de synspunkter, der blev fremført. I en indberetning af 1841 til rentekammeret om jernbanernes betydning opkaster Gustav Skram, der i 1840 til Industriforeningen havde indsendt et forslag om dannelsen af et aktieselskab for at anlægge en jernbane fra København til Roskilde, det spørgsmål, om Danmark på grund af sin geografiske beliggenhed i det hele taget havde brug for en jernbane. Dette mente han absolut var tilfældet. Man kommer her uvilkårligt til at tænke på, hvad den kendte landøkonom C. F. I. Dalgas havde skrevet kun 14 år tidligere om, at »i et land som Jylland, der ved sine udstrakte kyster har lejlighed nok til sejlads, og hvor varetransporten altså ikke kan være betydelig, er vore almindelige landeveje, når de på den nu brugelige måde vedligeholdes og forbedres, mere end tilstrækkelige til posternes og de få rejsendes transport.«⁵

Efter Skrams mening var jernbanerne i Danmark en bydende nødvendighed, hvis ikke landet skulle gå sin totale undergang i møde.⁶

Lignende, noget højstemte toner var der over det, som sekretær Hjort udtalte ved Industriforeningens generalforsamling den 23. maj 1844: »At dette nye kommunikationsmiddel, der med rette betragtes som de nyere kunsters triumf, måske vil blive det kraftigste middel til at forebygge krig og modvirke den separatistiske ånd, som på flere steder, ja, desværre også her i landet i den senere tid har udviklet sig, ja, i det hele taget, at befordre det åndelige og materielle livs udvikling på en sådan måde, som man må se for at kunne gøre sig forestilling derom«. ⁷

Og noget lignende lød på samme tid fra Sønderjylland. Den 15. maj 1844 hedder det i »Dannevirke«: »Det er at indse, at det hos os voldsomt opståede jernbanevæsen ikke vil kunne ordne sig uden adskillige lokalkampe. I hvert tilfælde synes jernbanernes imponerende indflydelse at ville fortrænge alle vore sproglige og nationale fejder og ligesom ved en mægtig jernhånd sammenknytte de hvert år sig mere løsnende bånd mellem statens dele og gøre enhver søndersplittelse for evig umulig«.

Imidlertid var der som nævnt blandt dem, der gik ind for anlæg af jernbaner, meget delte meninger om, efter hvilke synspunkter det kommende jernbanenet skulle anlægges. Skulle der for Jyllands vedkommende foretrækkes en bane, der strakte sig op gennem halvøen i retningen nord-syd, eller skulle man vælge en øst-vest gående tværbane.

Uenigheden fremgår tydeligt af besvarelserne af spørgsmålene i det spørgeskema, som Den kongelige Jernbanekommission i midten af 1840'erne udsendte til samtlige amtsråd og byråd i Jylland.

Stort set var det således, at amtsrådene, der først og fremmest repræsenterede de store landbrugere, mente, at jernbanen ville blive til overmåde stor gavn for landbruget — i særlig grad da for studeopdrætningen og studehandelen, idet det herefter ville kunne betale sig at fede studene op i Jylland i stedet for at sende dem til markederne mod syd i den magre tilstand, som de måtte være i efter det overordentlig store vægttab, som de måtte lide ved at skulle drives fra Nordjylland til markedet mod syd. Desuden ville en jernbane op gennem Midtjylland kunne få stor betydning for de magre jorders opdyrkning.

Også indenfor købstæderne var der mange, der mente, at en jernbane ville blive til gavn for landbruget, men ellers var byrådene med

temmelig få undtagelser enige om, at en længdebane ville være til skade for byerne. Man mente blandt andet, at ved anlæg af en længdebane ville købstædernes handel og håndværk blive udkonkurreret af Hamborg, og at skibsfarten på de jyske havne ville aftage.

Og endelig kom hertil, at jernbaneanlæggene fra at være et økonomisk stridsspørgsmål mellem land og by nu også meget tidligt blev et politisk og nationalt spørgsmål mellem nationalliberale på den ene side og helstatsmænd på den anden side. Typisk er således udviklingen af roskildebanens historie. Denne bane var oprindeligt tænkt som et led i en nærmere forbindelse med Hamborg, men blev for de nationalliberale basis for et jernbanesystem, hvis hovedformål var at samle landet i en økonomisk enhed med København som midtpunkt, isolere os sydpå og i stedet for lette forbindelsen til England.⁸

Således var forholdene, da man i foråret 1844 udkastede planerne om en jernbane, der fra Åbenrå skulle gå over Haderslev til Årøsund. Grunden til denne plans opståen var, at komiteen for en jernbane fra Rendsborg til Flensborg i 1844 havde fået kongelig tilladelse til at lade den pågældende strækning nivellere. Den nødvendige aktiekapital var sikret, og der syntes således efter komiteens opfattelse at være lyse udsigter.

Samtidig fremsattes også et projekt om en jernbane fra Flensborg over Husum til Tønning. Det var i øvrigt ret forbavsende, at en stor del af aktierne til denne bane blev tegnet af hamburgere, selvom banen ville være i direkte modstrid med Hamborgs interesser.⁹

Forventningerne om, at der ville komme en jernbane fra Rendsborg til Flensborg, bevirkede, at man nu også begyndte at interessere sig for en fortsættelse af en sådan bane mod nord. I Åbenrå blev der nedsat en komité bestående af borgmester Schow, agent Jørgen Bruhn og de deputerede Lüders og Karberg, som skulle arbejde på at gennemføre en forlængelse af den forventede Rendsborg-Flensborg jernbane til Åbenrå.¹⁰

I Haderslev så man med megen misbilligelse på, at en deputation fra Åbenrå var rejst til Slesvig for at rådføre sig med de mænd, der var interesseret i at få en bane fra Flensborg til Åbenrå, »hvortil pengene ventelig ligger parat i Hamborg«, som »Dannevirke« skriver i en artikel med overskriften: »Virvar — Den i hertugdømmerne opståede jernbane-hurlumhej vedbliver at stige«. Og bladet fortsætter: »Som man hører, er det også de gode åbenråeres idé, at deres

by skal være endepunktet af den hele bane, thi det er endepunkterne, hvortil alt søger og alt igen udgår, der har den store profit. Dette er rigtignok et forræderi mod broderbyen Haderslev og en svigten af den kærlighed, som i fjor forenede haderslevere og åbenråere i Hundeklemmen, men enhver er sig selv nærmest«. ¹¹

Det møde, der hentydes til, og som blev afholdt den 12. juli 1843 på et af de smukkeste steder vest for Åbenrå, var arrangeret af slesvig-holstenske kredse som en modvægt til det den 18. maj samme år afholdte møde på Skamlingsbanken.

Den 24. april 1844 kunne »Dannevirke« yderligere meddele, at »i følge pålidelige efterretninger har magistrat og deputeretkollegium [i Åbenrå] afsluttet en kontrakt med hr. Jacob Meyer fra Rendsborg, allevegne kendt for sine store markeds-plakater og »uhørt« billige priser, om at skaffe byen en jernbane til Flensborg. En sikker kaution, at banen ikke skal blive forlænget til Haderslev, har han desværre ikke kunnet bringe tilveje«.

Ved kongelig resolution af 24. maj 1844 meddeltes der komiteen i Åbenrå tilladelse til nivellering af en jernbane fra Flensborg til Åbenrå. Videre kom planen imidlertid ikke, og i stedet for søgte man nu af al magt at fremme chaussébygningen mellem de to byer. ¹²

En anden plan, der heller ikke blev til noget, gik ud på, at der skulle bygges en jernbane fra Flensborg til Sønderborg med fortsættelse til Mommark eller Fynshav, hvorfra der så skulle være forbindelse med dampskib til Fåborg. ¹³

Men jernbanesagens fremtrængen mod nord var ikke standset med den uheldige skæbne, der var overgået Åbenrå-projektet.

Onsdag den 24. april 1844 kunne »Dannevirke« meddele, at »sidste fredag indtraf hos hr. gæstgiver og agent Petersen tvende herrer fra Rendsborg, som ville underhandle om en jernbanes anlæggelse fra Åbenrå til Haderslev. Om eftermiddagen holdt en del venner af sagen møde hos hr. agent Petersen, som åbnedes af kammerjunker og amtsforvalter von Krogh fra Åstrup. Publikum svæver endnu i uvished om, hvad der blev forhandlet på dette møde, men så meget synes at være sikkert, at det ikke er kommet til noget bestemt resultat, fordi de rendsborger herrer ikke kunne forevise papirer fra solide handelshuse. »Lyna« synes dog at være nøje underrettet om denne sag, thi den beretter, at Haderslevs indvånere har håb om at få en jernbane fra Åbenrå over Haderslev — formentlig

i følge bestemmelse, der er taget i det omtalte møde — til Årøsund«.

Det var altså det slesvig-holstenske blad »Lyna«, der var bedst orienteret om den nu fremkomne jernbaneplan, og i den følgende tid beklager »Dannevirke« sig gentagne gange over, at der ikke er kommet noget offentligt frem om denne sag. Den 1. maj meddeler »Dannevirke« således, at »de rendsborger herrer, som for en 10 dage siden ved deres nærværelse bragte sagen i live, var atter her i søndags. Hvad de igen har forhandlet med de herrer, som på byens vegne har påtaget sig at realisere dette anliggende, er, som antydet, endnu ukendt. Der hersker imidlertid blandt borgerne spændthed og uro. Under dette bevarer »Lyna« endnu sin tavshed«. Den 11. maj skriver »Dannevirke«: »Det slør, som hviler over jernbanesagen i Haderslev, er endnu ikke løftet. Hvorlænge »Lyna« en vil lade byens borgere og indvånere forblive i uvished om forhandlingerne om denne så vigtige sag, må vi lade være usagt«.

Det var således tilsyneladende de slesvig-holstenske kredse i Haderslev, der især gjorde sig anstrengelser for at få en jernbane, som fra Åbenrå skulle gå til Haderslev og derfra videre til Årøsund, og et af hovedmotiverne for ønsket om at få denne jernbane fremgår af det andragende, som den slesvig-holstenske forening i Haderslev det følgende år — 30. oktober 1845 — indgav til kongen, og hvori det blandt andet hedder: »Med glæde hilste vi også den dag i foråret 1844, da der i Haderslev sammentrådte en komité af patriotisk sindede mænd for at fremme et jernbaneanlæg fra Årøsund over Haderslev til Apenrade, der fortsat over Flensborg, Slesvig og Rendsborg skulle tilvejebringe en direkte forbindelse imellem Lille Bælt og Hamborg«.¹⁴

Der nedsattes nu en komité »til sikring af den påtænkte — i tilslutning til Flensborg-Åbenrå-jernbanen — jernbane fra Åbenrå til Haderslev og derfra videre til Årøsund, hvilken bane vil sætte de projekterede danske jernbaner på Sjælland og Fyn i forbindelse med baner i hertugdømmerne Slesvig og Holsten«. Komiteens første indsats var en skrivelse af 16. maj 1844, hvori komiteen udsteder fuldmagt til handelshuset Lawaetz & Koch i Altona til at lade foretage tegning af 7000 aktier à 100 specier. Hertil kom så 500 aktier à 100 specier, som skulle reserveres til tegning i Slesvig. Fuldmagten slutter med at fastslå, at aktionærerne kun er bundet af tegning, »såfremt den landsherrelige koncession er opnået inden seks måneder fra 1. juni at regne«.¹⁵

Fuldmagten er underskrevet af hele komiteen, der bestod af følgende: Kammerjunker og amtsforvalter von Krogh, agent J. C. Petersen, rådmand C. A. Petersen, ejeren af Årøsund, agent C. H. Bruun, advokat Selig, købmand N. C. K. Hansen, købmand H. de Wolff, herredsfoged Thomsen, købmand P. Giørtz og aktuar, dr. Meyer.

Det gik meget hurtigt med at få aktierne tegnet. Allerede den 18. maj kunne Lawaetz & Koch meddele, at tegningen af de 7000 aktier var afsluttet. Af den fortegnelse over aktietegnerne, som fulgte med skrivelsen, fremgår det, at den overvejende del af dem var jødiske forretningsfolk. Men tilsyneladende var ikke alle, der havde tegnet sig for aktier i dette jernbaneanlæg fra Åbenrå over Haderslev til Årøsund, helt klar over, hvad det drejede sig om. I følge »Lyna« for den 29. maj 1844 havde »Altonaer Mercur« bragt en meddelelse om, at »mange på børsen i Hamborg havde forvekslet det sidste navn med Øresund og ikke kunne begribe, hvorledes man fra Haderslev *sans façon* kunne projektere en så lang bane på én gang«.

Der begyndte nu at komme gang i jernbanesagen. Den 29. maj indsendtes til kongen en af hele komiteen underskrevet ansøgning om tilladelse til at lade den pågældende jernbanelinje nivellere på egen bekostning, og den 2. juni rejste en deputation fra komiteen til København for yderligere at lægge et godt ord ind for ansøgningen. Deputationen bestod af kammerjunker von Krogh og rådmand C. A. Petersen samt agent Bruun fra Årøsund. Allerede den 15. juni forelå den kongelige resolution, der gav den ønskede tilladelse.

Men det var ikke blot i Haderslev, at en komité arbejdede på at få tilladelse til at anlægge en jernbane. Den 8. juni 1844 bragte »Lyna« en meddelelse om, at en deputation fra Kolding og Middelfart den 29. maj var afrejst til København for »at andrage Hans Majestæt kongen om allernådigst tilladelse til et jernbaneanlæg fra Haderslev over Kolding og Middelfart til Odense«. Denne deputation vendte tilbage med et løfte om, at sagen skulle blive nærmere overvejet.

Også på Fyn arbejdede man i øvrigt nu med jernbaneplaner. Da meddelelsen om, at aktietegningen til Åbenrå-Haderslev-Årøsund jernbanen var afsluttet, forelå, fremsattes planerne om en fynsk jernbane, der fra Nyborg skulle gå over Odense til Assens, og som skulle slutte sig til den i Årøsund endende linje. Kommunalbestyrelserne i

de tre byer havde på flere møder drøftet dette anlæg, »der synes at finde megen sympati såvel i ind- som udlandet, og som formodes at ville blive et vigtigt led i den store jernbanekæde, hvormed man agter at sammenknytte Skandinavien og Tyskland«. ¹⁶

Imidlertid var Haderslev-komiteen kommet ud for de første vanskeligheder. Årsagen hertil var den bekendtgørelse, som Den kongelige Jernbanekommission havde set sig nødsaget til at udstede den 19. juni 1844. Bekendtgørelsen påpeger, hvorledes der »i den sildigere tid uden foregående allerhøjeste tilladelse er blevet udstedt indbydelser til aktietegning på jernbaneanlæg«, og at de i denne forbindelse udstedte dokumenter er blevet genstand for en — »for den private kredit« — skadelig spekulation. I den anledning »bliver i følge Hans Majestæt kongens allerhøjeste befaling bragt til offentlig kundskab«, at indbydelse til aktietegning på jernbaneanlæg uden forud erhvervet allerhøjeste tilladelse til aktietegning er blottet for al hjemmel. Ligeledes minder kommissionen om, at det alene er »jernbaner, som har forbindelsen af Nordsøen og Østersøen til formål«, som kan forvente begunstigelser. Begunstigelser for andre jernbaneanlæg »kan følgelig kun forventes i det tilfælde, da et sådant foretagendes fremme af almindelige statshensyn findes tilrådeligt, hvorom i ethvert tilfælde særdeles allerhøjeste bestemmelser vil blive afgivet«. ¹⁷

Denne bekendtgørelse skabte en hel del usikkerhed blandt mange af dem, der havde tegnet aktier i Åbenrå-Haderslev-Årøsund jernbanen, og det skulle senere vise sig, at de havde grund til at nære disse bekymringer. I en meget skarp skrivelse, der er dateret »Hamburg im Juni 1844«, og som er underskrevet af 26 mænd, der ialt havde tegnet sig for 3925 af de 7000 aktier, hedder det som indledning: »Da undertegnede tiltrådte forpligtelsesskrivelsen, som var bragt i omløb af den provisoriske komité for den projekterede Åbenrå-Haderslev-Årøsund jernbane, gik de ud fra den selvfølgelige forudsætning, at den provisoriske komité bevægede sig på lovens grund og i særdeleshed havde overholdt og fremover var besluttet på samvittighedsfuldt at iagttage de anvisninger, som den kongelige danske lov af 18. maj 1840 foreskriver«.

Derefter anføres, hvorledes de underskrevne mener, at komiteen helt har ignoreret de normer, der er foreskrevet i bekendtgørelsen af 19. juni 1844, »og at hine forehavender i følge denne publikations udsagn savner ethvert lovligt grundlag«.

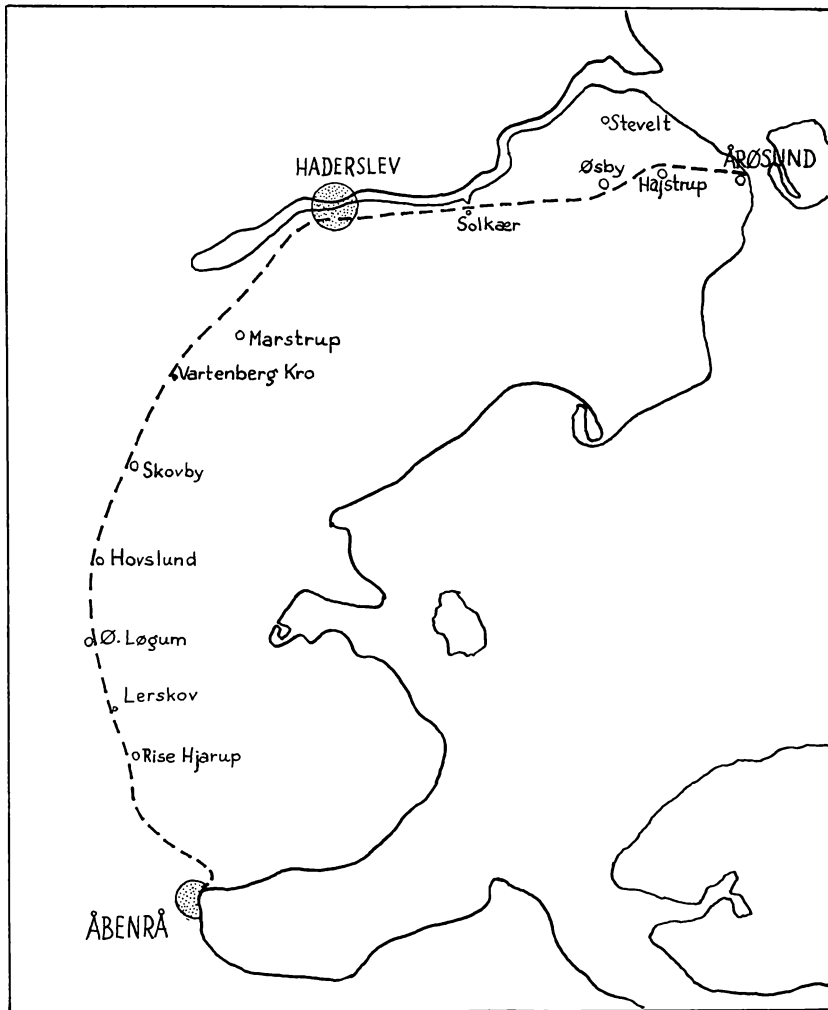
Underskriverne tager alle mulige forbehold overfor eventuelt forekommende uregelmæssigheder og slutter: »Når derimod den provisoriske komité for Åbenrå-Haderslev-Årøsund jernbanen har holdt sig nøje indenfor de lovlige grænser, så vil den under de givne omstændigheder finde det meget forklarligt, at undertegnede tillader sig at minde om, som det er selvfølgelig, og som det jo også er foreskrevet ved udtrykkelige lovbestemmelser, at der fremover ikke må foretages skridt af nogensomhelst art i dette anliggende, før der har været afholdt en generalforsamling for samtlige aktionærer, til hvilken disse indkaldes rettidigt, så de kan give møde enten personligt eller ved befuldmægtigede stedfortrædere«.

Men imens fortsætter komiteen arbejdet med jernbaneplanerne, og den 8. oktober 1844 indgav den så ansøgning til Den kongelige Jernbanekommission om tildeling af koncession på bygning af den projekterede jernbane, samt om foreskrivelse af en frist for modtagelsen af tegninger til de 500 resterende aktier.

Dette meget udførlige aktstykke giver en indgående redegørelse for ønsket om at få denne bane anlagt, og det er da også væsentlig på dette dokument, at det følgende er baseret.

Efter at man ved kongelig resolution af 15. juni havde fået tilladelsen til at foretage nivellering af banestrækningen, blev dette arbejde på anbefaling af overingeniør Dietz overdraget til ingeniør Trede. Foruden at optage en længde- og tværprofil af banestrækningen, to aktstykker, som det desværre ikke har været muligt at finde frem til, udarbejdede ingeniør Trede et overslag over udgifterne ved dette jernbaneanlæg. Dette overslag, som blev attesteret af overingeniør Dietz, resulterede i, at udgifterne ved anlægget af den 5 $\frac{1}{2}$ »postmil« (ca. 40 km) lange bane ville beløbe sig til 2.760.000 mark, altså 501.212 mark pr. mil, en sum som ikke overskred det beløb på 2.812.500 mark, som man fik ved tegningen af 7.500 aktier à 100 specier.

Om jernbanens forløb hedder det, at den fra Åbenrå skulle gå i en svag bue mod øst over en mosestrækning for derefter at bøje mod vest op gennem et dalstrøg til Rise Hjarup. Herfra skulle banelinjen gå over Lerskov og Øster Løgum til Hovslund i en næsten lige linje og over et terræn med overvejende sandet jordbund. Fra Skovby fik banen en mere østlig retning mod Vartenberg kro, i hvis nærhed der måtte bygges en bro for at føre banen over det dalstrøg, der findes

Jernbaneprojektet fra 1844.

her. På den videre strækning over Marstrup til Haderslev dannede banelinjen to svage kurver. Fra Haderslev skulle jernbanen gå langs fjorden til Solkær, hvorfra den passerede syd om gården Sparlund og landsbyen Øsby. Den sidste del af banelinjen var lagt nord om Hajstrup og derfra i sydøstlig retning til Årøsund havn.

Niveauforholdene var efter komiteens opfattelse i det store og hele

Parti af dalen ved Vartenberg kro. Det sandsynligste sted for broen til den påtænkte Åbenrå-Haderslev-Årosund jernbane.

gunstige, selvom banelinjen flere steder fører gennem et ret vanskeligt terræn. Der er ingen skarpe kurver. Den største stigning — som findes ved Åbenrå og Haderslev — er på 1/100, medens den på den øvrige del af linjen ligger mellem 1/150 og 1/400. De største gennemskæringer forekommer ved Åbenrå, Rise Hjarup og Vartenberg kro samt ved Sparlund, Øsby og Hajstrup.

Udgifterne til jordarbejderne beregnedes til at skulle blive 980.942 mark eller $35\frac{1}{2}$ % af anlægsudgifterne, medens der til broer m. v. skulle anvendes 63.800 mark. Omkostningerne ved ekspropriationerne blev anslået til 187.000 mark eller $6\frac{3}{4}$ % af anlægsudgifterne — et ret højt beløb i betragtning af, at banen for størstedelen kom til at gå gennem et ikke særlig frugtbart terræn. Endelig skal anføres, at man til anskaffelse af lokomotiver, vogne og værktøj regnede med at skulle bruge 290.800 mark, medens opførelsen af de tre banegårde ville komme til at koste ialt 308.900 mark.

Komiteen erkender, at den samlede udgift gennemgående er ansat meget højt, men mener, at det uden tvivl vil være en gunstig omstæn-

dighed for den projekterede jernbane, at de anslåede udgifter ikke overskrider det beløb, som aktietegningen udviser.

Derefter melder så det spørgsmål sig, om de egne, som banen skal gå igennem, frembyder sådanne forhold, at jernbanen vil kunne blive et frugtbringende foretagende, men komiteen tror — med henvisning til det vedlagte prospekt over banens rentabilitet, som senere vil blive lidt nærmere omtalt — at kunne fastslå, at den ønskede jernbane ikke alene vil være af stor betydning for Haderslev, men at den i det hele taget vil kunne forrente sig godt.

For Haderslev vil anlægget af denne jernbane efter komiteens mening blive en kilde til velstand, idet den for det første vil bevirke en opblomstring af den industri, som der i de senere år har vist sig så stor interesse for, samt fordi Haderslev vil blive et vigtigt led i trafikken fra de sydlige egne, fra det vestlige Slesvig og fra Jylland, som ad denne nye bane vil blive ført videre over det gamle overfartssted Årøsund.

Det er da ganske forståeligt, at bykollegiet i Haderslev var interesseret i den projekterede jernbane, og i en skrivelse af 1. juni 1844 til jernbanekomiteen erklærer bykollegiet da også, at det overfor kongen vil anbefale anlæggelsen af jernbanen, men kollegiet vil dog kun gøre det under den forudsætning, at banegården i Haderslev skal anlægges på byens grund, og at kollegiet får lejlighed til at varetage byens interesser ved bestemmelsen om banegårdens placering.

Banens betydning skulle dog ikke, som nævnt, ses alene udfra rent lokale forhold, men også — og i nok så høj grad — udfra den betydning, den ville kunne få for den gennemgående trafik, og der blev da også, som tidligere omtalt, fra begyndelsen fremhævet det ønskelige i at få en direkte forbindelse fra Hamborg til Lille Bælt.

Når det blev netop Årøsund, som man ønskede at gøre til endestation for en jernbane op gennem Slesvig, skyldtes det den betydning, som dette sted i kraft af sin beliggenhed allerede meget langt tilbage i tiden har haft for forbindelsen mellem Slesvig og Fyn.

Uden at gå i enkeltheder skal her kun påpeges enkelte af de træk, der viser den betydning, som overfarten Årøsund-Assens har haft gennem tiderne.

Mærkeligt nok figurerer Årøsund-Assens overfarten ikke i Kong Valdemars Jordebog fra 1231. Af sønderjyske færgesteder nævnes her kun Varnæs. Men i Haderslev stadsret fra 1292 fastsættes i

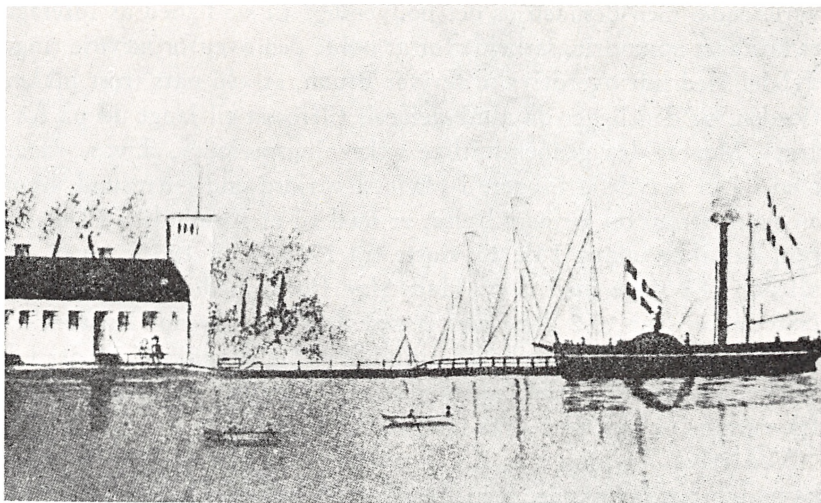
artikel 7 taksterne for overførsel af passagerer, heste, kvæg, får og svin og sait, idet det fremhæves, at Haderslevs borgere er fritaget for at betale færgeafgiften.¹⁸

I århundreder hævdede denne overfart over Lille Bælt sin rang, og denne blev naturligvis ikke mindre, da Christian I i 1475 hertil henlagde al udførsel af kvæg fra Fyn. Færgeoverfarten blev stærkt benyttet som den hovedrute, den faktisk var. Foruden til almindelige overfarter blev den ofte anvendt til troppetransporter, ligesom det gentagne gange skete, at kongerne rejste ad denne vej.

Årøund-Assens overfartens betydning understregedes yderligere, da postruten blev lagt ad denne vej, som derved blev hovedpostforbindelsen for brevpost mellem de danske øer og hertugdømmerne samt Hamborg. Da postkontoret i Haderslev oprettedes i 1649, befordredes den ridende post én gang ugentlig over Årøund-Assens, ligesom tilfældet var med den svenske postrute til Hamborg, som svenskerne ved freden i Brømsebro havde fået ret til at føre gennem Danmark. Men medens den danske post var nødt til at lægge vejen over det jyske hovedpostkontor i Haderslev, kunne den svenske post skyde genvej over Haderslev Næs, idet den lagde vejen over Vilstrup og Hoptrup.¹⁹

Fra Frederik III's tid blev Haderslev nemlig et virkeligt knudepunkt i de danske postruter, idet krydsningspunktet for de jyske postruter blev forlagt fra Kolding til Haderslev, hvorfra der så gik »agende« poster til Ålborg, Viborg samt til Ringkøbing over Ribe-Varde.²⁰ Forbindelsen med Hamborg lettedes betydeligt, da der den 1. april 1834 åbnedes en diligence, der to gange om ugen gik fra Hamborg til Årøund og derfra videre til København. Allerede to år i forvejen havde Fyns guvernør, prins Christian Frederik, foreslået anskaffelsen af et dampskib til overfarten Assens-Årøund. Postvæsenet turde dog ikke anbefale planen, da antallet af rejsende var for lille, men prinsen fortsatte sine bestræbelser, og resultatet blev, at dampskibet »Maagen«, der havde en maskine på 20 hestekræfter, og som havde kostet 27.311 rdl., i september 1838 blev indsat på denne overfart — kun 10 år efter, at der var blevet indført dampskibsfart mellem Korsør og Nyborg.

I henhold til kontrakt af 28. april 1837 blev »Maagen« overladt til færgeriejer H. B. Bruun og transportforvalter H. Chr. Bruun — det senere medlem af jernbanekomiteen — i Årøund. Disse mænd

*Assens-Årøsund overfarten. Dampskibet „Maagen“ sejler ind til Årøsund.
(Lauritz Maaløe: Assens gennem 700 år. Odense 1936).*

fik dampskibet til disposition i 20 år og skulle for dette tidsrum have 5300 rdl. årligt for postens overførsel.²¹

Samtidig med, at overførselsforholdene fra Årøsund til Assens således var blevet væsentlig forbedrede, indså man det ønskelige i, at vejen fra Haderslev til Årøsund blev sat i bedre stand, og i vejloven af 1. marts 1842 blev denne vej da også opført som en af de veje i Slesvig, der skulle udbygges som hovedvej. Ved »hovedvej« forstod man en vej, der skulle formidle indførsel og udførsel og gennemgående trafik i hele landet.

Men hvorledes var forholdene nu i det hele taget her i Årøsund i året 1844? Hvilken betydning havde dette sted som havn? Om disse spørgsmål giver ejeren af Årøsund, agent C. H. Bruun, en ret udførlig besked i en indberetning, der er dateret den 30. juli 1844, og som blev vedlagt en skrivelse af 6. november 1844 fra agenterne J. C. Petersen og C. H. Bruun til Den kongelige Jernbanekommission. I denne indberetning betegnes Årøsund direkte som Haderslevs udhavn, og der tilføjes, at den 2 mil lange Haderslev fjord kun er tilgængelig for småskibe med 5-6 fods dybtgående. Den er et besværligt farvand. Ikke alene bugter den smalle sejltrede sig gennem skovbevoksede kløfter, hvor vindforholdene tilmed er meget ustadige og

varierende, men desuden er det nødvendigt til stadighed at foretage et kostbart opmudringsarbejde for at holde den ovenfor nævnte ringe dybde. Med lidt overdrivelse skriver Bruun, at »én nats frost lukker fjorden, og den ligger da almindeligvis tilfrosset til langt ud på foråret«. Men at den gennemsnitlige »islægningsperiode«, d. v. s. »dage med is« er betydelig længere i Haderslev fjord end i Årøsund, hvor en stærk strøm op gennem bæltet er med til at formindske islægningen, kan ikke undre. I de 23 vintre fra 1929/30 til 1951/52 var der således 34,8 dage med is på Haderslev fjord, medens der i samme periode kun var 15,2 dage med is ved Årøsund.²² Denne omstændighed bevirkede ofte, at skibe på grund af tidlig islægning i Haderslev fjord måtte losse den til Haderslev bestemte ladning i Årøsund, hvorfra varerne så blev ført over land til Haderslev.

Ved selve Årøsund var der — »ved postgården« — bygget en havn for postfartøjerne, men denne havn kunne dog også benyttes af andre småskibe. Den havde en dybde af 9-10 fod, men var ikke let at besejle, idet indløbet kun var 18 alen bredt.²³ Agent Bruun giver i sin indberetning den overraskende oplysning, at havnen i Årøsund — efter overslag af havnedirektør Litte og digeinspektør, kaptajn Christensen — skulle kunne omdannes til en almindelig koffardihavn med plads til 50 store skibe for den ubetydelige sum af 4000 rdl.

Kyststrækningen i nærheden af Årøsund frembød flere steder udmærkede ankerpladser for større skibe, især omkring munden af Haderslev fjord. De mest kendte ankerpladser var her »den ydre red mellem Ørbyhage og Årø eller i bassinet ved Stevelt«,²⁴ umiddelbart ved fjordmundingen. De største skibe, der lå på den ydre red, lossede og ladede ved hjælp af lægtere, der førte ladningen ind til byen. Lægterne kunne som regel tage 4 kommercelæster (8 tons). De skibe, der kun behøvede indtil 12 fod vand, kunne gå ind til Stevelt strand. Agent Bruun meddeler, at Haderslev årligt modtager — alene af trælast — 30-40 svenske og finske skibsladninger, som udlosses i nærheden af Årøsund og derefter transporteres over land til Haderslev, og han tilføjer: »At udskibning ved Årøsund og transport pr. jernbane til Haderslev vil træde i stedet for den tidsspildende og besværlige sejlads langs Haderslev fjord og Årøsund blive Haderslevs havn, er uden for al tvivl«. Og i skrivelsen af 8. oktober 1844 hedder det i bilaget om rentabilitet, at Årøsund »først for alvor vil

få betydning, når en skinnevej gør det muligt for de forskellige byer at benytte sig af denne havn«. Og videre hedder det i denne skrivelse herom: »Det kan med sikkerhed ventes, at der på jernbanen fra Åbenrå til Årøsund vil komme en meget stærk trafik, navnlig på den årstid, hvor dampskibene fra Kiel og Flensborg ikke kan gå til søs«.

Man er overbevist om, at en meget betydelig del af de varer, der fra syd sendes til Haderslev, vil blive viderebefordret over Årøsund, ligesom man forudser, at trafikken fra store dele af Jylland og det vestlige Slesvig næsten udelukkende vil passere denne strækning. Desuden mener komiteen, at en jernbane fra Årøsund uden tvivl vil blive den foretrukne vej for Fyns eks- og import via Flensborg-Husum-Tønning banen eller til Hamborg.

Endelig kan det anføres, at agent Bruun i sin indberetning skriver, at Årøsund er et »almindeligt« bade- og forlystelsessted for indbyggerne i Haderslev, Christiansfeld og omegn. Han meddeler endog, at stedet »besøges årligt af mindst 4000 personer«, og anslår, at dette tal vil stige til 18.000, når jernbanen kommer.

Årøsund var altså efter agent Bruuns og hele komiteens mening det sted, der var det helt rigtige som udgangspunkt for den projekterede jernbane. I det foregående har det særligt været de lokale forhold, der har været omtalt. Men ansøgningen af 8. oktober 1844 og det dermed følgende bilag om rentabiliteten behandler på en ret indgående måde også den betydning, som den ønskede jernbane efter komiteens opfattelse vil få for Slesvigs og Jyllands trafik.

Af begyndelsen af skrivelsen fremgår det, at komiteen er overbevist om, at denne jernbane vil kunne få stor betydning for et udstrakt område. »Betragter vi — på et kort over Danmark og hertugdømmerne — den linje, som den projekterede jernbane fra Haderslev til Åbenrå kommer til at følge, så ser vi, at den er den eneste rigtige afløbslinje til lands for det nordlige Slesvig og hele Jylland«. Derefter prøver man på nærmere at begrunde dette ved for det første at påpege, hvorledes Haderslev-Åbenrå banen, der ganske vist kommer til at ligge kun 2 mil fra Østersøen mod 6 mil fra Nordsøen, alligevel må siges at forløbe gennem midten af Slesvig, da den østlige del er af større betydning og tættere befolket end den vestlige del. Og dernæst beskrives, hvorledes Jylland nord for Haderslev får en større udstrækning mod øst. »En linje, der fra denne by trækkes

mod nord, vil omtrent ramme Viborg, således at alle vigtigere byer og langt den bedste del af landet kommer til at ligge øst for den. Det er indlysende, at dette vil udøve en stor indflydelse på trafikken på en kommende bane, ligesom der ikke synes at kunne være tvivl om, at et så fuldkomment banebærende middel som en skinnevej i det østlige Slesvig vil trække hele trafikken mellem det vestlige Jylland og de sydlige egne til sig«, og dette vil endnu mere blive tilfældet, når chausseen fra Ribe til Haderslev — forhåbentlig snart — bliver til virkelighed. Dermed vil der være skabt en bekvem forbindelse til jernbanen.

Senere i skrivelsen går man nærmere ind på forbindelsen mod vest. Den ovenfor nævnte chaussé fra Haderslev til Ribe var optaget i det hovednet, som i vejloven af 1842 var planlagt i hertugdømmerne, og man håber, at den vil blive anlagt hurtigere, end det fremgår af rækkefølgen for vejarbejderne i loven, idet trafikken mellem Haderslev og Ribe stadig tiltager, og behovet for en hovedvej trænger sig mere og mere på. At en sådan hovedvej vil have en betydelig indflydelse »er for klart til, at det behøver at blive nærmere bevist«.

Men lige så vigtig, som hovedvejen til Ribe vil være for Haderslev, lige så vigtig vil jernbanen fra Flensborg over Husum til Tønning, som nu har fået koncession, blive. Haderslevs handel er ikke altid bundet til verdenshandelsbyen Hamborg, men den går også til England og Holland. Det ville være en stor velgerning for landet, hvis man kunne finde en lettelse for transporten her. »Det er ofte sket, at man — alene på grund af vanskeligheder, der har været med at få varerne befordret — har måttet henvende sig til og antage en mellemhandler i Hamborg. Den eneste nordsøhavn, som Haderslev — og dens velsignede omegn — hidtil har kunnet benytte, er Ribe eller egentlig Sønderho på Fanø, men for det første er vejen til Ribe under al kritik dårlig, og for det andet er adgangen til det åbne hav forbundet med mange besværligheder og farer på grund af det lavvandede farvand i Ribe å og omkring Fanø. Haderslev har meget sjældent kunnet benytte denne vej til afsætning af varer og til import«.

Det var således store forventninger, som komiteen nærrede til den jernbane, som den med så stor energi arbejdede for. Men det var ikke alle, der var af samme mening. Et meget tydeligt eksempel på dette er det bønsskrift, som bønderne i Hajstrup den 30. juli 1844 sendte

til kongen, og som er skrevet i en så særpræget stil, at skrivelsen fortjener at bringes i sin fulde ordlyd og med den originale retskrivning og tegnsætning:

»Med undersaatlig Tillid og Beskedenhed nærmer allerunderdanigst underskrevne Jorddyrkere i Byen Haystrup sig Deres Kongelige Majestæts Thron for at nedlægge i dyb Ydmyghed deres Hierters Følelser og Ønsker.

Trindt omkring os i heele Naturen øiner vi et altforbarmende faderlig sindede Væsen imod alle sine Skabninger, hvilket ogsaa haver anbetret Deres Kongelige Maytt. det danske Monarkiets Scepter for at udøve Ret og Retfærdighed imod det Allerhøistdem anbetroede Folk.

Overbeviist om disse Sandheder tror vi, at Deres Kongelige Maytt. omfatter alle Allerhøistderes Undersaatter med en sliig Landesfaderlig Kierlighed, efter hvilken den Enkeltes Fordeele maa vige for det almindelige Vel.

Det synes os, Allernaadigste Konge og Herre ! at vore Eienomme, nedarvede af vore Forfædre, trues af en udvortes Fiende, der kunde forøge de Tyngder og Byrder, vore hensovede Forfædre saa taalmodigen og troligen have baaret, hvilke ogsaa vi allerunderdanigst Underskrevne have bestræbt os at udrede. I disse Dage, Allernaadigste Konge og Herre ! er foruden nogen forregaaende Advarsel Nivelleringen forretaget over den projecterede Jernbane fra Haderslev til Aarø Sund, og det midt igiennem vore Kornmarker, vor Forhaabning og Trøst, midt igiennem vore Indhegninger, levende og døde, hvor vore Kreaturer fredeligen græsser, uden mindste Bekymring om de Huller og Aabninger saadanne Forretagender føre sædvanligen med sig. Vi tror ikke, at det er Deres Kongelige Maytt. Villie, at det skulde skee imedens Kornet staaer endnu paa Marken. Ikke uden Bekymring og veemodige Følelser er den største Deel af denne Sommer henrunden for os under ugunstige Omstændigheder formedelst vedvarende Tørhed og Kulde. Den forrestaaende Høst kan derfor kun regnes iblandt de maadelige. Naar nu til disse nedslaaende Iagttagelser en ny Masse af Tyngder og Byrder og Indskrænkninger truer os: da kan vi saa letteligen paa den Tanke komme: hvormed skal vi i Fremtiden betale Udgivter til Staten, Amtet, Communen o. s. v. Naar der frarives os en Deel af det Land, hvorpaa vore Forfædre, hvorpaa vi have ernæret os, til Jernbanen;

en anden Deel af vor Mark bliver taget fra os til Indhegningen for Jernbanen; vi taber en tredie Deel til nye Veianlæg bag Jernbanen; hvilken Godtgjørelse kan vi vel vente for alle disse Opofrelser ? ! Hvorledes bliver det med Udgivterne for de Stykker Jord vi haver ikke mere i Nytte og i Brug, af hvilke vi efter Rettens Norm og Rettesnor da heller ikke kan betale nogensomhelst Udgivter? Skal vi maaskee blive nødsaget til at kiøre $\frac{1}{8}$ eller $\frac{1}{4}$ Miil omkring for at komme til dette Stykke Land, der ligger en Steenkast fra vore Gaarde, vi ellers saa letteligen kunde komme til, men nu ikke, da Jernbanen haver giennemskaaen vor Mark i hvilkens lovlige Besiddelse vi befinde os, da der er lovet os i vore Contracter, at vi maa benytte og bruge den, som vi bedst viide og forstaae ? !

Det synes os, Allernaadigste Konge og Herre ! paa en saa liden Strækning som fra Haderslev til Aarøsund en unyttig Bekostning, en Bekostning som indtil Verdens Ende ikke kan godtgjøre de Opofrelser og Ulemper, dette vil føre med sig for Landmanden!

Vi betale til Chausseerne, vi underholde desuden mange andre Landeveie og Biveie, skal nu foruden denne Mængde af Veie Jernbanen giennemskære dette ikke betydelige Land: saa synes det os alt for meget, og der bliver efter vor Talemaade Bidter og Brokker tilbage ! !

Hvilken Nytte og Gavn kan vel hele Landet i Almindelighed have ved disse Jernbaner. Hvilken Nytte og Gavn kan Landmanden vel i Særdeleshed vente af disse? Vi tror slet ingen, men den ene Ulempe efter den anden. Slutteligen bemærker vi endnu i dybeste Underdanighed, at Haystrup Bys Marker ligger med omtrent $\frac{3}{4}$ norden for Byen, hvor Jernbanen er nivelleret, og er over $\frac{1}{4}$ Miil lang.

Efter at vi nu i Simpelhed og Korthed have opløftet vor ringe Røst til vor Allernaadigste Landsfader og Konge bønfalder vi Kongernes Konge, at han vil tage Deres Maytt. i sin almægtige Varetægt, og føie det saaledes, at det kongelige Hierte bliver ikke utilgængelig ved tro Undersaatters allerunderdanigste Forrestillinger.

I allerunderdanigste Forventning om allerfuld-naadigste Bønhørelse henlever vi Deres Kongelige Maytt.

allerunderdanigst trolydige Undersaatter

Erichsen, Friederich Schytt, B. Decker, Peter Enevoldsen, Friederich Hansen, Mads Jensen Krag, Niels Johannsen, Bertel Nissen, Peder Bertelsens Enke, Jørgen Jørgensen, Jørgen Clausens Enke, Nis Hanssens Enke«.

Men hvorledes stillede mulighederne sig nu for forrentningen af den projekterede jernbane? Også dette spørgsmål blev gjort til genstand for en meget grundig behandling, og resultatet af dette vanskelige arbejde blev nedfældet i et bilag på 14 foliosider: »Rentabilität einer Apenrade-Hadersleben-Aarøsunder Eisenbahn«.

Komiteen erkender fuldt og helt, hvor vanskeligt det er at foretage en beregning af den projekterede jernbanes rentabilitet på grundlag af de bestående forhold, men den mener dog, at beregningerne er af en sådan art, at de viser, at anlægget af en skinnevej er velmotiveret, selvom springet fra »sandveje« til jernbane dog vel nok er så stort, at der må tages hensyn til det ved beregningerne.

Hvad for det første persontrafikken angår, så gik man ud fra det tal, der for året 1843 forelå fra Haderslevs postkontor og fra politikontoret i Haderslev.

Efter oplysninger fra postkontoret blev der herfra i dette år til og fra Åbenrå og til og fra Årø Sund ialt befordret 5490 personer med de forskellige kategorier af postvogne, men derudover anslår komiteen, at 7000 havde befærdet disse strækninger i private vogne, således at det samlede antal rejsende pr. vogn blev 12.490.

Opgørelsen over, hvor mange der i 1843 tilbagelagde de nævnte vejstrækninger til fods, hviler unægteligt på et meget spinkelt grundlag. Man gik ud fra det antal vandreboøger og de pas, der var blevet visiteret af politiet. Det var ialt 5700, men man var samtidig klar over, at det langt fra var alle, der havde vandrebog eller pas, og man skønnede derfor, at antallet af dem, der rejste til fods, men som ikke havde vandrebog eller pas, var ca. 11.400, d. v. s. det dobbelte af det antal, som politikontoret opgav. Det samlede antal rejsende til fods skulle altså i 1843 have været ca. 17.100.

Alt i alt skulle der således på strækningerne Haderslev-Åbenrå og Haderslev-Årø Sund have været ca. 29.590 rejsende i 1843, og komiteen mener, at man skønner lavt, når man regner med, at dette tal vil blive tredoblet, når jernbanen kommer. Man anslår altså det årlige passagerantal på den projekterede jernbane til at ville blive 88.800 og drister sig endog til at gå så vidt, at man angiver, at af dette antal passagerer vil 4440 køre på 1. klasse, 22.200 på 2. klasse og 62.160 på 3. klasse.

Med hensyn til godstransporten anførte man udfra Statistisk Tabelværk og »andre tilforladelige kilder«, at den mængde land-

brugsprodukter, der årligt førtes gennem Haderslev, beløb sig til 40.000 centner fra Jylland, 12.000 centner fra Fyn og 9000 centner fra Haderslev og omegn. Disse landbrugsprodukter omfattede smør, huder, skind, talg, voks, fåreuld, uldvarer, saltet flæsk og kød i tønder samt »grønt flæsk til skibsproviantering og til eksport fra Flensborg og Åbenrå«.

Hertil kom så udførslen af industriprodukter m. v. fra Haderslev og omegn, hvilket ialt beløb sig til 30.000 centner. Heraf udgjorde støbejernsvarer fra jernstøberiet i Haderslev samt træ til skibsværfterne i Åbenrå 4000 centner, medens de øvrige 26.000 centner omfattede forskellige slags gryn fra dampmøllen i Haderslev og fra andre møller, samt oliekager fra oliemøllen i Christiansdal og uldvarer, lys, honning og tobaksvare fra Christiansfeld.

Efter oplysninger fra »den første kvægghandler i Jylland«, major von Ingwersen, omfattede kvægudførslen fra Jylland til Sydslesvig og Holsten 26.500 okser. Heraf anslog man, at der med jernbanen ville blive transporteret 9000 magre okser samt yderligere 2000 fede okser, 2000 kvier og 2000 magre køer. Med hensyn til ungkreaturer, svin og får manglede man nøjagtige oplysninger, men komiteen anslog — hvad man regnede med var særdeles lavt — eksporten af disse dyr til at ville udgøre 20.000 centner. Endelig omfattede udførslen 2000 heste samt 17.000 centner korn plus frø.

Hvad angår indførslen, så opgives efter oplysninger fra toldkammeret i Haderslev, at der fra Flensborg ad søvejen er blevet indført 27.000 centner diverse varer, medens der ad landevejen er kommet 6750 centner postsager. Af kolonial- og manufakturvarer blev der indført ca. 11.000 centner, især fra Hamborg og det øvrige Tyskland. Fra Holsten blev der indført ca. 5000 centner forskellige fabriksvarer, såsom tøj, cikorie, sukker og sirup.

Angående størrelsen af den mængde tørv, der blev indført fra moserne ved Vartenberg, og som dækkede langt den største del af Haderslevs forbrug, er der nogen uoverensstemmelse mellem skrivelserne om »Rentabilität«, hvor det angives, at indførslen er 12.000 læs à 25 centner, og opgivelserne i en skrivelse af 4. november 1844, hvor det opgives, at indførslen af tørv »har vi regnet til 8000 læs à 25 centner« — et tal, som man mener er sat lavt, når man bemærker, at Haderslev har 600 huse, der hvert regnes at bruge 7 læs tørv årligt, og 1 dampmølle, 2 dampbrænderier, 2 kalk- og teglbrænderier

samt 20 mindre brænderier og 16 bagere, som alle bruger tørv. Desuden regnede man med, at der fra moserne ved Vartenberg årligt ville blive transporteret ca. 50.000 centner pr. jernbane til Åbenrå. Endelig er det opgivet, at transitvarerne fra udlandet til Jylland og de danske øer vil udgøre 75.000 centner, således at den samlede varetransport på strækningen mellem Haderslev og Åbenrå skulle blive 507.750 centner eller ca. 25.000 tons årligt.

Selvom det skøn, som man foretog over, hvor stor godstransporten mellem Haderslev og Åbenrå ville blive, når jernbanen kom, var behæftet med meget stor usikkerhed, så hvilede det dog på tallene fra den godsomsætning, der allerede på dette tidspunkt fandt sted på denne strækning. Helt anderledes stillede det sig med hensyn til strækningen fra Haderslev til Årøsund, hvor der først ville opstå en godstransport, når jernbanen kom. Hvor stor godstrafikken her ville blive, kunne naturligvis ikke angives med blot nogenlunde sikkerhed, men efter komiteens opfattelse kunne det på ingen måde være for højt ansat, når man anslog, at den samlede godsomsætning mellem Haderslev og Årøsund ville blive ca. 400.000 centner. Man regnede det for udenfor al tvivl, at Årøsund-banen ville blive benyttet af Fyns eks- og import til videre transport enten med banen Flensborg-Husum-Tønning eller til Hamborg.

Afsnittet om den projekterede jernbanes rentabilitet slutter med en rekapitulation, hvori er udregnet de forventede indtægter ved person-, gods- og kreaturtransporten samt udgifterne ved driften af den 5¹/₂ mil lange jernbane. Efter denne beregning ville personbefordringen ialt kunne indbringe 119.880 mark, der fordelte sig for passagererne på 1., 2. og 3. klasse med henholdsvis 13.320, 44.400 og 62.160 mark. Indtægterne ved gods- og kreaturtransporterne ville efter beregningen beløbe sig til 113.585 mark, således at jernbanernes samlede indtægter ville blive ca. 233.500 mark. Driftsudgifter ansloges til 110.000 mark, således at der ville blive et driftsoverskud på ca. 123.500 mark.

Men trods det meget store og grundige arbejde, som Haderslev-komiteen havde nedlagt i ansøgningen af 8. oktober 1844, var den modtagelse, som den fik i Den kongelige Jernbanekommission, mildest talt kølig. Man kunne slet ikke dele komiteens lyse syn på den projekterede jernbanes forventede rentabilitet, men mente tværtimod, at denne aldeles ikke var bevist ved de beregninger, der var foretaget.

Den kongelige Jernbanekommissions svar afsendtes allerede den 31. oktober, og med dette svar returneredes de skrivelser, der havde været bilagt ansøgningen af 8. oktober. Men det er bemærkelsesværdigt, at kommissionen i sit svar på komiteens ansøgning om koncession overhovedet ikke nævner ordet »koncession«.

Det hedder i svaret meget klart: »Som svar på behagelig ansøgning af 8. d. m. fra den til bygning af en jernbane fra Åbenrå over Haderslev til Årøsumd konstituerede komité skal kommissionen herved meddele denne, at muligheden for udbytte af den projekterede jernbane ikke er så tydeligt påvist . . .«, at kommissionen på grundlag af de modtagne beregninger ser sig i stand til at indstille til kongen, at komiteen får tilladelsen til at foretage en tegning af de for banens anlæg nødvendige aktier.

Det er således et meget bestemt afslag, hvoraf det tydeligt fremgår, at man ikke engang finder anledning til at anmode komiteen om at indsende det program for aktietegning, som altid bør gå forud for en tildeling af koncession.

Men trods dette gav Haderslev-komiteen alligevel ikke op. Tiden var knap, for det var jo blevet meddelt dem, der havde tegnet aktier, at de ikke var bundet af deres tegning, hvis komiteen ikke havde fået den ønskede koncession senest den 1. december 1844.

Allerede den 4. november afsendte agenterne J. C. Petersen og C. H. Bruun som befuldmægtigede for Haderslev-komiteen endnu en ansøgning — denne gang på dansk — »om koncession til bemeldte jernbanes anlæg og eneret til sammes benyttelse«, og dette andragende fulgtes allerede den 6. november op af en ny skrivelse fra Haderslev-komiteen.

Den kongelige Jernbanekommissions medlemmer behandlede sagen meget grundigt, men af den indstilling, som de den 7. november foretog til kommissionsbetænkning, fremgår det med stor tydelighed, at man ikke kunne anbefale, at komiteen i Haderslev fik den ønskede koncession.

I indstillingen påpeges, hvorledes komiteen for anlægget af en jernbane fra Åbenrå over Haderslev til Årøsumd befinder sig i samme situation som de andre komiteer i hertugdømmet Slesvig, nemlig komiteerne for en jernbane fra Rendsborg over Slesvig til Flensborg og for en jernbane fra Flensborg til Åbenrå. Disse komiteer har været af den opfattelse, at de, når de havde fået tilladelsen til at

foretage nivelleringer, ikke var forpligtede til yderligere at ansøge om tilladelse til at lade foretage tegning af aktier.

Kommissionen har allerede ved skrivelse af 31. august 1844 meddelt Haderslev-komiteen, at den — i overensstemmelse med bestemmelserne i bekendtgørelserne af 18. maj 1840 og 19. juni 1844 — med indsendelsen af resultatet af den foretagne nivellering og overslaget over rentabiliteten skulle andrage om tilladelse til at lade udskrive tegning af aktier, og at de allerede stedfundne aktietegninger for så vidt savnede et grundlag, som der først efter en nærmere undersøgelse af foretagendet kunne træffes afgørelse om, hvorvidt tilladelsen kunne gives.

Efter Haderslev-komiteens opfattelse kunne bekendtgørelsen af 19. juni 1844 ikke komme i anvendelse i det foreliggende tilfælde, idet tegningen af aktier var afsluttet på et tidligere tidspunkt. I ansøgningen af 8. oktober skriver komiteen blandt andet: »Thi da det i nævnte bekendtgørelse af 19. juni d. å. ikke er foreskrevet, at den skulle have tilbagevirkende kraft, så har på den tid, da aktietegningerne til den projekterede jernbane blev foretaget, under hensyntagen til, at jernbaneforordningen af 18. maj 1840 intetsteds nævner nødvendigheden af en tilladelse til aktietegninger, en forpligtelse til at indhente en sådan tilladelse ikke været til stede, hvorfor vore aktietegninger ikke hører til dem, der savner ethvert grundlag«.

Kommissionen er imidlertid af en anden mening og hævder, at det ville være i modstrid med bestemmelserne, hvis Åbenrå-Haderslev-Årøsund-komiteen, som endnu ikke havde ansøgt om denne tilladelse til aktietegning, nu fik koncession til banen, og at de to andre komiteer, der er i fuldstændig samme situation, med rette ville kunne føle sig uretfærdigt behandlet.

Af denne grund kan koncessionen ikke tildeles. De befuldmægtigede har i deres fornyede ansøgning af 4. november — skriver kommissionen — ene og alene ansøgt om at få koncession, men kommissionen må henholde sig til skrivelsen af 31. oktober og bemærker, at den omstændighed, at aktietegnerne ikke er forpligtede af deres tegning, hvis komiteen ikke får koncessionen inden 1. december 1844, ikke kan foranledige kommissionen til at ændre sin beslutning.

Kommissionen fastslår yderligere, at det udelukkende er komiteens egen skyld, at sagen er blevet så forsinket, og skriver direkte, at

i betragtning af, at tilladelsen til nivellering forelå allerede den 15. juni, burde ansøgning om at måtte lade foretage tegning af aktier have været indsendt på et meget tidligere tidspunkt.

Derefter går kommissionsmedlemmernes indstilling over til at behandle resultatet af den foretagne nivellering og af beregningerne over den projekterede jernbanes rentabilitet. Der er for det første en betragtning af stigningsforholdene i det terræn, som banelinjen skulle føres igennem. Haderslev-komiteen har som sin opfattelse fremhævet, at disse stigningsforhold i det store og hele er tilfredsstillende. Denne opfattelse deles ikke af kommissionen, især ikke når den sammenligner med forholdene ved andre jernbaneanlæg. Tværtimod forekommer det kommissionen, at dette, at $\frac{1}{6}$ af banestrækningen har en stigning på 1:100, er så betydeligt, at man mener, at de anlægsudgifter, som komiteen anslår, ikke kan være tilstrækkelige.

Også med hensyn til den opstillede rentabilitet stiller kommissionen sig meget tvivlende. Komiteen regner med, at jernbanen vil få et årligt passagerantal på ca. 88.800, men efter kommissionens opfattelse synes dette tal at være meget vilkårligt ansat, og det samme gælder størrelsen af den anslåede godsbefordring. Kommissionen betegner beregningen af godsbefordringen på strækningen mellem Åbenrå og Haderslev som »meget vovet og usandsynlig«, og hvad angår godsbefordringen på strækningen mellem Haderslev og Årøsund, finder man, at den foretagne opgørelse må betegnes som »meget tvivlsom«, da der for tiden — som komiteen også anfører — overhovedet ikke er nogen godstrafik på denne strækning.

I det hele taget er det kommissionens opfattelse, at den opstillede rentabilitet synes at være altfor utilstrækkelig til at kunne skabe grundlag for en ansøgning om tilladelse til aktietegning.

Men hertil kommer endnu en omstændighed, der må tages i betragtning ved behandling af den foreliggende ansøgning, og det er, at der fra Middelfart og Odense kommuner nu er indkommet protester mod, at jernbanen skulle komme til at gå over Assens og Årøsund.

Kommissionen konkluderer altså faktisk i, at den ikke finder, at der er anledning til at anmode Haderslev-komiteen om at indsende det program til aktietegning, som bør gå forud for meddelelse af »den allerede nu ansøgte koncession« — så meget mere, som en jernbane fra Årøsund til Åbenrå ikke vil få nogen betydning, når for-

længelsen over Flensborg til Rendsborg ikke kommer i stand, og her-til kommer, at det endnu ikke er afgjort, om den fynske bane skal gå fra Odense over Assens eller over Middelfart til Snoghøj og derfra videre over Kolding til hertugdømmet Slesvig.

Allerede den 9. november foreligger den kongelige resolution, der pålægger jernbanekommissionen overfor Haderslev-komiteens befuldmægtigede, agenterne J. C. Petersen og C. H. Bruun »... ved en motiveret beslutning at tilkendegive, at denne deres anmodning ikke kan imødekommes«. Den 12. november meddelte kommissionen så Haderslev-komiteen afslaget i en skrivelse, der bringer hovedpunkterne af det, der er udtalt i kommissionsmedlemmernes indstilling.

Efter dette kategoriske afslag lå jernbanesagen så stille det meste af et år, men det betød ikke, at man i Haderslev havde opgivet tanken om at få en jernbane til Årøsumd.

Det følgende år blev sagen taget op på ny af »Den slesvig-holsten-ske patriotiske Forening i Haderslev«, der var blevet stiftet i juli 1845. Den 6. oktober afholdtes der generalforsamling i denne forening, og her blev det enstemmigt besluttet at sende et andragende til kongen om, at der nu, da jernbanen mellem Neumünster og Rendsborg var blevet åbnet — det skete den 18. september 1845 — byggedes en forlængelse af denne jernbane til Flensborg og derfra videre over Åbenrå og Haderslev til Årøsumd. Det, der først og fremmest var magtpåliggende for ansøgerne, var naturligvis at få den »direkte og umiddelbare forbindelse med Hamborgs verdensmarked«. I ansøgningen blev det forøvrigt fremhævet, at »navnlig havde banelinjen fra Åbenrå over Haderslev til Årøsumd en mageløs eklatant aktietegning at fremlægge«.

Andragendet, der blev indsendt den 30. oktober 1845, omtaler først, hvorledes ansøgningen af 8. oktober 1844 imod al forventning blev afslået. »Vi undlader ærbødigst enhver bemærkning om denne for os så ugunstige allerhøjeste resolution«, hedder det i andragendet, »dog kan vi ikke undlade underdanigst at nedlægge vor beklagelse derover for tronen. Nu synes os tidspunktet gunstigt til allerunderdanigst hos Deres Majestæt at andrage på, at det ville behage højst-sammes visdom, allernådigst at koncessionere jernbaneforbindelsen mellem Rendsborg og Flensborg, og hvis konjunkturerne atter skulle blive gunstige, at tilstede denne banestræknings forlængelse over Åbenrå og Haderslev til Årøsumd.«²⁵

Det var således helt rigtigt, når det i en beretning i »Lyna« for 21. januar 1846 om »Den i Haderslev oprettede slesvig-holstenske patriotiske Forening« blandt andet hedder: »Først foretog foreningen igen den længe slumrende jernbanesag og indgav en ligeså kraftig, som i et værdigt sprog skrevet og velmotiveret petition betræffende jernbanens forlængelse fra Rendsborg til Flensborg, umiddelbart til Hans Majestæt kongen«.

Heller ikke denne gang lykkedes det at få den ønskede jernbane, men alligevel skete det i de følgende år flere gange, at man fra forskellig side var interesseret i at bringe liv i den gamle hovedforbindelse mellem Slesvig og de danske øer. Allerede i 1850 kom den igen på tale, idet der i dette år for første gang fremkom en samlet jernbaneplan for »Danmark og Slesvig« — en plan, der kom til at spille en meget betydelig rolle i jernbanediskussionen og jernbanepolitikken. Denne plan, der blev offentliggjort i 1850 i et lille skrift med titlen »Motiveret Forslag til en successiv Fuldførelse af et Jernbane-, Dampskibs- og Telegraphsystem for Danmark og Slesvig«, var fremsat af kontorchef ved postvæsenet Frederik Klee og folketingsmand, dr. C. M. Poulsen. Planen var i udpræget grad baseret på tværbaner. Hovedbanen skulle fra København gå over Korsør og Middelfart til Hjerting ved Ho-bugten. Fra Korsør skulle der så etableres dampskibsforbindelse til Århus, hvorfra der skulle føres en jernbane til Skive, samt til Flensborg, hvorfra der skulle være en jernbane til Husum og Tønning.

Et af hovedsynspunkterne for forslagsstillerne var »at styrke foreningen mellem Danmark og Slesvig så meget som muligt; at lade Slesvig tilflyde så mange åndelige og materielle goder som muligt; at bringe det til at føle og erkende, at det i en forbindelse med Danmark lever mere trygt, frit og lykkeligt, end det hidtil har levet i den slesvig-holstenske«.

Derfor skulle Slesvig gennem dette trafiksystem knyttes fast til det øvrige Danmark. Man foreslog, at der på Fyn skulle anlægges en bibane, der fra et sted vest for Odense skulle gå til Assens. I forbindelse med denne bane skulle der så i Slesvig anlægges en bibane, som over Haderslev skulle gå til Skrydstrup eller Over Jerstal — alt efter, hvor den jyske længdebane kom til at gå.

Den 18. december 1862 blev spørgsmålet om at benytte den gamle færgeforbindelse fra Assens til Årø Sund nævnt i folketinget, hvor

Hovedpostruterne 1856.

den senere teaterchef, kaptajn Fallesen omtalte den i forbindelse med forslaget om at anlægge en jernbane fra Skalbjergh — på hovedlinjen mellem Odense og Middelfart — til Assens. Det skete dog uden nogen kraft og overbevisning. I følge folketingsreferatet sagde Falle-

sen rent ud, at »det naturligvis ikke er min mening, at der skal rejses nogen diskussion om denne sag. Jeg har kun villet udtale et ønske, som meget er lagt mig på sinde fra den kreds, jeg har den ære at repræsentere«. Der blev derfor naturligvis heller ikke gjort noget ved dette spørgsmål.

Men også i den tyske tid kom der planer frem om at få en jernbane til Årø. Man beskæftigede sig i årene omkring 1889 meget med tanken om at bygge en havn på vestkysten af Sønderjylland. Der var først og fremmest tale om en havn ved Havneby på Rømø, men desuden var der forslag fremme om at anlægge en havn ved Emmerlev nord for Højer eller endog på Jordsand, og i forbindelse med en sådan havn skulle der anlægges en tværbane, der over Skærbæk, Toftlund og Vojens skulle føres til Haderslev og »statshavnen« Årø.

I en betænkning, som komiteen for en jernbane fra Haderslev over Toftlund og Skærbæk til Rømø udsendte i 1889, fremhæves de gode betingelser, som en havn ved Årø har, og der antydes endog muligheden for, at man ved en havneudvidelse her kan inddrage øen Årø i havneanlægget.

Ved bygningen af den nævnte jernbane vil — hedder det i komiteens skrivelse — Årø havn i særlig grad om vinteren blive af samme betydning for den tyske handel som den påtænkte havn på Rømø.

Jernbanen ville ikke alene betyde, at indbyggerne i den vestlige del af Haderslev kreds, der også omfattede Hviding herred og således gik fra kyst til kyst, ikke behøvede at tage den lange omvej over Tønder for at komme til kredsens hovedby, men jernbanen ville også bevirke, at landbrugsprodukterne lettere kunne bringes ud til en havn, og i særlig grad til en havn, hvorover der også kunne indføres varer som kul, træ, foderstoffer m. v.

Komiteens skrivelse slutter med følgende betragtninger: »Yderligere ville byen Haderslev med endnu større succes kunne opfylde sit med hengivenhed røgtede kald at være højborg og midtpunkt for den endnu svage tyskhed i fædrelandets nordlige del. Men banen ville ikke blot blive til stor nytte for dette forholdsvis lille område. Den derved skabte korteste og samtidig ufarlige forbindelse mellem Nordsøen og Østersøen — hvis endepunkter er de to bedst tænkelige og næsten isfrie havne — ville uden tvivl blive til gavn for hele

provinsen, og den ville åbne en med glæde hilst og benyttet ny forbindelse mellem Østersø- og Nordsøområderne. Den ville således ytre sig ved velsignelsesrige virkninger i hele det tyske norden og ville utvivlsomt også være ledsaget af velgørende følger for hele monarkiet«. ²⁶

Dette projekt kom dog ikke længere end på papiret. Få år efter fik Haderslev ganske vist sin jernbane til Årøsund, men det var rigtignok ikke det, man havde tænkt sig i 1844. For den smalsporede jernbane, som fra 1903 til 1938 gik fra Haderslev til Årøsund, havde — med de forskellige sving, den lavede — en længde på 27 km, medens den direkte forbindelse ad landevejen kun er 15 km.

I tiden lige efter genforeningen var spørgsmålet om det sønderjyske jernbanenets fremtidige udvikling naturligvis noget, der optog sindene meget. Også i disse år rejste der sig røster om at få en normalsporet jernbane til Årøsund og en færgeforbindelse herfra til Assens. Allerede den 23. juli 1919 blev der fra handels-, håndværker- og landboforeningerne i såvel Haderslev og omegn som Assens og omegn indgivet et andragende om statsfærge og normalsporet jernbaneforbindelse via Årøsund. ²⁷ Men nu var der kommet en ny faktor ind, nemlig planerne om en bro over Lille Bælt, og en sådan bro måtte naturligvis bevirke, at tanken om en udbygning af trafikken over det gamle overfartssted nu blev skrinlagt.

NOTER

1. C. Beseke: Der Nord-Ostsee-Kanal. Kiel 1893.
2. De danske Statsbaner 1847-1947. København 1947, side 21.
3. O. Hedrich: Die Entwicklung des Schleswig-holsteinischen Eisenbahnwesens. Kiel 1915, side 64.
4. R. Berg: De danske Jernbaner 1840-48. (Nationaløkonomisk Tidsskrift 3. R. V. 1897, side 235).
5. C. F. I. Dalgas: Vejle Amt, beskrevet efter Opfordring af Landhusholdnings-selskabet. København 1826, side 136.
6. D. S. B. 1847-1947, side 24.
7. Berlingske Tidende, 30. maj 1844.
8. D. S. B. 1847-1947, side 28.
9. D. S. B. 1847-1947, side 22.
10. Sønderjyllands Historie IV, side 317.
11. Dannevirke, 13. april 1844.
12. Sønderjyllands Historie IV, side 317.
13. Berlingske Tidende, 3. juni 1844.
14. Lyna, 5. november 1845.

15. Den følgende redegørelse er, hvor ikke andet er anført, baseret på de aktstykker, der findes i pakken: Jernbanekommissionen: Afleveringer fra Statsarkivet i Kiel: Åbenrå-Haderslev-Årøsund banen 1844. (Rigsarkivet).
16. Berlingske Tidende, 27. maj 1844.
17. Haderslev amtsarkiv: Slesvig-holstenske regeringssager. Østeramt. 1843-44. (Landsarkivet i Åbenrå).
18. Aug. Sach: Der Ursprung der Stadt Hadersleben. Haderslev 1892, side 63.
19. Bjørn Svensson: Æ svensk postvej (Sønderjysk Månedskrift 1968, side 388).
20. A. H. Behrendt: Haderslev Postkontor 1649-1949. Haderslev 1949, side 8.
21. Lauritz Maaløe: Assens gennem 700 Aar. Odense 1936, side 99.
22. N. H. Jacobsen: Lidt om Haderslev Fjord som søfartsvej (Geografisk Tidsskrift 52. bd., 1952-53), side 132 f.
23. Den danske Lods. 1. udg. 1843, side 224.
24. Interims-Reglement og Taxt (af 26. september 1846) for Lodsen ved Ørbyhage.
25. Lyna, 5. november 1845.
26. Pakken: Bygning af en jernbane Rømø-Toftlund-Vojens. 1889. (Landsarkivet i Åbenrå).
Paul Langhans: Die Seehafen-Projekte an der schleswigschen Westküste (Petermanns Mitteilungen, bd. 36, 1890), side 122.
27. Betænkning afgiven af Den sønderjydske Jernbanekommission 1923.

J. N. H. Skrumsager og Frederik d. Syvendes død

Ved *Dorrit Andersen.*

Danmarks folkekære konge, grundlovens giver, Frederik d. Syvende døde 15. november 1863 på Lyksborg slot. Han døde på et politisk meget kritisk tidspunkt. To dage før havde Rigsrådet, den lovgivende forsamling for hele monarkiet, vedtaget den nye fællesforfatning, der så stærkt ønskedes af de fleste nationalt sindede i Danmark og Slesvig. Den betød nemlig indlemmelse af Slesvig i kongeriget. Forfatningen ventede nu blot på kongens underskrift for at blive gyldig. Som bekendt blev den 18. november modvilligt underskrevet af den nye konge Christian d. Niende, hvorved anledningen blev givet til den krig, der bragte Danmark tabet af Slesvig og Holsten.

Den 16. november skulle Frederik d. Syvendes lig føres til Flensborg for derfra at blive sejlet til København. Fra hele Slesvig kom folk rejsende til Flensborg for at tage afsked med den elskede konge. Også fra de nordligste egne kom der mange, fra Rødding- og Skraveegnen bl. a. højskolelærerne Rasmus Fenger og Heinrich von Nutzhorn, pastor Sveistrup, storbonden H. D. Kloppenborg, der havde stået i et personligt venskabsforhold til kongen, og den unge J. N. H. Skrumsager, der senere skulle blive kendt som en af de nationale førere i Sønderjylland under fremmedherredømmet.

Skrumsager var dengang 22 år og boede som forvalter på Toftlundgård i Københoved. Tidligere havde han efter et ophold på Rødding højskole været forvalter på Bejstrupgård hos sin senere svigerfader Kloppenborg. Sine indtryk ved kongens død og oplevelserne i forbindelse med deltagelsen i ligfølget nedskrev Skrumsager lige efter hjemkomsten i en notesbog, han havde givet titlen »Nedskrevne tanker og meninger«. Heri nedfældede han i de følgende år sine tanker ved forskellige vigtige begivenheder. Det her trykte om Frederik d. Syvendes død indeholder bl. a. talrige tidstypiske træk.

J. N. H. Skrumsager (1841-1921), forfatteren til optegnelserne om Frederik d. Syvendes død. Han skulle senere blive kendt som en af de førende danske skikkelser i Nordslesvig under det prøjsiske styre. (Foto i Historiske Samlinger for Sønderjylland).

Først kommer de højstemte mindeord over den døde konge. De illustrerer den store popularitet, den konge nød, som af senere tiders historikere karakteriseres som upålidelig og uduelig. Mindeordene kulminerer i det mere velmente end vellykkede mindedigt. Derefter

følger en frisk og ligetil skildring af rejsen til Flensborg, som Skrumsager foretog sammen med venen Pe Smej (Peter Madsen Schmidt, Københoved). Han skulle ved samme lejlighed transportere nogle soldater til Flensborg, der var blevet indkaldt på grund af den truende udenrigspolitiske situation. Så følger endelig indtrykkene fra opholdet i Flensborg og kongens sidste rejse i Sønderjylland. Det fremgår, at Skrumsager har oplevet det hele som et spændende og imponerende skuespil uden at føle alvorlige betænkeligheder med hensyn til de politiske udsigter. Dette ganske optimistiske og fortrøstningsfulde syn på fremtiden delte han med flertallet af sine samtidige i disse dage. I erindringsværket »Æt og Minder«, som Skrumsager skrev mere end 40 år senere, har han med sin viden om, hvor galt det gik, helt glemt sin oprindelige sindsstemning ved ligefølget og mener nu at kunne huske, at »alt det mørke, tunge, der hvilede over dette følge, var som et varsel om tiden, der skulle komme«.

I det følgende er Skrumsagers retskrivning og tegnsætning moderniseret, uden at der i øvrigt er gjort forsøg på at ændre de sproglige ejendommeligheder.

Kong Frederik d. Syvendes død.

Folkets kærlighed var din styrke. —

Det danske folks kærlighed var denne vor landsfader også vor —! Ja! Hvad han udrettede for sit folk, det skal sekler af år forgæves søge at glemme. Hans frihedsværk skal, om Gud vil, stå fast til de sildigste slægter. —

Var han ingen højtbegavet fyrste, så var hans hjerte des varmere og slog des hårdere for hans folks vel og lykke. Han har skænket sit folk med en god vilje og hjertets mening, hvad andre folkefærd ved strømme af blod har søgt at tilvende sig. — Hans regeringstid står og vil fremdeles stå i historien som en udgang fra mørket til lyset, ja, som et ragnarok, hvori åndernes bånd blev opbrændte i.

Frederik d. Sjette løste bondens hånd; men Frederik d. Syvende løste alle dannemænds ånd. Hvad mon der skal kaldes det største af disse gerninger? Jeg kalder Frederik d. Syvendes den største. Det er jo slemt at have armene bundne; men det holder dem dog kun borte fra, hvad de her på jorden trakter efter. Åndens trældom er større. Thi derved forstyrres dens himmelske flugt, derved over-

skæres den vej, som skal føre os over og ind i det himmelske fædreland.

Ja, Gud, gid det stod klart for alle danske, hvad for store ting Frederik d. Syvende har gjort for dem (måske tiden allerede er nær, da frihedsværket skal stå sin prøve), da ville den morgenrødestund snart trænge frem i en lys og klar dag, på hvilken umulig nogen trold eller djævel kunne leve, men måtte nødtvunget styrte ned i dødbideriets ragnarok.

Vi ved, hvad Frederik d. Syvende var og ville! — Han var dansk. Så dansk som han var ingen konge her i mange år. Han ville sit folks fred og lykke. Han bortgav derfor godvillig, hvad Frederik d. Tredje (ved hvad man kalder et statskup) afnødte sit folk. Frederik d. Syvende så, at det hele folk bedre kunne indse at styre sig selv end han alene, bedre kunne forstå at afhjælpe mangler, som han ikke så. Derfor og for alt godt, han har gjort sit folk, skal hans minde være hædret.

Alt det sagte ved vi om Frederik Folkekær; men hvad ved vi om den på tronen hævede Christian d. Niende?? Er vi vis på, at han vil fortsætte det begyndte værk, ja, er vi sikker på, han engang vil føje om det gjorde? Nu, det må vi overlade til tiden, hvad der vil ske! Dog, vi havde været mere trygge, hvis Frederik d. Syvende havde fuldendt sit frihedsværk, også her på de sønderjyske sletter. Ja, skammeligt ville det være, hvis Sønderjylland skulle blive en bold for kongelige luner. Dog, lad os, som ordsproget siger, håbe det bedste, men være belavet på det værste.

Er det kun et rygte,
der løber under ø?
Nej, nu må vi frygte,
thi kongen er død.
Han er død den gæve,
det sidste oldenskud,
kong Frederik Folkekære,
der gjorde Danmark prud.

Farvel da du kære
og tak for dit værk,
som gjorde dig ære
og Danmark stærk,
som brød med den sløve,
den slumrende tid.
Det står nok sin prøve,
når dåd følger id.

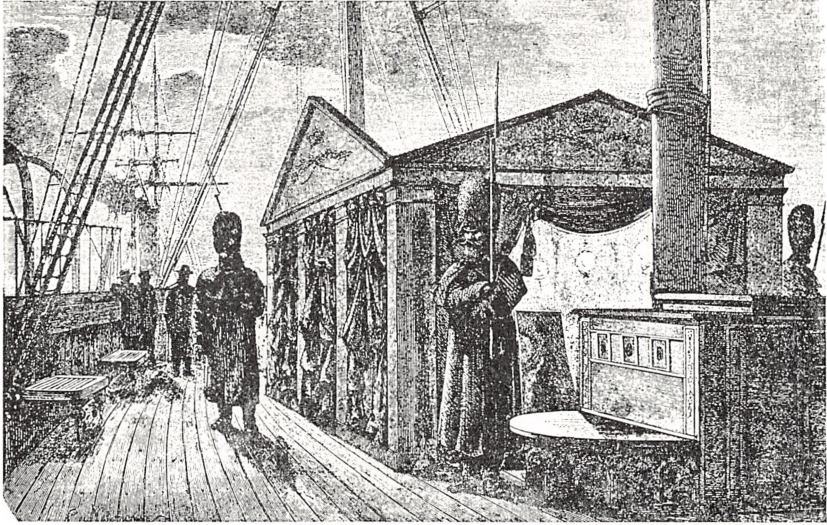
Det skal, når det fattes
af dannemand alle,
fordrive al Satans
mørke og kulde,
ja, føre den danske, den nordiske sag
under et stærkt, treenigt flag
frem til fred i vennelag,
så tysken ej skal grine deraf.

Den 29. november 1863 om morgenen kl. otte kørte jeg med Pe Smej og krigskarle af de sidste fem ad Flensborg til. Jeg var lige kommet af sengen og færdig til at gå til kirke, da kom Pe Smej ind og spurgte, om jeg ville med til Flensborg. Jeg betænkte mig ikke længe, før jeg satte mig på vognen, og nu gik det ad Flensborg til.

Krigerne, som kørte med, blev lidt efter lidt lystige, og de anså enhver karl, som vi kom forbi, for en tysker, hvis han ikke tog huen af, hvilket flere gange gav anledning til morsomme optrin. I mørkningen nåede vi Åbenrå. De af mod opflammede krigere sang i et væk igennem byen. Børnene, som nok mærkede, hvad for folk, der var kommet til byen, fulgte vognen, idet de uafsladelig råbte hurra. På et torv midt i byen standsede vi for at spørge om vej, men da krigerne kom af vognen, spurgte de de tilstrømmende folk, om de var tyskere, i stedet for at spørge om vejen. Vi holdt således en tid, men da folkene erklærede, at de var danske, så satte karlene sig igen på vognen, og vi fortsatte vor rejse sydpå.

Af bare mod tabte imidlertid en af karlene huen, men da vinden, som blæste ind over Åbenrå fjord, var meget kølig, så ønskede den hueløse karl igen at finde den, hvilken leden gav anledning til et lille ophold. Han fandt dog ikke huen, hvorfor han ved den næste bom købte en af en bommand. Klokkeren omtrent elleve om aftenen nåede vi Flensborg, hvor mig og Pe Smej indkvarterede os i Ny-staden i et meget overfyldt herberg.

Den næste morgen gik vi ud i byen, hvor vi traf bekendte fra Københoved, med hvem vi gik ned til skibene for at se det skib, der skulle føre Frederik d. Syvendes lig til København. Her traf vi på dampskibet »Slesvig«, som var bestemt dertil. »Slesvig« er en hjuldamp. Det var malet helt sort. På dækket bag stormasten var der oprejst et kapel overtrukket med sort, hvori kongeliget skulle indsættes. Skibet tæller omtrent tyve kanoner. På agterenden sprin-

Der kendes ingen billeder af Frederik d. Syvendes ligfærd fra Lyksborg til Flensborg, men kapellet med kisten om bord på damperen „Slesvig“ er blevet afbildet. (Træsnit i Illustreret Tidende 6. dec. 1863).

ger de to slesvigske løver, for hvem den henfarende konge så tapert havde stridt, for at de måtte vedblive at springe som hidtil på det ældgamle skjold.

Fra skibet gik vi til kirkegården for at se løven, der er oprejst til et minde om Istedslaget og de faldne helte. Løven sidder på et fodstykke af granit. Den har hovedet vendt mod syd, og dens udkik vidner om, at den lurar på, hvad det foregår dér sydoppe, for at den, hvis grænsen overskrides, da kan rejse sig til kamp og med et vældigt brøl kalde alle Nordens løver hid og så med rynket bryn og hævet manke jage den ubudne tyske ørn tilbage til sin rede. —

Om middagen kørte vi til Lyksborg for at ledsage kongeliget til Flensborg. Herfra satte ligfølget sig i bevægelse omtrent kl. halv to. Først kørte en uoverskuelig vognrække. Herefter fulgte det egentlige ligfølge bestående af bønder fra Slesvigs forskellige egne. Bag dem fulgte kongeliget i en vogn overtrukket med sort. Bag den igen fulgte en del høje herrer til hest og en del af tjenerskabet, hvorefter fulgte formodentlig grevinde Danners karm overtrukket med sort, bag den igen en del vogne. Bagefter kom så garden til fods.

*Istedløven, H. V. Bissens
sejrsmonument for slaget
ved Isted 1850, var opstillet
mindre end to år på den
gamle kirkegård i Flens-
borg. Da Flensborg i 1864
var kommet under præjsisk
besættelse, blev den fjernet.
Den er her fotograferet på
sin oprindelige plads af
Flensborg-fotografen
Fr. Brandt. (Foto i
Historiske Samlinger
for Sønderjylland).*

De nærmestliggende kirkeklokker ringede, idet toget drog forbi. Hist og her ved vejen havde skolebørnene forsamlet sig, som, idet toget drog forbi, afsang en salme. En lille landsby lidt sønden Flensborg, som toget nåede i mørkningen, illuminerede, endskønt det så ud til, at beboerne havde det yderst småt; men det danske hjerte havde dog sejret over armoden.

Da toget nu nærmede sig henimod Flensborg, frembød faklerne og illuminationen et pragtfuldt skue. På en bakkeskrænt lige uden for Flensborg var der af en møller opstillet en del antændte begkranse, der kastede et blegt skær hen over følget.

Ved indtoget i byen gjordes der nu holdt. Kongeliget blev taget af vognen og båret af våbenbrødrene igennem byen. Det var en højtidelig vandring igennem byen under kirkeklokkernes ringning, og af de antændte 5 à 600 fakler opstod et dejligt skue. Dertil kom nu også de næsten alle oplyste bygninger. Der var vel et antal forstokkede tyskere, der ikke illuminerede. —

Fortovene og de til gaden stødende vinduer var opfyldt med folk af alle stænder. Toget tog sig især godt ud, da det nåede det sted, hvor jernbanebroen går oven over gaden. Da havde man tilbage den bølgende ligskare, der oplystes ved fakler på hver side af gaden, de opfyldte fortove og den overfyldte jernbanebro, der så ud, som den svævede i luften.

Gaderne var overstrøet med grønt såvel som også en del af vejen, der gik igennem bønderbyerne. På torvet var de forskellige håndværkslav opstillet, hver med sin fane, der forestillede hvad næring, vedkommende drev.

Under den hele vandring gennem byen herskede der en dyb stilhed. Der hørtes kun fodslagene og »Holdt« og »Fremad«, når ligbærerne skiftede. — Ved Nørreport stødte sørgemusikken til, der blæste en sagte sørgemarch ned ad Skibbroen til. Her opløste sørgeskaren sig og adspredte sig vidt omkring, hver for at søge en plads, hvorfra han kunne se kongeligets indskibning. Da det var kommet om bord, affyredes der 27 minutskud fra de ombordværende kanoner. Kongeflaget hejsedes, og efter nogle minutters forløb lettede skibet anker og stod ud efter fjorden til. —

Det er omtrent det væsentligste af vor kære henfarende kong Frederik d. Syvendes afrejse fra det ham så dyrebare Sønderjylland.

Efter at jeg og Pe Smej havde overværet det her skrevne, rejste vi om andendagen hjem ifølge med flere af dem, der også havde været til ligfølge.

Biskop Balslevs bøger i hertugdømmet Slesvig

Af Poul Kürstein.

Også vi af den nulevende slægt kender biskop Balslevs lærebøger, nogle af de hyppigst trykte bøger i Danmark; men da Carl Frederik Balslev skrev dem, var det til brug for hans egne børns undervisning, og han var da ikke biskop, men sognepræst i Vejerslev og Blidstrup sogne på Mors. Hans »Bibelhistorie tilligemed Lidet af Kirkens Historie efter Apostlenes Dage. Til Brug for Almueskoler. Med 1 Landkort« udkom i København i 1846, og hans »Luthers Catechismus med en kort Forklaring. En Lærebog for den uconfirmerede Ungdom« udkom samme sted i 1849. I 1850 blev han stiftsprovst i Ribe, og biskop i samme by blev han først i 1867. Han var just i færd med at resignere, da døden hentede ham i Ribe den 11. marts 1895.

Ligesom hans forgænger i embedet Hans Adolph Brorson ikke blev biskop udelukkende på grund af salmen »Op al den ting, som Gud har gjort«, er Balslev næppe heller blevet biskop bare på sine bøger, men de har nok bidraget ikke uvæsentligt til hans ry som praktisk kirkemand. Bøgerne blev begge autoriseret til brug i skolerne i kongeriget og kom i mange oplag, først et oplag om året, siden endnu flere. Bibelhistorien udkom, så vidt vides, sidste gang i 1954 i 149. oplag, katekismens sidste oplag kom i 1965 og var det 345.! Mon nogen anden dansk bog efter Bibelen har været mere udbredt? Katekismen er blevet båret videre på Luthers stærke vinger, og det er ikke sagt, at Balslevs udgave af den nu er færdig.

Som det er fremhævet af H. Hejselbjerg Paulsen i Sønderjyske Årbøger 1961, kunne en dansk skolebog ikke uden videre bruges i Sønderjylland før 1848. Efter 1850 så det ganske anderledes ud. Dels kom der tyske oversættelser af begge Balslevs bøger, som blev

hjulpet frem af de kirkelige myndigheder ved gode anbefalinger, dels foreligger der direkte udsagn fra provst C. C. J. Asschenfeldt om, at regeringen agtede at indføre bogen både i dens danske og i dens tyske skikkelse i hele hertugdømmet. Om bogens brug taler antallet af oplag af disse tyske oversættelser.

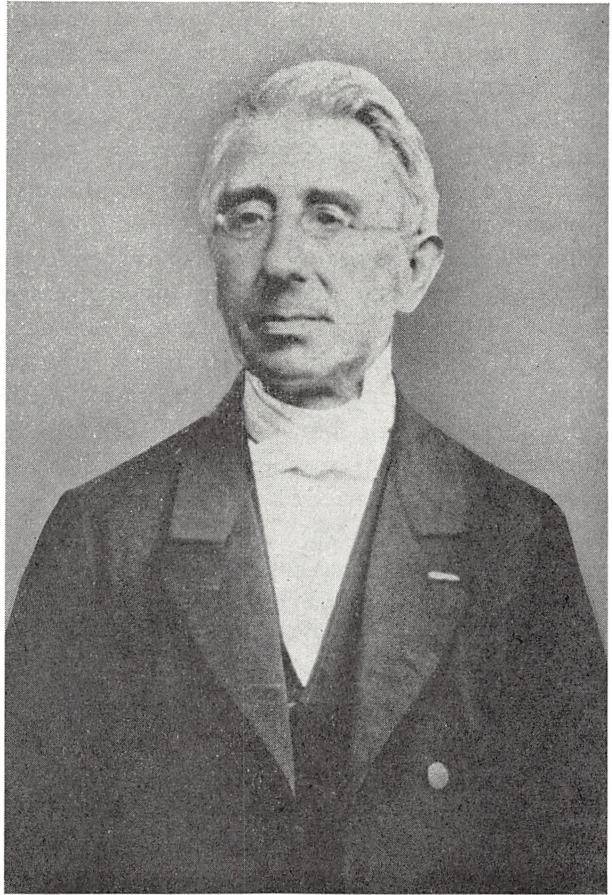
Det kan ikke nøjagtig siges, hvor mange oversættelser og hvor mange oplag der har været, fordi Dansk Bogfortegnelse er yderst mangelfuld, når det drejer sig om bøger trykt i Sønderjylland, og også fordi vore biblioteker er dårligt forsynet med dem. Ejere af disse bøger ville gøre en god gerning ved at skænke dem til Dansk Centralbibliotek i Flensborg. Vi kender — men ejer ikke! — følgende:

Luthers Katechismus mit einer kurzen Erklärung. Ein Lehrbuch für die unconfirmirte Jugend, von C. F. Balslev, Stiftsprobst und Hauptpastor an der Domkirche in Ripen. Aus dem Dänischen übersetzt nach der zweiten Auflage. Mit einem Vorworte von dem interimistischen Superintendenten Asschenfeldt, R. v. D., Flensburg 1852. In Commission bei J. F. Grün, Angelburgerstraße. Druck von J. C. Schwensen in Eckernförde. 78 s.

Det er påfaldende, at oversætteren ikke er nævnt hverken på titelbladet eller i Asschenfeldts forord, men bogen udkom i en ny udgave, hvor også oversætteren var nævnt:

Luthers Katechismus, mit einer kurzen Erklärung. Ein Lehrbuch für die unconfirmirte Jugend von C. F. Balslev, Stiftsprobst und Hauptprediger an der Domkirche in Ripen. Aus dem Dänischen übersetzt nach der zweiten Auflage von P. C. Grün, Lehrer der Oberklasse am Königl. Erziehungs-institut für Soldatenkinder in Eckernförde. Mit einem Vorworte von dem interimistischen Superintendenten Asschenfeldt, R. v. D. Zweite, revidierte Auflage. Schleswig, 1854. J. Neddermeyer's Buchhandlung. Gedruckt im Königl. Taubst.-Institut.

C. C. J. Asschenfeldts forord er tids- og stedfæstet til »Flensburg im Christfeste 1851«, altså i julen. Det er enslydende i begge udgaver, og af forordet fremgår det, at Balslevs lærebog i den danske original, som er Asschenfeldt særlig kær, i stort omfang bruges af præster og skolelærere i den nordlige del af Slesvig, fordi den ved sit sunde, klare og kristelige indhold har skaffet sig indgang. Asschenfeldt har selv revideret Grüns tyske oversættelse, som vil tage hensyn til det tyske øre. Han foreslår præsterne og skolelærerne, at de skal gennemtrække bogen med hvide blade, hvor de kan skrive op, hvad der ellers kan tjene til at gøre bogen nyttig, og ønsker, at bogen må finde den fortjente anerkendelse og modtagelse,

*C. F. Balslev,
1805-95,
fotograferet 1872.*

da det er det kongelige ministeriums hensigt at indføre den i hele hertugdømmet. Asschenfeldt var hovedpræst, førstepræst ved St. Nikolaj kirke i Flensborg, provst for staden Flensborg og Flensborg provsti, interimistisk, d. v. s. foreløbig superintendent, biskop og ridder af Dannebrog.

Om oversætteren, Peter Christian Grün, skriver Asschenfeldt, at han er »en dygtig og trosindet skolemand«. Det var han, og det blev han.

Peter Christian Grün var født i Flensborg den 25. juni 1820 i St. Johannes sogn, men hans fader, kur- og fanesmed, senere dyr-

læge Johann Gottlieb Grün, var født i Berlin som søn af en kur- og fanesmed ved Garde du Corps og har altså været født preussisk undersåt. Han døde højt bedaget, 95 år gammel, i Flensborg. Hans moder hørte derimod til landets døtre. Hun hed Dorothea Christine Mangelsen og var fra Sørup. Så der er ikke årsag til at grunde over nogen modsætning i Grüns afstamning og klare danske sindelag. I disse tider var det i øvrigt ikke ualmindeligt, at indvandrede tyskere blev gode danske mænd og kvinder. Det er endog et særligt flensborgsk træk. Grün tog lærereksamen fra Skårup i 1841, og i 1844 blev han hjælpelærer i Pommerby i Gelting sogn og giftede sig samme år med en lærerdatter, hvorved han blev svoger til degn og lærer C. E. L. Schlesinger i Adelby, en god dansk mand også han, hvis sønndatter Marianne Schlesinger blev lærerinde ved Duborg-Skolen omtrent fra dens start. I 1847 blev Grün lærer i Barkelsby i Borreby sogn på Svansø.

Her må han under de meget vanskelige forhold under oprøret og krigen 1848–50 have holdt sig som en god dansk mand, for dels bliver han i 1851 udnævnt til lærer ved Christians Plejehus i Egernførde, dels modtages han af meddeleren til »Altonaer Mercur« med særdeles stor betænkelse.

Det næste, vi hører til ham, er den navnløse overrettelse af Ballevs katekismus (1852).

Det var praktisk for Grün at få sin bog trykt i Egernførde af hensyn til korrektur og andre ting, der følger med tryk. J. C. Schwensens troskab er der heller ingen grund til at drage i tvivl. Han udgav senere Eckernförde Zeitung. Det var endnu mere praktisk for Grün at have en broder i Flensborg, der var bogbinder, nemlig den Johann Friedrich Grün i Angelbogade, som nævnes på titelbladet til 1. udgave, for her i Flensborg med de store, børnerige sogne med tysksprogede skoler skulle han søge sine fleste kunder.

Bogen må være blevet godt modtaget, og da oplaget vel næppe har været alt for stort, eftersom Grün nok har udsendt bogen på egen bekostning og vel nok i fællig med broderen, er den også hurtigt blevet udsolgt. Det fremgår af, at 2. udgave udkommer i 1854 i ændret form. Foruden Asschenfeldts forord er der nu én ting til, der tyder på, at bogen er ved at blive officiel. Den trykkes ikke længere på det lille trykkeri i Egernførde, men på Det konge-

P. C. Grün.

lige Døvstumme-Instituts trykkeri i Slesvig. Om bogens anseelse taler endvidere, at Grün nu anfører både sit navn og sin anselige titel på titelbladet.

Oplaget kan heller ikke have været alt for lille, for der gik 5 år, inden et nyt oplag kom fra trykken, men da var Grün ikke med længere. Det drejede sig om:

Luthers Katechismus mit einer kurzen Erklärung. Ein Lehrbuch für die unconfirmirte Jugend von C. F. Balslev, Stiftspropst und Hauptprediger in Ribe, R. v. D. Auf Veranstaltung des Königlichen Ministeriums für das Herzogthum Schleswig zum Schulgebrauch neu übersetzt. Preis ungebunden 10 fl., gebunden 16 fl. Schleswig. Im Verlag der Waisenhäuser zu Schleswig, Flensburg und Tondern. 1859. 76 sider.

Luthers Katechismus
mit einer kurzen Erklärung.

Ein Lehrbuch

für die unconfirmirte Jugend,

von

C. F. Balslev,
Stiftsprobst und Hauptpastor an der Domkirche in Ripen.

Aus dem Dänischen
übersetzt nach der zweiten Auflage.

Mit einem Vorworte

von

dem interimistischen Superintendenten
Möhsenfeldt, R. v. D.

Flensburg 1852.

In Commission bei **J. F. Grün**, Angelburgerstraße.
Druck von **J. E. Schwensen** in Eckernförde.

På bagsiden af titelbladet er trykt i forkortet form det allerhøjeste privilegium af 20. februar 1859, som giver de tre vajsenhuse eneret på tryk og salg af denne bog med trussel om straf i form af

konfiskation og en vilkårlig bøde for den, der handler imod dette privilegium.

Trykkeriet er ikke angivet på eksemplaret i Statsbiblioteket i Århus, men er vel snarest Det kongelige Døvtumme-Instituts trykkeri i Slesvig. Typerne er de samme som i Grüns 2. udgave 1854. I 1861 udkom et nyt oplag, hvor kun årstallet på titelbladet er ændret. Sandsynligvis er stående sats blevet brugt, måske endda stereotypisats.

Det er altså fjerde gang på niende år, at Balslevs katekismus udkom på tysk i hertugdømmet Slesvig, til trods for, at den kun blev brugt i hertugdømmets tyske skoler, nemlig i sognene i Jernved eller Danske Skov, på Femern, på Svansø, i Sønder Angel syd for Oksbækken, i landet syd for Danevirke, i Ejdersted og i Frisland vest for Svesing, Olderup, Fjorde og Hjoldelund sogne og i byerne Flensborg, Slesvig, Tønning, Garding og Egernførde samt i flækkerne Arnæs, Kappel og Svavsted.

Dermed var P. C. Grün gået ud af Balslev-katekismens historie, men ingenlunde ud af sagaen. Samme år som 2. udgave af katekismen fik han en stor og selvstændig bog ud:

Das Vaterland, ein Lesebuch für die oberen Classen der Volksschule von P. C. Grün, Lehrer der Oberclassen am Königl. Erziehungsinstitut für Soldatenkinder in Eckernförde. Altona. Verlag von A. Lehmkühl & Comp. 1854. 588 sider.

Bogens titel er taget fra W. J. G. Curtmanns tyske læsebog, og den er gjort »til samme formål for *vort fædreland* som hin for *Tyskland*«. »Af vore to anerkendte bedste læsebøger, Dr. Harms' »Gnomon« og H. Burgwardts »Bildungsfreund«, har den sidste måttet opgive sin strålende løbebane, da fædrelandet blev den for trangt, og den første har aldrig fundet almindelig udbredelse i hertugdømmet Slesvig«. Sådant hedder det i forordet, og oplysningen om, at Harms' »Gnomon« ikke har været særligt udbredt, er meget interessant. Burgwardts bog var yderst tysk og et af de første eksempler på, at en skolebog har været anvendt til nationalpolitisk propaganda. Det er tydeligt, at Grüns bog er tænkt som modgift mod slesvig-holstenske tendenser: »To halvøer og en øgruppe med flere spredte liggende øer . . . udgør det større fædreland. Den skandinaviske halvø hedder den ene, den cimbriske halvø den anden, og øgruppen hedder: den danske. Denne danner sammen med den

cimbriske halvø i det større fædreland, hvis fællesnavn er Skandinavien, vort snævrere fædreland:

DANMARK.

»Meerumschlungen« havomfavnet er det, i ordets egentlige betydning, både helheden og de enkelte dele.«

Senere var Grün lærer flere steder. Han endte som degn og lærer i Ulsnæs ved Slien 1863–88. Tilsyneladende er det mærkeligt, at denne gode danske mand ikke blev fjernet fra sit embede i 1864, men henede gik stormene ikke så stærkt som oppe i sprogreskripterens område. Måske kunne den lige så dansksindede pastor Augustiny i Ulsnæs, som med en smule vanskelighed klarede at blive i sit embede, også gøre noget for sin dygtige lærer og degn. Måske er det ikke uden forbindelse med P. C. Grüns danske indstilling, at alle hans børn udvandrede til Amerika. Han begravede sin hustru i Flensborg i 1895, men han er ikke selv død her og heller ikke i Ulsnæs eller noget andet sted i Sønder Angel. Måske er han død i Amerika. Broderen derimod, J. F. Grün, blev i Flensborg, og i 1869–70 finder vi ham i frimurerlogen »Wilhelm zur nordischen Treue«, som var fuld af preussiske officerer og embedsmænd og heller ikke savnede en insurgent-officer, Zeska, fra 1848 blandt sine brødre! Her var en ganske anden ånd. J. F. Grüns søn sadlede om og købte firmaet Hansen-Rum, og både det og slægten blomstrer i Flensborg den dag i dag.

Også Balslevs bibelhistorie kom på tysk, men lidt senere, og med den og med Grüns katekismus fortsatte Flensborg sin tradition som forlægger- og trykkested for fremragende danske værker, som skulle forelægges et tysk publikum, med »Herrn Ludwig Holbergs Dänische Reichs-Historie ins Deutsche übersetzt« 1743 ff som vel fornemste eksempel. Bibelhistorien hed på tysk:

Die Biblische Geschichte sammt einem kurzen Abrisz der Kirchengeschichte der nachapostolischen Zeit. Von C. F. Balslev, Stiftspropst und Prediger an der Domkirche in Ripen. Nach der sechsten Auflage, und mit Bewilligung des Verfassers aus dem Dänischen übersetzt von Dr. A. F. Thomsen, Cand. des heil. Predigtamts. Flensburg, 1854. Verlag von N. A. Sundby. Kastrup's Buchdruckerei. 128 sider, 1 farvetrykt kort.

Asmus Friedrich (Hübner-) Thomsen var født i Flensborg 26. august 1823, blev student i Kiel 1842 og dr. phil. i Jena og teologisk kandidat i Flensborg 1853. Oversættelsen har han gjort, mens han ventede på embede, men vi ved kun, at han først fik embede og

endda kun som konstitueret rektor i Heide i Holsten 1858, hvad han var, til han blev institutbestyrer i Kappel 1863. Men året efter op-
 randt en gylden tid for embedsløse kandidater til det hellige præste-
 embede, for i 1864 blev næsten alle præster fordrevet, og Thomsen
 kom i pastor Meiers sted i Kejtum, hvor han virkede til sin død den
 30. april 1887. N. A. Sundby, forlæggeren, var Gustav Johannsens
 formand som dansk boghandler og forlægger i Flensborg, men hver-
 ken han eller oversætteren har fået al for megen glæde af deres
 bibelhistorie. Kun 4 år fik de til at sælge den i, for så kom den ud
 for en privilegeret udgave, som ingen kunne hamle op med:

Biblische Geschichte nebst einigen Zügen aus der Geschichte der Kirche
 nach den Zeiten der Apostel. Auf Veranstaltung des Königlichen Mini-
 sterials für das Herzogthum Schleswig zum Schulgebrauch neu übersetzt
 nach dem dänischen Original von Balslev, Stiftspropsten in Ribe, R. v. D.
 Mit einer Karte. Preis ungeb. 24 ß, geb. 30 ß. Schleswig, 1858. Im Verlag
 der Waisenhäuser zu Schleswig und Tondern. 128 + 4 sider.

Kortet går over 2 sider og er litograferet i farver, »Lith. Ausf. v.
 F. Eckener, Schleswig«. Trykkeriet er ikke angivet på eksemplaret
 i Statsbiblioteket i Århus, men er vel Det kongelige Døvstumme-
 Instituts trykkeri i Slesvig at dømme efter satsen.

Bag på titelbladet er anført indholdet af det Allerhøjeste privile-
 gium på eneret for tryk og forlag for vajsenshusene af 20. februar
 1858.

Selve bogen går fra side 1 til 128, hvortil der påfaldende nok er
 tilføjet »Inhalt« på side 115, 114, 115, 116 (sic!), selv om disse side-
 tal også findes på deres rette plads i selve bogen.

Da ministeriet for hertugdømmet Slesvig udtrykkelig havde nævnt
 sig selv på titelbladet og efter gammel skik og ret havde givet vaj-
 senshusene privilegium på udgivelsen, var både Balslevs tyske kate-
 kismus og hans tyske bibelhistorie tilstrækkeligt autoriseret til brug
 i skolerne, og oplagens tal viser da også, at de har været brugt.

Hejselbjerg Paulsens fortjenstfulde afhandling om gamle skole-
 bøger i Sønderjyske Årbøger 1961 nævner 2 tilfælde, i Øsby og
 Bjolderup, hvor man nægtede at bruge den danske Balslev, og denne
 vægring får desværre lov til at give det hovedindtryk, at den danske
 Balslev ikke har været brugt i Nordslesvig. Dette er ikke rigtigt. Vi
 har provst Asschenfeldts udtrykkelige ord for, at »den bruges i stort
 omfang i det nordlige Slesvig«. Desværre vides det ikke, om en ud-
 trykkelig autorisation har foreligget, eller om en af de talløse danske

Balslev-udgaver har været trykt på sønderjysk grund på ministeriets foranledning eller endda har været udstyret med privilegium for de sønderjyske vajsenhuse.

Den danske Balslev blev også brugt i sprogdeskripternes område i Mellemslesvig i det nuværende Sydslesvig. Lærer Peter Lasthein nævner udtrykkelig, at Harreslev skole i Hanved sogn var vel forsynet med Balslevs bøger, og 1852 tilsendte det kongelige amtshus i Flensborg skolen bl. a. 60 bibelhistorier. L. S. Ravn har fundet både bibelhistorien og katekismen nævnt blandt de skolebøger, der var i brug ved langt de fleste skoler, så de må regnes for nærmest enerådende i de blandede distrikter.

1859-udgaven af katekismen er »neu übersetzt«, og det vil altså sige, at man ikke har brugt Grüns oversættelse. Den var endda forbedret af Asschenfeldt, som var en erfaren digter i det tyske sprog, og som altså skulle være kyndig både som teolog og som sprogmand. Vi kender ikke ministeriets grund til at vrage Grün, og oversætteren er ikke angivet på titelbladet, men vi ved, at biskop U. S. Boesen i 1859 betalte de to lærere Glüsing og Nissen et honorar på 300 rdlr. for oversættelsen af katekismen. Det er ikke helt uinteressant, hvordan man kvitterede dengang, og derfor hidsætter vi ordlyden:

An Honorar für die Übersetzung des Lehrbuchs von Sr. Hochehrwürden dem Herrn Stiftspropsten Balslev in Ribe »*Luthers Katechismus med en kort Forklaring*« ist uns Unterzeichneten von Sr. Magnificenz dem Herrn Bischof Boesen zu gleicher Teilung die Summe von 300 Rthlern: Drei Hundert Rthlern hochgeneigtest ausbezahlt worden, wofür wir hiermit ehrfurchtsvoll dankend quittieren.

Flensburg, den 28. Februar 1859.

*H. J. Glüsing
F. Nissen*

Grün fik dog ingen grund til klage, hvad man kan se af et brev til biskoppen og en kvittering:

Højvelbaarne, højærværdige Herr Biskop!

Igaar modtog jeg Drs Højærværdigheds Skrivelse af 27. f. M. Saa er mit glade Haab altsaa ikke blevet skuffet, og modtager Drs Højærværdighed hermed min dybeste Tak, som jeg ved Nidkærhed i

mit Embede og i min hele Opførsel skal beflitte mig paa ogsaa at vise i Gjerninger.

Jeg sender Brevet til min Svoger Schlesinger og anmoder ham om at modtage Beløbet, imod at han selv afleverer Brevet.

Deres Højærværdigheds lydige og taknemmelige

P. C. Grün.

Nørrefarensted, den 3. Marts 1859.

Der var langt fra Nørre Farensted til bispekontoret i Flensborg. Man var den gang vant til at gå langt, og kun rige folk kørte eller red. Offentlige færdselsmidler fandtes næsten ikke, og postvæsenet kendte kun byerne. Det er baggrunden for, at Grün overlader det til svogeren, degn og lærer C. E. L. Schlesinger i Adelby tæt uden for Flensborg, at hente pengene. Han har så medbragt følgende

Qvittering

At der af Hs. Højærværdighed Herr Biskop Boesen R. a. D. i Flensborg idag er udbetalt mig imod denne Qvittering

Et Hundrede Rigsdaler R. M.

som en overordentlig Gratification bevidner jeg herved med dybeste Tak.

P. C. Grün,

Degn og Skolelærer.

Nørrefarensted, d. 4. marts 1859.

Sammenfaldet i tid med udbetalingen til Glüsing og Nissen gør det rimeligt at antage, at gratifikationen skal holde Grün skadesløs både på sjælen og pungen for det tab, der blev påført ham ved, at han ikke længere kunne gøre sig håb om at se sin katekismus udkomme. Nutids mennesker stødes umiddelbart ved den noget servile tone i de tre læreres breve og kvitteringer, for man finder oprørere mere mandige end tro tjenere, men også troskab og nidkærhed har sin rejsning.

De to lærere var kendt som dygtige pædagoger, og de har forfattet flere lærebøger. Det klarlagte forhold om katekismen gør det troligt, at de også er oversætterne af 1858-udgaven af bibelhistorien, men derom foreligger der intet sikkert.

Hans Jürgen Glüsing var født i Flensborg den 19. september 1812. Han blev uddannet som lærer på Skårup seminarium og var siden lærer ved et drengeinstitut i Fåborg 1837–41 og dernæst ved real-

skolen i samme by til 1850. Han har altså været særdeles fortrolig med dansk, og dette blev ikke ringere af, at han giftede sig med en af byens piger, en datter af købmand Sander. I 1850 blev han skrive- og regnemester i Flensborg, og dette tidspunkt ser ud som en tanke. I Flensborg havde man brug for nationalt pålidelige folk, og Glüsing har næppe været ked af at få en bedre stilling oven i købet i sin fødeby. Han blev førstelærer ved drengeskolen i Flensborg i 1870 og gik af med pension i 1881 og døde kort efter, den 21. januar 1882. Selv udgav han i 1852 et »Skriveapparat« i Flensborg, og sammen med Friedrich Nissen udgav han »Erstes Lesebuch. Zunächst für die Elementarclassen der vaterländischen Volksschulen«, Flensborg 1857.

Friedrich Nissen var født i Frederiksstad den 1. februar 1820 og blev gift med organist Peters datter i Neuenkirchen. Han fik sin uddannelse på Tønder seminarium med eksamen i 1842. Bortset fra et kort ophold i Åbenrå virkede han i tysktalende egne, indtil han i 1853 blev lærer ved friskolen i Sankt Marie sogn i Flensborg, hvor han døde i 1884. Intet tyder på en særlig kyndighed i dansk, men man bør ikke overse, at dansk var undervisningsgenstand på Tønder seminarium, og undervisningen var ganske grundig, så helt ukendt med sproget har han næppe været. Men det kan jo også tænkes, at de to oversættere har delt arbejdet, så at Glüsing sørgede for den rette forståelse af den danske tekst, og Nissen tog sig af det tyske udtryk.

Balslevs bøger var et uhyre pædagogisk fremskridt. De hører hjemme i en lang række korte fremstillinger af forskellige videnskabs- og sagområder, som danske forfattere har gjort sig europæisk kendte og agtede ved, lige siden bogtrykkunsten blev taget i brug. Med 1864 forsvandt Balslevs danske bøger straks fra sprogreskripterens område i det nuværende Sydslesvig. Her var de overflødige, da skolen ikke gav ly for så meget som én times dansk religionsundervisning. I Nordslesvig forsvandt de også. Ved provstivisitatsen i Varnæs kirke 2. pinsedag forbød Bertel Godt, som nu var hovedpræst i Broager og provst i Sønderborg-Åbenrå provsti, Balslevs katekismus, men sogne-mændene ytrede som med én mund, at de ønskede at beholde lærebogen. Provsten ville ikke ud med grunden til, at Balslev skulle forbydes. En bonde bemærkede, at det vel var, fordi der står i den, at »mened er en gruelig og formastelig misbrug af Gud navn«, men

»det er muligt, at hr. Godt ikke hørte denne bemærkning«, slutter »Fædrelandet« sin beretning 30. maj 1864. Den 17. juni meddeler bladet, at Tønder provstis kirkevisitatorium, d. v. s. amtmand og provst, nylig har udsendt et cirkulære fra den fungerende general-superintendent Johannes Andreas Rehhoff, hvori præster og skolelærere opfordres til en »gesinnungs«-dygtig virksomhed. Balslevs lærebog, Rimestads og Barfods geografiske og historiske lære- og læsebøger forbydes i skolen, og endelig gengiver bladet den 28. juni et cirkulære fra Rehhoff: alle provster i Slesvig har forlangt, at så vel Cramers om Balslevs katekimus — den danske original og den tyske oversættelse — afskaffes, og derfor bør disse ikke længere bruges i skolen.

Balslevs bøger blev lagt for had af den tyske propaganda længe før 1864. Den kaldte dem »Ballsleef« efter det plattyske ord for den store bolleslev, som man laver boghvedeboller med, men alligevel undrer man sig ikke så lidt over, at en ren og skær religiøs bog som Balslevs katekismus falder som offer for en politisk handling. Og det bliver jo ikke bedre af, at J. A. Cramers omtrent 100-årige »Landes-Cathechismus« gik med i løbet.

Bertel Godt blev senere venligere mod det danske sprog, og helt så galt som generalsuperintendenten og provsterne prædikede, gik det heller ikke. Omkring 1865 henvendte lærer Lauesgaard i Sillerup, Fjelstrup sogn, sig til provst Prahll i Gammel Haderslev og spurgte, hvad han skulle gøre. Han ville gerne beholde Balslevs lærebog. Provst Prahll svarede, at det kunne han roligt gøre, for provsten brugte selv med den største glæde Balslevs katekismus.

NOTER

Kilder: De nævnte Balslev-udgaver findes alle i Statsbiblioteket i Århus. Grün: Das Vaterland, 1854, findes i Dansk Centralbibliotek, Flensborg. Kvitteringer fra Glüsing, Nissen og Grün samt den sidste brev findes i Landsarkivet i Åbenrå: Slesvigsk Biskop-Arkiv nr. 25–36 (nr. 36). Dem har L. S. Ravn overladt mig afskrifter af, og artiklen er i øvrigt fremgået af længere tids samarbejde med L. S. Ravn, som jeg takker for. Glüsings levned findes i Personalthistorisk Tidsskrift 69, årg. 1948 s. 50, ved Aage Bonde. Peter Lastheins erindringer i Sydslesvigsk Kirkekalender 1950 er optrykt i L. S. Ravn: Lærerne under sprogeskripterne 1851–64, 1971. Hejselbjerg Paulsen har fortalt mig om provst Prahll. C. F. Balslevs billede fra Det kongelige Bibliotek, P. C. Grüns venligst fra Kurt Grün. Kopier i Dansk Centralbibliotek, Flensborg.

Problemer i Slesvigs kirkeliv i årene nærmest efter 1864

Af *Asger Nyholm*.

Danmarks nederlag i krigen 1864 ramte de dansksindede slesvigere hårdt. Stemningen imod dem stod at læse i »Flensburger Tageblatt« allerede i London-konferencens dage (21. juni 1864): »Den politiske uvilje i Nordslesvig mod Tyskland kan kun være en undtagelsestilstand, frembragt af dansk agitation og korrupsion. Ved hele udviklingens gang er det aldeles sikkert, at i rolig, uforstyrret gang vil den lavere danske kultur blive fortrængt af den højere tyske«.

Men også de slesvig-holstensk-sindede, der vel var Preussen taknemmelige for løsrivelsen fra Danmark, kom snart til at føle sig skuffede og desorienterede. Med begejstring havde de hilst den augustenburgske hertug Friedrich, da han den 16. november 1863 – dagen efter Frederik 7.s død – proklamerede, at han ville tiltræde regeringen over hertugdømmerne, idet han erklærede: »min ret er eders redning« og samtidig forpligtede sig til at overholde den grundlov for hertugdømmerne, som den slesvig-holstenske landsforsamling havde vedtaget den 15. september 1848. En god måned senere, den 22. december, mødtes en stor folkeforsamling i Elmshorn, »som vore forfædre samledes på åben mark«. Dér erklærede man under begejstret tilslutning, at »ingen anden fyrste skal herske over os end vor retmæssige hertug »Friedrich der Achte« af Slesvig-Holsten«. Det såkaldte »liberale landsparti«s program: et selvstændigt Slesvig-Holsten under huset Augustenburg og med grundloven af 1848 var proklameret. En »næsten religiøs begejstring« for det augustenburgske dynastis ret og folkets nationale ret havde grebet befolkningen.¹

På baggrund af denne begejstring følte det bittert, at de sejrende parter, Preussen og Østrig, efter krigen holdt hertugen ude af bil-

ledet. Foreløbig blev Slesvig og Holsten stillet under henholdsvis preussisk og østrigsk styrelse. Hertugdømmernes fremtidige skæbne lå i det uvisse.

Forholdet mellem de to sejrherre blev mere og mere spændt. Østrig kunne ikke ønske hertugdømmerne indlemmet i Preussen. Det ville styrke det rivaliserende Preussens magtstilling. Derfor så Østrig gerne, at Slesvig-Holsten blev et selvstændigt augustenburgsk hertugdømme. Preussen derimod ønskede ikke en ny lillestat optaget i det tyske forbund. Bismarck stillede sig derfor afvisende overfor augustenburgernes arvekrav. I Slesvig forbød Preussen alle tilkendegivelser til fordel for hertugen.

I det liberale parti i hertugdømmerne vendte harmen sig derfor mod Preussen. Det blev sagt, at man nu efter danskertiden blot havde fået en anden fjende, og at ingen pris var for høj for at holde sig Preussen fra livet.

Men ikke alle tænkte således. I det såkaldte »nationale« parti havde man allerede nogle år før krigen set det som målet, at hertugdømmerne blev tilsluttet et centraliseret Tyskland under Preussens førerskab. Dér betragtede man Preussen som »Tysklands sværd«, som et »værn for den protestantiske frihed«.

I 1866 førte spændingen mellem Preussen og Østrig til krig. Allerede den 7. juni – inden krigen udbrød – besatte preussiske tropper Holsten og de østrigske tropper drog bort. Preussisk annekstion af begge hertugdømmer var at vente. »Nationalzeitung« skrev (24/7 1866), at slesvig-holstenerne skulle lære »den strenge preussiske tugt«.

Preussens sejr bragte en vis forskydning i stemningen i hertugdømmerne til fordel for de »nationale«. Men da freden blev sluttet i Prag (23. aug. 1866), vakte dens § 5 misstemning mod Preussen. Efter den skulle de nordlige distrikter i Slesvig afstås til Danmark, hvis befolkningen ved en fri afstemning tilkendegav ønsket derom. Lige så meget som dansksindede slesvigere satte deres håb til denne paragraf, lige så skuffet erklærede man fra slesvig-holstens side: »Som et Damokles-sværd hænger Nordslesvigs afståelse over slesvig-holstenernes hoveder«.

Efter krigen annekterede Preussen begge hertugdømmer. Det føltes af de liberale som et retsbrud. Da hertugdømmerne skulle vælge repræsentanter til den konstituerende rigsdag i det nyoprettede nord-

tyske forbund, fik det liberale oppositionsparti 70.000, de »nationale« preusservenner kun 30.000 stemmer. Bortset fra to danske kandidater, der valgtes i Nordslesvig (Krüger og Ahlmann), fik de liberale alle deres kandidater valgt.

Med hensyn til hertugdømmernes indre forhold blev det lovet befolkningen, at hertugdømmernes »berettigede særpræg« ville blive respekteret, forsåvidt de kunne bestå uden skade for statens enhed og interesser. Mange nyordninger blev gennemført, nogle uden at befolkningen blev hørt, adskillige mødt med uvilje.

Forvaltningen af den slesvig-holstenske statskapital blev overdraget generalstatskassen i Berlin. Grundlaget for den provinsielle selvforvaltning følte dermed undergravet. Ved en ny retsplejeordning blev den øverste appelinstans flyttet fra hertugdømmerne til Berlin. Det blev betragtet som en undervurdering af nytten ved at have øverste retsinstans samme sted som universitetet. Der blev indført tre-årig militærtjeneste. Ingen kunne som tidligere købe sig fri. Ditmarsken og vesterhavsøerne var nu ikke længere fritaget for militærtjeneste. Det bevirkede, at mange, særlig fra vesterhavsøerne, udvandrede for at unddrage sig militærtjenesten. En ny skatteordning, der nedsatte de gamle grundskatter på landet og bygningsskatter i byerne, men samtidig indførte indkomst- og erhvervsskatter, blev af mange følt som uretfærdig. En lov om erhvervsfrihed hindrede lavene i at udelukke nogen fra et erhverv. Men arbejderne ønskede ikke at komme ud af den gamle tryghed under den beskyttende lavsordning. Pastvangen blev ophævet. Det medførte tilstrømning af ubemidlede udefra, der påførte arbejderne konkurrence og kommunerne øget forsørgeligt.

Meget af det nye følte som en krænkelse af hertugdømmernes »berettigede særpræg« og uddybede uviljen mod det Preussen, der havde nægtet hertugdømmerne selvstændighed under den augustenburgske arveherre. De augustenburgske sympatier var stærkest repræsenteret mod syd. I det nordlige Slesvig var stemningen for Preussen mere udtalt som et modtræk mod det stærke indslag af dansk sindelag.

Men trods alt blev det de liberale mere og mere klart, at grundlaget for Tysklands enhed og frihed måtte være anerkendelsen af den ordning, som Preussen havde skabt. Partiet slog efterhånden ind på forsoningspolitik med Preussen. Ved begyndelsen af året 1870

skal det kun have været en lille kreds, hvor augustenburgske sympatier og ønsket om slesvig-holstensk selvstændighed var levende.² Krigen mod Frankrig blev officielt i hertugdømmernes tysksindede befolkning hilst med en lignende begejstring som i det øvrige Tyskland. »Slesvig-Holsten vil i glad offervillighed kappes med de gamle provinser,« hed det i en adresse fra forskellige partier.

De officielle tilkendegivelser kan dog ikke tages som fulgyldigt udtryk for befolkningens stemning under og efter krigen og efter kejserdømmets oprettelse. Der var handlet med hertugdømmerne hen over hovedet på befolkningen. Begrebet »Musspreussen« vidner om, at befolkningen var blevet preussere mere af nødvendighed end af egen fri vilje.

I den følgende tid så den preussiske regering det da også som sin opgave ikke blot at modvirke den danske bevægelse i Nordslesvig og at hindre socialdemokratiets udbredelse, men også at bekæmpe »Augustenburgertum«.³ Omvendt søgte socialdemokraterne at høste fordel af misfornøjelsen blandt tilhængere af Augustenburg og blandt de dansksindede.

Af disse tre oppositionspartier får de dansksindede og socialdemokraterne megen omtale i præsternes visitatsindberetninger. Den specielle slesvig-holstenske uvilje mod Preussen omtales derimod sjældent. Det er vel sandsynligt, at der sigtes dertil i de følgende par indberetninger.

Fra Læk beretter præsten 1872, at skønt menigheden i det store og hele i politisk henseende føler sig som tysk, så ville man tage meget fejl, hvis man tror, at der var stor begejstring for de store begivenheder i 1870 og 1871. Det har endnu ikke været befolkningen muligt at hæve sig over den provinsielle particularisme – selv om det dog ikke kan forties, at der dér i sognet også er blevet plantet nogle fredsege, og at præsten ved den lejlighed, særlig i Stadum, kunne glæde sig ved at iagttage en mere ideel rettet tysk fædrelandskærlighed.

Præsten i Bannesdorf på Fehmern skriver 1875, at der er stor afstand mellem de rige, navnlig forsåvidt de bærer gamle fehmerske navne, og de mindre bemidlede. Det kan ved valgene udarte til åben opposition, hvor feltråbet fra den ene side er »Hie Welf« og fra den anden side »Hie Waiblingen«. Dette kan næppe forstås anderledes, end at ved valget 1874 har det førstnævnte valgsprog været det

antipreussiske partis, og det sidstnævnte de preusservenliges.⁴

Der kan ikke bygges meget på dette par udtalelser. Der kan på den anden side ikke sluttes meget ud fra præsternes gennemgående tavshed om specielt slesvig-holstenske og augustenburgske sympatier og deraf følgende antipreussiske stemninger. Det spørgsmål kunne ikke væsentlig berøre kirkelivet. Men man kan derimod konstatere, at de ændrede ydre vilkår stillede kirken overfor en helt ny tid med nye tidsstrømninger, som ikke var de kirkeligt sindede velkomne.

De politiske begivenheder greb dybt ind i kirkelivet i Slesvig og rejste nye problemer, ikke blot for dansksindede, men også for slesvig-holstensksindede.

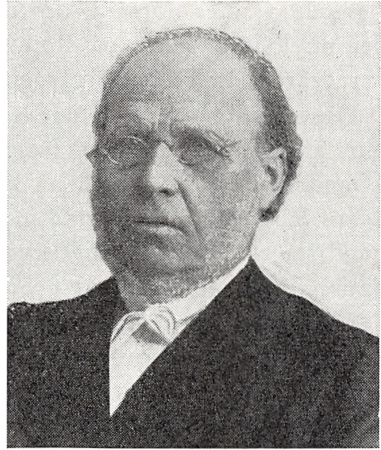
Allerede et par uger efter Danevirkes rømning ophævede den preussiske civilkommissær i Slesvig sprogreskripterne. Næsten alle de sogne i Mellemslesvig, hvor man fra dansk side havde indført dansk sprog i skolerne og danske gudstjenester hver anden søndag, fik atter tysk sprog i skole og kirke. Mange af de præster, der nordfra var kommet til Slesvig, måtte fortrække.

I det hele holdt det hårdt for dansksindede præster at fortsætte under de nye vilkår. Mange måtte atter drage nordpå, først i 1864, siden i 1867, da de ikke kunne få sig til at aflægge ed til den preussiske konge, og endelig i 1870, da de ikke ville bede for tysk sejr under den fransk-tyske krig.

Det kunne være vanskeligt nok at skaffe erstatning for de præster, der drog nordpå. Nogle af de præster, der havde forladt Slesvig i 1850, vendte ganske vist tilbage. Men det slog dog ikke til. En gammel bestemmelse fra 1773, at embedsmænd kun kunne ansættes i Slesvig, hvis de har studeret to år ved Kiels universitet (»bientiet«), havde den danske regering ophævet 1851 for at kunne ansætte dansk uddannede præster i landsdelen. Bestemmelsen blev genindført 1864, da man fra preussisk side netop var interesseret i at holde danskuddannede præster ude. Men man måtte atter ophæve den for at kunne skaffe præster udefra. Det fremgår af biskoppens visitatsindberetninger, at præster fra Sydtyskland undertiden ikke ret passede ind i de slesvigske forhold.

De nationale problemer i det nordlige Slesvig voldte både præster og biskop vanskeligheder. Det talte slesvig-holstenske gejstlige nødtigt for højt om. På en kirkekonference i Flensborg i juli 1865

*Jørgen Michaelsen
(f. 1830 i Sommersted, d. 1900)
var læreruddannet fra Jelling seminarium,
teologisk uddannet i København.
Han aflagde 1864 ed til den
preussiske konge for fortsat at kunne
virke blandt sine landsmænd i Slesvig.
Han drev ingen national propaganda,
men øvede som vækkelsesprædikant
stor indflydelse, dels blandt de mange,
ikke mindst fra Åbenrå, der kom til hans
gudstjeneste, dels gennem det
vækkelsesarbejde, der blev drevet af
kredsen om bladet „Elias“.*

drøftede man tidens fremmedgørelse fra kirken.⁵ Tilstede var Harald v. Neergaard. Denne godsejersøn fra Oevelgønne i Holsten, der i København havde forberedt sig til en militær løbebane, men i treårskrigen kæmpede på slesvig-holstensk side, var i sin kirkelige nidkærhed blevet teolog i sen alder, og efter 1864 i hurtig rækkefølge blevet præst i Starup, Klipleve og Aller. Han »havde et slesvig-holstensk hjerte«, men med sin varme tro betragtede han det politiske som en biting og søgte at se den kristne i hvert menneske og ikke slesvig-holsteneren eller danskeren. Han prøvede nu at føre talen ind på det problem, han havde mødt i de tre nordslesvigske sogne: de, der af politiske grunde var fremmedgjorte for kirken. Men spørgsmålet blev dysset ned af dirigenten, provst Versmann: de ganske »singulære« forhold, som for tiden herskede i Nordslesvig, kunne ikke komme i betragtning som sagen vedrørende.

Medens biskop Godt forsigtigt begyndte sine visitatser i de sydlige provstier, Ejdersted og Hütten, besøgte han i begyndelsen kun uofficielt sogne i det nordlige Slesvig. I Tørninglen visiterede han ikke officielt før i 1870 og måtte så endda afbryde visitatsrejsen, fordi krigens udbrud fremkaldte en sådan ophidselse i Nordslesvig, at han »i sagens interesse« måtte udskyde visitatsens fortsættelse til det følgende år.

Den nationale opposition mærkedes væsentligt i grundtvigske kredse. De holdt sig ofte borte fra sognets kirke og samledes om til-

rejsende præster nordfra, der prædikede eller holdt foredrag, hvor det nu lod sig gøre, på Rødding eller Brøns højskole, i Mjolden færggård eller på en af gårdene i sognet.

Disse kredse betragtedes af biskoppen med den største uvilje. Ikke blot af nationale grunde, fordi de kunne være samlingssteder for »Danomanen«. Men også af kirkelige grunde. Biskop Godt gik i Claus Harms' fodspor. Han mente som Harms, at den bedste jordbund for et sundt kristeligt liv er at finde i sognemenigheden, og at national forskellighed ikke behøver at slå en menighed i stykker, for »vi har dog, danske og tyske, én Herre, én dåb, én tro, forkyndt på to sprog«. Derfor formanede biskoppen sine præster til at undgå politisk væsen og prøve på ved deres virksomhed at knytte menighedernes medlemmer til deres præst og deres kirke, så de ikke skulle behøve at søge deres opbyggelse andetsteds.

Men heroverfor stod de grundtvigske, der havde deres lærefaders overbevisning, at troen ikke kan leve eller dø eller skifte med sognepræsten, og at derfor enhver frit må kunne lade sig betjene af den præst, han ønsker. De havde tillige lært, at den folkelige sammenhæng er forudsætningen for kristeligt liv, og troen derfor ikke kan trives i et nationalt fremmedartet milieu. Derfor kunne den grundtvigske præst Hans Sveistrup ved et møde i Mjolden færggård i foråret 1869 kategorisk erklære: De tyske har en anden kristendom end de danske, og tysksindede præster kan umuligt udbrede dansk kristendom og fremme dansk fromhed.

Mellem præster med Neergaards indstilling skulle der være bedre muligheder for et samarbejde hen over nationale skel. Neergaard, der i sin missionsiver kunne vandre 7–8 timer fra hus til hus i sit sogn for at opsøge mennesker – og særlig dem, »die ihm nicht gefallen«, – var selv med i et sådant samarbejde ved møder i kirker eller i fri luft. En anden deltager i dette indre-missions-arbejde var præsten i Skrydstrup, sydslesvigeren H. Chr. Lawaetz (f. 1831). Han mente selv, at han var af tysk nationalitet, men havde kontakter i Danmark, bl. a. med Vilh. Beck. Til kredsen hørte endvidere Jørgen Michaelsen (f. 1830 i Sommersted), der var præst i Bjolde-rup. Med sit danske sindelag ville han ikke svigte den slesvigske befolkning og aflagde derfor eden til den preussiske konge. Endelig var der præsten i Fole, den afgjort dansksindede A. C. L. Grove-Rasmussen (f. 1836 i Horsens).

*Hans Sveistrup
(f. 1815 i Maltbæk, d. 1893)
var i sine unge år blevet betaget
af Vilhelm Birkedals
grundtvigske forkyndelse.
Han var fra 1861 præst i Rødding,
men blev afskediget 1867, da
han ikke ville aflægge ed til
kongen af Preussen.
Han blev boende i Rødding,
hvor han prædikede på højskolen
eller rejste på foredragsrejser
i Nordslesvig.
1870 blev han præst i Vejen.*

Neergaard døde i 1867 og kom derfor ikke til at opleve, at dette arbejde førte til, at der ved et møde i Vojens i august 1868 blev dannet en »Kirkelig Forening til Guds Riges Fremme i Nordslesvig«, hvis organ blev et opbyggelsesblad, »Elias«, som Michaelsen havde begyndt at udgive.

Bevægelsen døde dog snart hen. Det viser, hvor vanskeligt det var at holde det nationale element ude, at Grove-Rasmussen blev afskediget i 1870, fordi han ikke kunne få sig selv til i kirkebønnen at bede for tysk sejr under den fransk-tyske krig.

Den slesvig-holstensk-sindede gejstlighed lagde sin glæde over de preussiske våbens sejre åbenlyst for dagen, på særlig demonstrativ måde ved et møde i Slesvig by den 12.–13. juli 1864, et par uger efter de preussiske troppers overgang til Als. Dér genoprettede man Gustav Adolf-foreningen i Slesvig.⁶

Gustav Adolf-foreningen var en tysk forening, oprettet i Leipzig 1842 som en forening af evangeliske (altså både lutherske og reformerte og unerede) kristne til støtte for betrængte trosfæller i katolske lande. Det kunne lyde upolitisk. Men foreningen fik dog let et

Elias.

Bidrag til Guds Riges Fremme.

Udgivet af Segnepræst Michaelsen i Bjelbærup, redigeret af
Kapellan Greve-Rasmussen i Gram.

1ste Klarg.

Fredag den 15de Febr. 1867.

Nr. 2.

Indhold: „Herben for Elias“, af Pastor Neergaard i Aller. —
„Sarens Reise“, af Greve-Rasmussen. — „Psalmer“ af
cand. theol. G. P. Schmidt.

Forbøn for „Elias“.

Herre Jesus Kristus! — Du vor dyrebare Frelser og trofaste Hyrde! o, see i Naade til alle dem, der i Oprigtighed knusende og paafalde Dig, der anraabe Dig om Hjælp imod Ulden, som uden Ophold gaaer ud paa Rov og borttager et Jaar efter det andet. — Kjære Herre frels nu, kjære Herre lad det nu lykkes! — O Herre! Du har saa dyrt betalt for Verdens Liv, at de dyrkjøbte Sjæle kunde blive Dine egne og nyde den evige Salighed med Dig og hos Dig. — Saa læg da nu Din Velsignelse til denne Gjerning, vi har begyndt med dette Blad. Vi bede Dig Herre, lad Din Hellig Aand aande paa dem, der skrive i det og dem, der bede for det! Herre! giv ogsaa banet Vel for det, at det maa finde Indgang i mange Huse og at det maa blive en Livens Lygt for mange Sjæle, at det maa tjene dertil, at der maatte vækkes Liv og Længsel efter Sjælsfrelse iblandt os, og at Dit

Bladet „Elias“, udgivet fra 1867 af pastor Jørgen Michaelsen i Bjelbærup, havde sine læsere i dansktalende pietistiske og hennhutiske kredse i Nordslesvig. Teksten på den gengivne side er skrevet af den holstenske godsejersøn, pastor Harald v. Neergaard i Aller (f. 1826, d. 1867). Da „Kirkelig Forening til Guds Riges Fremme i Nordslesvig“ blev oprettet ved et møde i Vojens i august 1868, blev bladet foreningens organ.

politisk skær over sig i betragtning af den rivaliseren, der var mellem hohenzollernes protestantiske Preussen og habsburgernes katolske Østrig. I hertugdømmerne fik den politisk farve derved, at den blev båret frem af slesvig-holstenske gejstlige, der i foreningen så et middel til at knytte Slesvig og Holsten nærmere sammen. For-

eningen var derfor forbudt i Slesvig. Kun i Hütten sogn havde for-
eningen, som præsten indberetter 1865, ganske i det stille i flere år
– som den eneste afdeling i hertugdømmet Slesvig – holdt sig »un-
ter dem Druck der Dänenherrschaft« og årlig sendt sit bidrag, ca.
30 mark, til den holstenske hovedforening.

Nu vedtog den holstenske afdeling ved dette møde at udvide for-
eningens virksomhed til Slesvig og dermed gøre den til en slesvig-
holstensk forening. Begivenheden blev fejret med stor festivitas, ikke
blot med gudstjeneste og koncert i domkirken, men også med mili-
tærmusik i de flagsmykkede gader og med stort festmåltid med et
utal af taler. Prædikanten ved gudstjenesten var Bertel Petersen
Godt, der i 1850 af den danske regering var blevet afskediget som
præst i Felsted, men nu var vendt tilbage fra sit embede som præst
i Ruhregnen. Han angreb den danske regerings politik overfor sles-
vig-holstenske præster i 1850, for dens sprogpolitik i Mellemslesvig
og for dens forbud mod Gustav Adolf-foreningen. Han udtalte sin
fortrøstning til, at hvad Gud har sammenføjet, kan ikke skilles: Sles-
vig og Holsten skulle ingensinde skilles. Professor Michael Baum-
garten, der i 1849 var gået i spidsen for gejstlighedens opposition
mod Danmark og i 1850 blev afskediget af danskerne fra sit præste-
embede ved St. Michaelis kirke i Slesvig, var festens fejrede midt-
figur. Han proklamerede det slesvig-holstenske standpunkt som »ur-
evangelisk«, idet Bibelen knytter religion og nationalitet sammen
med hellige bånd. Om aftenen gav militærmusikken en »Ständchen«
til ære for denne »tapre stridsmand og vakre patriot«.

I tilknytning til dette møde samledes gejstlige fra begge hertug-
dømmer den 14. juli og vedtog et andragende til det fungerende
preussiske styre om at forberede en reorganisation af den slesvig-
holstenske landskirke. Det var et krav, der allerede havde været
rejst i stænderforsamlingen. Det må have virket afsvalende, at civil-
forvaltningen erklærede det for tvivlsomt, om de pågældende havde
ret til at tale i gejstlighedens navn.

I det hele taget vendte begejstringen sig snart til bekymret uvis-
hed.

Den 1. august blev Bertel Petersen Godt konstitueret som general-
superintendent (d. v. s. biskop, men man ville undgå denne dansk-
klingende titel) for Slesvig stift, definitivt udnævnt 6. september.
I anledning af Wien-freden beordrede han en fredsfest i alle stif-

tets kirker den 4. december (2. sønd. i advent), fordi der var opnået en fred, »der måtte opfylde os med levende glæde«. ⁷

Det var hårde vilkår for dansksindede præster at skulle fejre en sådan fest. Men glæden var hos de slesvig-holstenske præster også såre afdæmpet. For dem var hertugen af Augustenborgs sag i ganske særlig grad en hellig sag. Baumgarten og andre toneangivende gejstlige havde overfor præsterne proklameret det som en samvittigheds-sag overfor Gud at holde fast ved hertugens ret. Men augustenborgeren var ikke indsat i sine påståede rettigheder.

Der var præster, der fandt sig foranlediget til at måtte minde om dette. »Nu er der plantet et fredens træ, der skal have rod i retfærdigheden, hvortil også hører, at man ikke tilsidesætter den retmæssige hersker til fordel for en uretmæssig. Man tør håbe på de tyske fyrsters retfærdighedsfølelse, så landets valgprog opfyldes: »Ret må dog forblive ret«, hedder det i en fredsprædiken⁸ af Simon Gerstenkorn Simonsen, en af de præster, der var blevet afskediget i 1851, men som efter 1864 var præst i Hanved. Han havde 1860-64 været medlem af den holstenske stænderforsamling.

De to år mellem krigene 1864 og 1866 må have været pinagtige nok for de slesvig-holstenske gejstlige, der som provst H. F. Neelsen i Plön følte, at det ville være mangel på gudsfrygt, »hvis vi æreløst og fejlt ville bryde troskaben mod den fyrste, der af Guds nåde er vor retmæssige hertug, og som folket også har kåret, og hvis vi af en eller anden grund eller en eller anden til behag ville forråde og sælge vor ret«. ⁹

Man aner stemningen hos gejstligheden gennem et replikskifte på den 1. slesvig-holstenske kirkekonference 13. juli 1865. En præst fra Ditmarsken vovede sig frem med en advarsel til sine kaldsfæller mod at være bekendere af en »Gouvernementskirche« og holde prædikener efter de højeste statsmyndigheders ønske. Provst Versmann afbrød straks videre debat herom med den erklæring, at »Gouvernementsreligion« selvfølgelig ikke er på sin plads nogetsteds i kirken. ¹⁰

Det blev mere og mere klart, at der ingen udsigt var for et selvstændigt Slesvig-Holsten under augustenborgeren. I 1866 faldt afgørelsen, først med Holstens besættelse af preussiske tropper og siden med Preussens anneksion af begge hertugdømmer. Da det blev krævet af de i forvejen af samvittighedskonflikter hårdt plagede

gejstlige, at de skulle aflægge ed til den preussiske konge, skrev Chr. Aug. Decker i Leezen:¹¹ »Fordærvelige har den sidste tids mangfoldige aflæggelser af embedsed været i Slesvig-Holsten«. Kun een holstensk præst, Chr. Ludw. Schrader i Kiel (tidligere i Bedsted), nægtede eden og fik sin afsked. De øvrige har vel holdt sig til Deckers fortolkning: at undersætter er automatisk løst fra deres ed, hvis modtageren af eden nedlægger embedet eller på anden måde sættes ude af stand til at udøve det. Yderligere har det været en lettelse, at hertugen fritog befolkningen fra deres ed til ham. I Slesvig kostede tilsvarende edsnægtelser 27 præster deres embeder.

Et brændende spørgsmål blev forholdet til den preussiske unionskirke.

Efter reformationen havde lutherske teologer udformet den lutherske lære i skarp modsætning til Calvins disciple, de reformerte. For den almindelige bevidsthed blev uenigheden om nadverlæren det afgørende.

Denne uenighed har rod i spidsfindige spekulationer over Jesu dobbelte natur, som Gud og menneske. De reformerte benægter, at Jesu menneskelige natur har del i guddommelige egenskaber. Det endelige kan ikke have del i det uendelige. Derfor er Kristus efter himmelfarten med sin menneskelige natur et bestemt sted i himlen, og hans legeme og blod er så langt fra brødet og vinen i nadveren, som himlen er fra jorden.

Dette kalder de lutherske for skrækkeligt (»horrendum dictu et auditu«). De hævder lige tværtimod, at Jesu menneskelige natur har fået guddommelige egenskaber – ligesom jernet kan modtage ildens egenskaber og blive glødende. Til hans guddommelige egenskaber hører allestedsnærværelse. Derfor kan han være legemligt tilstede »i, med og under« brødet og vinen, for at bruge Luthers eget udtryk.

Disse modstridende opfattelser gjorde det længe umuligt for lutherske og reformerte at mødes ved nadverbordet, at have »nadverfællesskab«. Men med tiden trådte dogmerne i baggrunden. Pietismen og Zinzendorf lagde mere vægt på et ægte fromhedsliv end på læren. Rationalismen søgte mere eller mindre radikalt at frigøre sig fra de gamle dogmer, der følte som et kors for tanken. Under den tyske frihedskamp mod Napoleon, der førtes under religiøs begejstring som en kamp for korset mod tricoloren, spurgtes der ikke om del-

tagernes konfession. Der var på denne baggrund gode muligheder for en tilnærmelse mellem de to trosformer. Tidens førende tyske teolog, Fr. Schleiermacher, erklærede, at der ikke var nogen væsentlig forskel mellem de to konfessioner og støttede tanken om en sammenslutning af de to kirkeafdelinger i en fælles union. Han var den første, der skrev en dogmatik, der behandler luthersk og reformert troslære under eet.

Preussens daværende konge, Friedrich Wilhelm 3. (1797–1840) var reformert, men Preussens befolkning var overvejende luthersk. Alene af den grund måtte han være interesseret i en forening af de to kirkeafdelinger. Men der lå utvivlsomt også en virkelig personlig interesse bag.

Den 27. sept. 1817 udsendte han en kabinetsordre, hvori han proklamerer sin hensigt ved den kommende 300-års jubilæumsfest for reformationen: at gøre begyndelsen til en forening af de to kirkesamfund. Med rette kan han henvise til traditioner i det hohenzollerske dynasti. Adskillige af dets konger havde »med from alvor« lagt sig det på sinde at forene de to protestantiske kirker til én evangelisk kristelig kirke. Han vil selv i unionens ånd fejre reformationsfesten ved at forene den reformerte og den lutherske hof- og garnisonsmenighed i Potsdam til én evangelisk kristelig menighed og nyde nadveren sammen med den. Han håber, at dette eksempel vil blive fulgt i de protestantiske menigheder rundt i landet.

Eksemplet blev delvis fulgt. I Berlins kirker og mange steder – særlig i de vestlige provinser, hvor der fandtes flest reformerte – holdt man, som i garnisonskirken, fælles nadver den 31. oktober 1817. I det hele slog unionen igennem, hvor de to konfessioner fra gammel tid havde levet side om side, foruden i Preussen også i Rhinbayern, Rhinhessen, Baden og Nassau.

I de ikke-preussiske landskirker, hvor unionen ikke var gennemført – Mecklenburg, Holsten, Hannover, Sachsen, Bayern og Württemberg – skabtes der aversion mod unionen. I Holsten angreb Kiel-præsten Claus Harms unionen på det voldsomste: »Fuldbyrd ikke denne akt henover Luthers ben! Så vil han blive levende og da – ve Eder!«¹²

Han fik næsten ret i sin spådom. Gennem en række personligheder, der af samvittighedsgrunde vendte sig mod unionen, skabtes »en bekendelsestro teologi og et ægte kirkeligt sindelag«. Den tyske

kirkehistoriker Fr. Nippold (d. 1919), der betragtede unionen som frihedskampens skønneste gave til menigheden og tog stærkt afstand fra »den ægte som den uægte Lutherdoms krav på kirkelig enebertigelse«, måtte anerkende, at i det 19. århundrede har den lutherske »bekendelsesdannende kraft« vist sig mere betydningsfuld end unionens kirkeregimente.¹³

Dette er baggrunden for den situation, der opstod, da Hannover, Kurhessen, Nassau, Frankfurt samt Slesvig og Holsten blev indlemmet i Preussen efter krigen med Østrig 1866. Den evangeliske kirke i Preussen blev derved forøget med ca. 4 millioner sjæle fra 5 hidtil selvstændige landskirker. Af disse 5 kirker var den slesvig-holstenske luthersk, i Hannover var kirken overvejende luthersk med betydelige reformerte områder, i Kurhessen overvejende reformert og unionsvenlig, i Frankfurt luthersk og unionsvenlig og i Nassau uneret. Skulle disse nye kirkesamfund nu indlemmes i unionen?

Unionskirkens styrelse, overkirkerådet, ønskede at vise tilbørligt hensyn til de nye landskirkers ejendommeligheder, men mente dog ikke, at de forskellige kirkeafdelingers særmeninger burde fortrænge »de evangeliske grundsandheder«, som unionskirken byggede på: det rene Guds ord i Bibelen, de tre almindelige trosbekendelser og fremfor alt »der grosse und Hauptartikel« (Luthers udtryk) om synderes retfærdiggørelse for Gud af fri nåde og ikke ved gerninger. På disse grundsandheder skulle præsterne forpligtes. På dette grundlag ønskede overkirkerådet de nye kirkeafdelinger indlemmet i unionskirken.¹⁴

Men en sådan union ønskede man ikke i kredsen om »Protestantenverein«. Denne forening var stiftet i 1863 som et teologisk sidestykke til den tyske »Nationalverein«, hvis mål var at skabe et stærkt Tyskland ved at støtte de tyske enhedsbestræbelser med et liberalistisk Preussen som samlingspunkt. Efter det protestantiske Preussens sejr over det katolske Østrig ser »Protestantenverein« det som Preussens opgave at være et værn mod katolicismen. De fremholder en spådom af en spansk katolsk forfatter, Donoso Cortés (d. 1853), at de konfessionelle kampe ville finde deres afgørelse »auf dem Sande der Mark Brandenburg«. Det er reformationen, der har gjort det tyske folk til det første europæiske kulturfolk. Derfor gælder det om ikke at ødelægge det unionsværk, som har gjort den preussiske protestantisme og den preussiske stat store og gjort Preus-

sen til beskytter af tolerancen i Europa. Med kravet om tolerance forbinder de kravet om radikal frigørelse fra bekendelsesskrifterne. »Den protestantiske kirkes dogmatiske periode er forbi«. Derfor afviser de overkirkerådets krav om, at præsterne skal være forpligtet på nogensomhelst bekendelse.¹⁵

Fra modsat hold, i konservative lutherske kredse, ville man ikke lade sig nøje med at bygge kirken på de »fælles evangeliske tros-sandheder«. Man ville ikke opgive de specielle trossætninger, hvorved den lutherske kirke markerede sin forskel fra den reformerte. Den indflydelsesrige teologiske professor i Berlin, E. W. Hengstenberg, ønskede unionen opløst.¹⁶ Vil man hindre den lutherske kirke i fuld udfoldelse af sit væsen, vil man skade folket i dets sjæl. Af den lutherske kirkes sønner bestod Frederik 2.'s hær, »måske den gudfrygtigste, som nogensinde har eksisteret«. Derfor advarer han mod unionen som »et i luften svævende, karakterløst fællesskab«, der er en hindring for Preussen i at opfylde sin mission. Det gælder her en kamp, der ikke er mindre vigtig og betydningsfuld end kampen ved Königgrätz. Det er Hengstenbergs tanke, at der skal organiseres tre områder: det lutherske, det reformerte og det unerede, med hvert sit kirkestyre. Der må ikke ved lov påbydes nadverfællesskab. »Troens højeste mysterium skal ikke gøres til et værktøj for en snedigt smilende kirkelig politik«.

Overkirkerådet advarede mod de to yderstandpunkter, mod »Protestantenverein«, fordi den ville prisgive det evangeliske grundlag og lade en næsten ubegrænset individuel vilkårlighed herske, mod Hengstenberg, fordi følgen af hans plan ville blive, at de tre kirkeafdelinger ville skille sig ud fra den hidtidige preussiske landskirke og indgå nye forbindelser med andre lande.¹⁷

Kong Wilhelm 1. havde en konservativ indstilling i kirkelige spørgsmål. Med sin militære opdragelse ville han, som hans afdøde broder, Friedrich Wilhelm 4. sagde, regere kirken som en feltmarskal og betragtede præsteeden som et sidestykke til soldaternes fane- ed. Selv erklærede han, at han stod på den gamle tro: Jesus er Guds søn og led offerdøden for vor skyld til forsoning for vore synder. Dette trosgrundlag var ham nok. Det måtte de forskellige trossamfund kunne enes om. Teologiske særmeneringer burde ikke splitte den union, hans fader havde skabt, og som han derfor nærede den største pietet overfor og ønskede indført i de nye provinser.

Men han havde Bismarck ved sin side. Bismarck havde sit eget ejendommelige forhold til troens verden.¹⁸ Han havde i sin tid i den kreds, hvor han traf sin forlovede, modtaget et stærkt indtryk af pietistisk fromhed, præget af en tro og fortrøstning, som han i sin dybe pessimisme havde følt det som en befrielse at blive delagtiggjort i. Det havde givet hans liv et varigt religiøst indhold, vel rigtigst således forstået, ikke at han stillede sin personlighed i sin tros tjeneste, men at hans tro tjente hans personlighed (Fr. Meinecke). Han kunne dog ikke forlige sig med pietismens tilbøjelighed til at vikle troen ind i »afsluttethedens bomuld«. Når han daglig i den herrnhutiske løsensbog læste ord af skriften, som var det Guds tale direkte til ham, anvendte han disse ord ikke blot på sit personlige liv, men også på sin politiske opgave. Han følte sig som ved et kald bundet til denne opgave, som han ville opgive, hvis han ikke troede på en guddommelig orden, der havde bestemt den tyske nation til noget godt og stort. Han vidste vel, at politikeren ikke kan »kigge forsynet i kortene« for at foregribe den historiske udvikling efter egen beregning. »Af sig selv kan han ikke skabe noget. Han kan kun vente, til han hører Guds trin lyde gennem begivenhederne og så springe frem og gribe sømmen af hans klædning«. Han vidste også, at man i politik ikke kan følge evangeliets forskrifter. En politik, ledet af hengivende kærlighed, ville være grusomt uansvarlig over for de svage, der trænger til beskyttelse. I politik må afgørelsen træffes udfra politiske motiver, og man må vælge det mindste af to onder. Med barsk realisme erkendte han den etiske problematik i såvel det politiske som i den enkeltes liv. Det gjorde ham ondt, at han med sin politik gav troende kristne forargelse, men han var vis på, at det ikke kunne undgås i hans kald. »Den, som beskylder mig for at være en samvittighedsløs politiker, skulle først engang selv prøve sin egen samvittighed på denne kampplads . . . Gud give, at jeg, udover hvad der er verden bekendt, ikke havde andre synder på min samvittighed, som jeg kun håber på tilgivelse for i tillid til Kristi blod«.

Med denne indstilling traf han afgørelser i unionssagen udfra politiske hensyn. Han indså, at man kun ville styrke uviljen mod Preussen i de erobrede provinser, hvis man påtvang dem unionen. Han skal have ladet sig overtale til at opfatte den lutherske bekendelse som et godt politisk bånd mellem de gamle og de nye pro-

vinser og have ment, at unionen vel kunne ofres for en sådan politisk fordel.¹⁹

Og derved blev det. I oktober 1867 blev det officielt meddelt,²⁰ at kongen havde udtalt den grundsætning for de nye landsdele, at en tilslutning til den i Preussen bestående union ikke er tilstedelig uden ved fri beslutning af de berettigede organer. Således undgik Bismarck at krænke kongen ved en opløsning af unionen og at krænke de erobrede provinser ved at påtvinge dem unionen. Men de, der havde drømt om unionens indførelse i disse provinser, var skuffede. »I stedet for én landskirke fik Preussen seks, den ene mindre end den anden«.²¹ Den protestantiske kirke var ikke blevet styrket i den store kamp »auf dem Sande der Mark Brandenburg«. »I det øjeblik, da Preussen som tysk stat mægtigere end nogensinde slutter sig sammen og opfylder længe nærede forhåbninger, skal det kirkeligt, mere afmægtigt end nogensinde, falde fra hinanden, skal det, der er dets magts og dets storheds væsentligste bånd, jammerligt skæres over«. Således skrev i 1867 professor David Schenkel, en af medstifterne af »Protestantenverein«.²²

Det var et broget væv af interesser, der kom til udtryk i striden om unionen: unionsvennernes rummelighed, de bekendelsestro lutheraneres nidkærhed, »Protestantenverein«s radikale frihedskrav, drømmen om det protestantiske Preussen som værn mod katolicismen, pietet overfor det hohenzollernske unionsværk og endelig som den afgørende faktor: Bismarcks realpolitik.

Nogen endelig afgørelse var dog ikke truffet. Afgørelsen var lagt ud til de enkelte landskirker, der efterhånden fik deres forfatninger, hvorigennem de skulle tage endelig stilling til unionen.

Hertugdømmernes kirke var ufrivilligt kastet ud i denne strid. Den stod forsåvidt ikke uforberedt, som Claus Harms, der stort set blev betragtet som hertugdømmernes kirkelige lærefader, klart havde udtalt sig mod unionen.

Men spørgsmålet havde dog ikke direkte berørt hertugdømmerne på Harms' tid, da begge hertugdømmer hørte til det danske monarki. Men nu var spørgsmålet bragt hertugdømmerne lige ind på livet med indlemmelsen i Preussen. Man måtte regne med, at der kunne komme reformerte indvandrere til de lutherske hertugdømmer, eller omvendt at lutherske udvandrede til reformerte eller unerede egne. Skulle disse mennesker da være udelukket fra nadverfællesskab med

deres nye omgivelser? Hvorledes skulle man forholde sig overfor de blandede ægteskaber, der kunne opstå mellem tilflyttere og bofaste? Et andet problem: Kunne det indkaldte mandskab fra hertugdømmerne lade sig betjene af de preussiske garnisonskirker, der var unerede? Man måtte også betænke, at nogle af de tilbagevendte præster i deres udlændighed havde betjent unerede menigheder i Tyskland, hvilket var forløbet uden gnidninger.

Der var da også gennemgående stemning for en vis vilje til at lempe sig og i påkommende tilfælde gå med til nadverfællesskab, hvis altergæsten ikke demonstrativt proklamerede en afvigende opfattelse af nadveren.

Men principielt ville flertallet af hertugdømmernes gejstlige ikke vide af unionen. Holstens biskop, W. H. Koopmann, der ved sit nære forhold til Claus Harms var blevet bestyrket i sin »inderlige trosoverbevisning om den lutherske bekendelses sandhed«, så – som Hengstenberg – helst unionen opløst. Slesvigs biskop, Godt, var også stærkt påvirket af Harms, men han følte sig i nogen grad i taknemmelighedsgæld til den unerede kirke, idet han var en af de præster, som man mellem 1850 og 1864 havde ladet betjene en uneret menighed i Ruhregnen. På den anden side kendte han befolkningens modvilje mod unionen og frarådede derfor dens indførelse i hertugdømmerne.

De to biskopper arbejdede i fællesskab for at hindre indlemmelse i unionskirken. De henvendte sig direkte til kong Wilhelm, der ved en audiens den 18. marts 1867 lovede dem, at kirken i Slesvig-Holsten – som andre steder – kunne være forvisset om kongelig beskyttelse for sin fædrene tro.²³

Spørgsmålet om unionen blev ivrigt drøftet på konferencer og i blade. På en slesvig-holstensk kirkekonference i Neustadt (nord for Lübeck) 25. juli 1867 advarede Godt indtrængende mod det mindste skær af tilnærmelse til unionskirken.²⁴ Han vidste fra en uofficiel visitats, at i Nordslesvig forlød det i befolkningen, at de nye præster ikke blot skulle prædike på tysk, men også skulle prædike en ny kættersk lære. »Der er allerede taget så meget fra slesvigerne, det ene efter det andet er revet fra dem. Jeg beder om, at der til alle de øvrige kampe ikke også bliver føjet kampen om troen«.

Begge biskopper deltog i et par store fællestyske konferencer.

Den ene konference, »den tyske evangeliske kirkedag«, var hen-

*Bertel Petersen Godt
(f. 1814 i Rinkenæs, d. 1885)
var landmandssøn, studerede i Kiel.
Under treårskrigen deltog han
— mere moderat end flertallet af
de slesvigske gejstlige —
i protestbevægelsen mod den
danske regering,
men blev dog afskediget 1850.
Han blev da præst i Ruhr-egnen
indtil 1864, hvorefter han blev
biskop for Slesvig stift.
Som flittig og respekteret visitator
øvede han stor indflydelse
på kirkelivet.*

lagt til Kiel i september 1867. De såkaldte kirkedage havde deres oprindelse i året 1848, da håbet om Tysklands enhed bredte sig, men samtidig radikale kredse under revolutionen krævede adskillelse af stat og kirke. Man frygtede, hvad der ville ske, hvis kirken stod uforberedt på at skulle ordne sine egne anliggender. Man ville derfor prøve at få dannet et kirkeforbund af lutherske, reformerte, unerede og herrnhuter. Dette lykkedes ikke, men konferencerne fortsatte dog regelmæssigt indtil 1872. Kirkedagens sammensætning — den kaldes blot evangelisk — gav den et unionsvenligt præg. De to biskopper fra hertugdømmerne nægtede derfor at være med i den lokalkomité, der stod for arrangementet i Kiel, fordi »stemningen i vort land ikke er homogen med kirkedagens«. Men de benyttede lejligheden til for dette større forum at tale unionen imod. Koopmann advarede mod »at slynge unionens brandfakkel ind i vort fredelige land og nøde kirkens tjenere til at gå fra embede og brød«. Da der også fra anden side faldt hårde ord mod unionen og de reformerte, skønt der var folk af begge retninger til stede, erklærede Godt mere afdæmpet, at ethvert skridt i retning af unionen ville,

»navnlig for Nordslesvig«, bringe stor nød, men var det nødvendigt, fik det også i Guds navn ske. Men han udtalte sin tillid til, at enhver magtanvendelse lå kongen og hans tjenere fjernt.²⁵

Den anden konference, »Allgemeine lutherische Conferenz« (juli 1868), var en nydannelse, direkte foranlediget af de nye provinser indlemmelse i Preussen. Derfor blev den karakteristisk nok holdt i Hannover med deltagere – gejstlige og lægfolk – fra det nye Preussen, men også fra ikke-preussiske tyske stater. Formålet var en nærmere forståelse mellem de hidtil adskilte lutheranere i det nye Preussen og en forening af alle lutheranere i Tyskland, derfor blev konferencen udtrykkelig kaldt luthersk. Biskop Koopmann var medindbyder og biskop Godt og to provster fra henholdsvis Slesvig og Holsten blandt dem, der stod bag indbydelsen. Af de i alt ca. 1200 deltagere var der godt 20 fra hertugdømmerne. Her stillede førende gejstlige fra hertugdømmerne sig på linie med de mest fremtrædende konservative teologer fra universiteterne i Erlangen (Bayern), Leipzig (Sachsen) og – som det mest konservative – Rostock (Mecklenborg). Mødets dogmatiske karakter blev markeret ved et tre timers foredrag af en Erlangen-professor, C. A. G. Zezschwitz. Han påviste, at læren om retfærdiggørelse af tro, kernepunktet i den lutherske lære, nødvendigvis forudsætter den lutherske dogmatiks lære om forholdet mellem Jesu guddommelige og menneskelige natur. Det var som talt ud af Koopmanns hjerte. Mødets modsætning til unionen blev markeret ved en næsten enstemmig vedtagelse af nogle teser, som blev fremsat af Mecklenborgs håndfast konservative biskop Theod. Kliefoth. Der hedder det, at den lutherske kirkes enhed hviler på overensstemmelse i lære og forvaltning af sakramenterne, som fremstillet i den lutherske kirkes bekendelser. Det er hverken fælles landområde eller fælles nationalitet, der er kirkens grundlag.²⁶ Det er Hengstenbergs standpunkt, det er rettet mod ordet »nationalkirke«. Det kan synes som en direkte afvisning af overkirkerådets advarsel mod at ville skille sig ud fra den hidtidige preussiske landskirke og indgå nye forbindelser med andre lande. Selve konferencen er i sin sammensætning og i sit navn en protest mod denne advarsel.

Tilsyneladende er unionsspørgsmålet et kirkeligt problem, men politiske motiver har tydeligt nok, mere eller mindre bevidst, spillet ind og påvirket parternes stillingtagen. Det kom i den følgende tid

til en skarp polemik i hertugdømmernes »Kirchen- und Schulblatt« om unionen. Bladets redaktør, pastor Th. Jess i Kiel, var unions-tilhænger. Men han advarer mod at blande politik ind i sagen.²⁷ Han advarer unionstilhængerne mod at benytte den politiske forening med Preussen som argument for en kirkelig forening. Han advarer unionsmodstanderne mod af misfornøjelse med de politiske begivenheder at miste evnen til at se på kirkens behov. Han henviser således til, at biskop Godt havde advaret mod unionen ved at henvise til politiske tilstande i det nordlige Slesvig. Hans meningsfælle, professor Chr. N. Th. Thomsen i Kiel, henviser formanende til sammenblandingen af politiske og kirkelige antipatier, der særligt mærkedes i Hannover.²⁸

Men Koopmann erklærer på sin bidske måde, at han er tilfreds med, at Jess forsmår »den ligeså gængse som perfide taktik« at ville bryde modstanden mod unionen ved politisk mistænkeliggørelse af modstanderne, selv om Jess kunne have sparet sig sin »overflødige« advarsel mod at lade politisk misfornøjelse svække evnen til at se uhildet på kirkens behov.²⁹

Det var imidlertid ganske umuligt at skjule de politiske tanker. Præsten i Leezen i Holsten, Chr. Aug. Decker, beklagede – ganske på linie med konferencen i Hannover – at nogle drømmer om nationalkirken, og at »territorialismens og nationalismens lænker endnu rasler«. Han opfordrer til kamp for, at ethvert særstandpunkt vinder fri ret til at udforme sig uhæmmet.³⁰ Endnu stærkere udtrykker sig en indsender (mrk. W. R.): Det er jo alle steder velbekendt, hvorledes unionsorganer, f. eks. »Neue evangelische Kirchenzeitung« (talerør for det såkaldte »Hofprediger-Partei«), retter begærlige blikke mod de annekterede lande, ganske som Filip af Makedonien mod de græske stater.³¹ Man kan i diskussionen møde et så stærkt ord som »Annexionslüsternheit« (Chr. L. Schrader).

Imidlertid kunne de samme unionsvenner, der så stærkt advarede mod at blande politik ind i sagen, ikke holde politikken ude af billedet. Jess advarer mod en kirkelig annektering, nemlig en indlemelse af den lauenborgske kirke i den slesvig-holstenske landskirke.³² Det ville nemlig styrke det bekendelsestro parti i hertugdømmerne, da »konkordieformlen« (den strengeste udformning af den lutherske lære fra slutningen af det 16. århundrede) var retsyldig i Lauenborg (siden 1585), hvad den fra 1764 ikke var i her-

*Friedrich Mommsen
(f. 1818, d. 1892)
var købmandssøn fra Flensborg.
Som lærd jurist blev han
departementschef for justitsrædet
under den provisoriske
regering 1848. 1868 blev han
præsident for konsistoriet i Kiel,
der havde ledelsen af den slesvig-
holstenske landskirke.
Han var teologisk kyndig,
specielt indenfor salmeforskningen.
I hans embedstid fik landskirken
en forfatning (1876), der gav
læggfolket øget indflydelse.*

tugdømmerne. Og Thomsen udtrykker direkte sin forargelse over, at Koopmann kan ønske, at det hohenzollernske kongehus skal bortkaste unionen af de evangeliske kirker, der er vidnesbyrdet om dets ret til førerskabet i det evangeliske Tyskland.³³

Der er ikke blot politik i denne bemærkning. Der er også personlig brod i den. Koopmann var i 1864 blevet mistænkeliggjort som »landesfeindlich« i sin optræden. Medens den ortodokse biskop Godt skånsomt havde talt nordslesvigernes sag, talte Thomsen lidet skånsomt hohenzollernes sag.

Modstanden mod unionen havde dybe rødder i den slesvig-holstenske landskirke. Motivet kan have politisk farve i den øjeblikkelige situation, men den religiøse faktor synes dog at stikke dybere. Unionen blev ikke indført.

Endnu gennem hele brevvekslingen mellem biskop Godts efterfølger, Theodor Kaftan (Slesvigs biskop 1886—1917) og dennes broder, professor Julius Kaftan i Berlin, der var medlem af overkirkerådet og kaldte sig selv »unionsfanatiker«, mærkes spændingen mellem det slesvig-holstenske lutherske kirkevæsen og den preussiske

union (Walter Göbell). Biskop Kaftan har intet tilovers for »die ganze Unionsmacherei« og kalder unionen for »konfusion«. Han hævder, at fremad »kommer vi overhovedet kun på konfessionens klare grundlag«. Et kirkesamfund skal ikke være et forvaltningsfællesskab, men et tros- og bekendelsessamfund.³⁴ Det kunne være sagt på konferencen i Hannover 1868.

Det måtte trække ud, inden landskirken kunne tage endelig stilning til unionskirken. Den måtte først have et organ, der kunne være dens talerør. Dertil krævedes en forfatning for kirken. Som en begyndelse hertil oprettedes der i maj 1868 et konsistorium i Kiel med kultusministeriet (ikke overkirkerådet!) i Berlin som overordnet instans. Dette konsistorium skulle så bl. a. forberede opbygningen af en forfatning. Konsistoriet fik som medlemmer to jurister, præsidenten, dr. Fr. Mommsen (f. 1818 i Flensborg) og H. F. Chalybäus, der senere blev præsident efter Mommsen. De øvrige fem medlemmer var gejstlige, nemlig de to biskopper (fra 1876 også biskop A. R. Brömel for Lauenborg) og tre konsistorialråder, provst E. F. Versmann i Itzehoe, klosterprovsten i Preetz, H. Rendtorff, og pastor A. D. Jensen i Kiel, senere Koopmanns efterfølger som biskop i Holsten.

Konsistoriet udsendte straks en henvendelse til menigheder og præster. Den begynder med den erklæring: »Vi holder fast ved vore fædres gamle tro som en dyrebar arv«. De anser den uændrede augsburgske bekendelse for dyrebar. Men på den anden side betoner de, at troskaben mod bekendelsen ikke udelukker et broderligt forhold til de andre evangeliske kirker, og at den slesvig-holstenske kirke da også beredvilligt har givet reformerte en håndsrækning på steder, hvor der ikke var nogen reformert menighed.³⁵

Det var en erklæring, der på en gang betonede bekendelsestroskaben og samtidig en mild hjælpsomhed overfor de reformerte, som stemte godt med den overvejende stemning i kirken.

Da den endelige afgørelse m. h. t. unionen trak ud, gjorde unionens tilhængere i hertugdømmet sig de bedste anstrengelser for at tale unionens sag. Det førte over i en polemik om stillingen til nyere teologi og specielt til »Protestantenverein«.

Der var i Tyskland meget røre om yderliggående radikale teologiske skrifter. I 1835 udsendte den 27-årige universitetslærer i Tü-

bingen, David Fr. Strauss, sin »Leben Jesu«, der for lange tider skulle sætte sindene i den største bevægelse. Man hæftede sig fremfor alt ved Strauss' påstand, at beretningerne om Jesus i det nye testamente er myter, der historisk set er værdiløse, men hvis betydning ligger i deres idéindhold. 1841 kom Ludw. Feuerbachs »Das Wesen des Christenthums«, der simpelthen vender op og ned på det bibelske ord, at Gud skabte mennesket i sit billede, og hævder, at det er mennesket, der skaber Gud i sit billede. 1863 kom franskmænd Ernest Renans berømte bog om Jesu liv. Den er bygget op på den forudsætning, at evangelisterne, der har overleveret os billedet af Jesus, står så langt under ham, at de har forvansket billedet af ham. Derfor er deres beretninger legender, som holder os fast i en overmenneskelig verden. Men man øjner bag hver linie i beskrivelsen »den guddommelige skønhed«, som er blevet falsk gengivet af dem, der ikke forstod ham. 1864 udgav David Schenkel et »karakterbillede« af Jesus. Han vender sig skarpt mod dem, der vil gøre Kristus til et »dogmatisk begreb« og vil i stedet tegne et billede af Jesu »livsvarme, åndsfriske personlighed«, idet han fjerner alle overmenneskelige træk og søger at følge Jesu udvikling, som man følger enhver anden historisk personligheds udvikling. Schenkel spillede en stor rolle i »Protestantenverein«, hvor man så det som opgaven at slå bro over kløften mellem kirken og tidens kultur, bl. a. ved at give den »frie forskning« ret til at prøve kirkelæren på videnskabens resultater. »Den protestantiske kirkes dogmatiske periode er forbi«, skrev Schenkel.

Man anede al denne tidens teologiske radikalisme bag en artikel, som redaktøren af »Kirchen- und Schulblatt«, Th. Jess i Kiel, i 1869 skrev i bladet. Han skitserede et forslag til en enhedskirke, hvor præsteløftet skulle erstattes med den bekendelse: »Jeg tror, at Jesus Kristus er min Herre«.

Dette gav anledning til en voldsom polemik, hvor hovedmodstanderne var den teologiske professor R. A. Lipsius i Kiel og biskop Koopmann. Det blev reelt en strid om, hvorvidt bekendelsesskrifterne skulle være forpligtende for præsterne. Lipsius og hans fløj hævdede, som Schleiermacher, at den religiøse erfaring er hovedsagen. Mennesker udtrykker deres religiøse erfaringer på forskellig måde. Bekendelsesskrifterne er kun sådanne menneskelige og mangelfulde forsøg på at udtrykke den kristelige erfaring. De er ikke

nødvendige til frelse (»heilsnothwendig«), og de bør derfor ikke være forpligtende for præsterne, men hele den kristne lærebygning bør kunne underkastes »den frie forskning«.

Heroverfor gik Koopmann i sin trosiver til angreb, idet han – som en modstander skriver – fortrøstningsfuld og stormende ivrig fremsætter sine påstande med anskuelig livlighed og burlesk populær humor, der ofte svarer lidet til sagens værdighed. Han finder netop Bibelens og bekendelsesskrifternes lærepunkter »heilsnothwendig«, idet det drejer sig om sandheder, der hænger sammen som leddene i en kæde. Fjerner man blot eet led, styrter det hele sammen. Fjerner man f. eks. læren om forsoningen ved Kristi død, vil mennesket ikke opfatte sin syndselendighed i sin rette dybde, og så bliver retfærdiggørelsen let til, at mennesket retfærdiggør sig selv. Fjerner man treenighedslæren og dermed læren om Guds hellige ånd, vil denne let på blasfemisk måde blive erstattet af tidsånden. Fjerner man troen på Jesu allestedsnærværelse, bortfalder det højdepunkt i vidnesbyrdet om hans virkelige nærværelse i nadveren, som ikke findes bedre, mere bibelsk, mere virksomt og mere anskueligt udtrykt end i konkordieformlen. Fjerner man troen på Jesu legemlige opstandelse, berøver man mennesker troen på en personlig levende og nærværende frelser. For et menneske i syndenød eller en døende, for hvem det gælder at overvinde syndens og dødens angst, betyder det intet, at man fortæller om en for 1800 år siden afdød jødisk rabbi, der fuldkomment har virkeliggjort forholdet mellem det endelige og det uendelige. Stiller man præsterne frit overfor bekendelsesskrifterne, og giver man kirkelæren til pris for den frie forskning, gør man kirken til en »Allerweltskirche«, hvor det er lige meget, om man forkynder Jesus som et gudmenneske eller som en antik Nathan der Weise. Man åbner da kirken for »der Mythenheros« Strauss og for »Protestantenverein«, der bag sine frasers prægtige gevandt viser »sit ligblege ansigt«.

Striden mellem de to parter var ualmindelig skarp. Det var ikke så meget unionsspørgsmålet som spørgsmålet om kirkelæren, der kom til at optage sindene og gribe ind i kirkelivet.

For at modvirke skadelig indflydelse fra Lipsius og hans liberale fløj, begyndte den unge præst i Ulvesbøl i Ejdersted, senere kendt for sin vidtspændende virksomhed i Breklum, Chr. Jensen (f. 1839 i Faretoft) i 1870 at udgive »Sonntagsblatt für's Haus«. Han ville

Evangelischer Gemeindebote

zur Erbauung und Belehrung für Jedermann.

Erscheint jeden Sonnabend.

Preis vierteljährlich
zu Bl. exclusive Postgebühren
durch den Buchhandel 60 Pf.

Expedition:
D. Kühl & Tiedts in Garding.

Unter Mitwirkung von Günstlingsgenossen

herausgegeben von

Pastor A. Kühl in Oldensworth.

Abonnements nehmen an:
kaufmännische Buchhandlungen
und Postanstalten,
sowie die Landbriefträger,
und bei Bestellung zu
vier und mehr Exemplaren
auch die Expedition.

Jahrg. 1.

Garding, Sonnabend, den 3. Januar 1880.

Nr. 1.

Matth. 25, 8. Einer ist Euer Meister, Christus, Ihr aber seid alle Brüder.

□ Neujahrsgruß an die Leser.

Zum ersten Male, liebe Leser, bringt der „Evangelische Gemeindebote“ Euch seinen Neujahrsgruß. Er konnte ja nicht zu Hause bleiben, er mußte hinaus. Ihn jammert des Volks, das da hungert und dürstet nach der freis und seligmachenden Wahrheit. Da hat er es denn als seine Aufgabe erkannt, sich den Gemeinden anzubieten, als einen Führer zu der Quelle, aus welcher die Wahrheit quillt, zu Jesu Christo. Man hat nun freilich der Richtung, die er vertritt, der liberalen Richtung, den Vorwurf gemacht, daß ihre Anhänger nicht an Jesum Christum glauben, daß sie die Jesumachende Wahrheit leugnen. Man hat sie Ungläubige, gar ärger als die Heiden, gehalten und man hat es durch solche Zersplitterung der Väteren Jesu dahin gebracht, daß der bloße Name: „Liberaler“ manch fremdes Gemüth erschreckt. Aber, liebe Leser, wir sind treu allem doch froh, auf unsern Namen und haben auf alle die Schmähungen, damit man uns bekehrt, nur eine Antwort, die Bitte unser Herrn und Meisters: „Wahr, vergieb ihnen, denn sie wissen nicht, was sie thun.“ Und das eben, weil wir liberal sind. Denn „liberal sein“, heißt nicht „ungläubig sein“, sondern mit einem freien, auf der Ueberzeugung des Herzens ruhenden Glauben eine launtere und warmere Liebe bekunden, eine Liebe, die ihr heiliges und herrliches Vorbild hat in der Liebe Jesu Christi. - Um dieser Liebe willen muß der „Gemeindebote“ auch hineinführen in das Leben.

„Evangelischer Gemeindebote“, udgivet fra 1880 af pastor Kühl i Oldensworth (f. 1842 i Krumstedt), er redigeret i den „liberale teologi“'s ånd. Det står — som den tyske „Protestantenverein“ — frit over for kirkens dogmer og stræber at forlige kirkens forkyndelse med tidens kultur og videnskab. Bladet fandt fortrinsvis læsere i de frisiske egne.

deri med simple ord fremstille den jævne bibeltro og »male folket Jesu kors for øje«. Bladet blev sendt til soldaterne under den fransk-tyske krig og vandt stor udbredelse i hertugdømmerne.

Fra modsat side begyndte en præst, Karsten Kühl (f. 1842) i Oldensworth, i 1880 at udgive bladet »Evangelischer Gemeindebote«. Det stod på »Protestantenverein«s rent subjektivistiske standpunkt, hvor man ikke anerkender bibel og bekendelsesskrifter som rettesnor for troen, men kun »hvad vort eget hjerte vidner for os«. Bladet kom en tid som gratis tillæg til »Tondernsche Zeitung« og fandt en del udbredelse, særlig i de frisiske egne. Nogle præster vil vide, at det virker skadeligt og synes at være et evangelium for befolkningen.

Men alt i alt var konservatismen den stærkeste. Gang på gang erklærer præsterne, at deres menigheder bevidst hænger ved fædre-

nes tro. Ca. 130 præster tiltrådte en erklæring fra en konference i Neumünster i september 1880, der hævder, at »Gemeindebote« strider mod Guds ord og den evangelisk-lutherske kirkes lære, og at det er uforeneligt med præsteembedet i kirken at udgive et sådant blad. Konsistoriet, der lige fra begyndelsen havde lovet at holde fast ved »vore fædres gamle tro«, bekendtgjorde nu, at Kühls standpunkt ikke var kirkeligt berettiget. En præst i Egernefærde blev fradømt sit embede for sine radikale udtalelser i forbindelse med et forsvar for »Gemeindebote«.

På sine visitatser var biskop Godt på vagt overfor præster med hældning til radikale teologiske standpunkter. Han går ikke af vejen for at fremhæve alvor eller dygtighed hos dem, hvor sådant findes, men han søger gerne at lede en sådan »Protestantenverein« ind på et andet spor, og ikke sjældent kan han med tilfredshed notere, at vedkommende præst er blevet mere »positiv«. Der er selvfølgelig også præster, der ikke når udover »liberaliserende floskler«, så biskoppen lidt vemodig noterer, at vedkommende ikke synes at have forandret sig væsentligt. Skarpe sammenstød med sådanne præster har han i det væsentlige undgået.

Alt i alt vidner visitatsberetningerne om en afvisende holdning overfor »Protestantenverein«. Den bekendelsestro Claus Harms' indflydelse mærkes i præstestanden. Befolkningen har næppe kunnet følge de subtile tankeudviklinger i polemikken om kirkelæren, men som de med slesvigsk konservatisme reagerede mod, at Preussen skulle »annektere« deres kirke, har de også reageret mod, at der skulle påføres dem en ny og »kættersk« lære.

Den hurtigt voksende industrialisme i Tyskland skabte god jordbund for socialismen. Tidens socialistiske agitation voldte gejstligheden bekymringer.

Den socialistiske bevægelse, der ved denne tid sydfra trængte ind i hertugdømmerne, havde sin tilknytning i »den almindelige tyske arbejderforening«, som var stiftet 1863 med Ferd. Lassalle som præsident. Lassalles tanke var, at gennem den almindelige valgret skulle der gives arbejderne så megen indflydelse på lovgivningen, at de kunne gennemtvinge fornøden økonomisk støtte fra staten til oprettelse af egne produktionsforeninger og dermed befri arbejderklassen fra afhængigheden af »den jernhårde lønningslov«.

Bevægelsen havde altså ikke den marxistiske karakter, de internationale og revolutionære perspektiver, som prægede »Eisenacherne«, d. v. s. »det socialdemokratiske arbejderparti«, der var stiftet i Eisenach 1869 med Bebel og Liebknecht som ledere. Men Lassallebevægelsens agitation havde dog en sådan karakter, at den nok kunne være en trussel mod kirkens stilling i befolkningen.

Fra Altona og Hamborg udgik agitationen til egne i hertugdømmerne, hvor misfornøjelsen med de sociale forhold var særlig stor, særlig Ditmarsken og godsdistrikterne mod øst. I det nordlige Slesvig var der kun ringe jordbund for bevægelsen. Afstanden til bevægelsens kraftcenter var for stor. De sociale forhold var for sunde. Hvad der dér fandtes af opposition, havde national karakter.

Ved rigsdagsvalget 1871 fik partiet vel ingen kandidater valgt, men det fik dog så mange stemmer, at man kaldte Slesvig-Holsten for »hovedrekrutteringsområdet for lassallerne«. Lassalle selv var død 1864. I 1871 blev Wilh. Hasenclever³⁶ præsident for arbejderforeningen. Han og en række andre agitatorer, bl. a. Otto Georg Reimer,³⁷ drev i den følgende tid en energisk agitation med det resultat, at partiet ved rigsdagsvalget 1874 fik mere end en trediedel af stemmerne i hertugdømmerne, og Hasenclever og Reimer blev valgt i to holstenske valgkredse. Slesvig-Holsten blev herefter betegnet som »det af den socialdemokratiske springflod mest truede punkt i Tyskland«. Der blev i den følgende tid skredet kraftigt ind mod agitatorerne. Ved valget i 1877 mistede partiet begge mandater.³⁸

Med stor bekymring betragtede gejstligheden partiets »bestræbelser for at tilintetgøre alt kristeligt«. Agitatorerne, der drog rundt »som vandreprædikanter for en ny lære« spillede på det religiøse på en i gejstlighedens øjne forargelig måde. Det blev f. eks. sagt, at der var ingen kristendom hos de førende kredse, og at den kun var at finde hos arbejderne, der udgjorde 95 pct. af folket. Man kaldte Kristus den første socialist. Man krævede valgdagen henlagt til en søndag eller anden helligdag, vendte sig mod det gejstlige skoletilsyn og krævede »folkefrihed mod præsteskabets tryk«.

Man kan imidlertid ikke beskyldte de gejstlige for ligegyldighed overfor sociale misforhold. De giver ofte værdifulde oplysninger derom. Særlig fra Ejdersted og fra godsdistrikterne foreligger mistrøstige skildringer.

På grundlag af indberetningerne fra Ejdersted kan man tegne følgende billede af forholdene dér:

Den indbringende handel med fedekvæg til England har taget et stort opsving i det sidste par decennier. Den har givet kvægoprætterne store indtægter, men har også medført, at meget hidtidigt agerland er lagt ind til studegræsning. Der bliver derfor mindre arbejde til daglejerne, men også til håndværkere som hjulmagere, landsbysmede og bødkere. For digearbejdernes vedkommende kommer dertil, at også deres arbejdsmuligheder formindskes, idet man går over til »Steindossirung« af digerne. Adskillelsen mellem rige og fattige gør under disse forhold hurtige fremskridt.

Præsterne kan bruge hårde ord om ejerne af de store græsgange. Der skal blandt dem findes mammontjeneste, gerrighed, spillelidenskab, samt »pynte- og nydelsessyge, der stiler ud over deres stand og dannelse«. De vil ikke kaldes bønder, men »Hofbesitzer«. Adskillige af dem tager bolig i byerne. I Kotzenbøl er de 5 af 11 Haulberge ikke beboet af ejerne. I Oldensworth, hvor halvdelen af gårdene er forladt af ejerne, kommer forvaltningen og indflydelsen som følge af den gamle landsforfatning i hænderne på nogle få, »som i snæverhertethed og misforstået standsbevidsthed altfor ofte bruger deres stilling til egen gavn og derved indirekte til beklageligt tryk for småfolk«.

Særlig skal kløften mellem herskab og tyende være stor — større end mellem bønder og arbejdere. Den 12. maj er der en formelig »tjenestefolksvandring«, men også i november, ja selv helt udenfor terminen skiftes tyende. Præsterne giver herskabet meget af skylden. Man overlader tyendet til sig selv. »Der vil ikke let findes et herskab, i hvis sjæl der er ønske om at drage omsorg for tjenestefolkernes sædelige vandel«, hedder det fra Tetenbøl. En anden præst betragter det som roden til al elendigheden, at herskabet betragter tyendet som »arbejdsmaskiner«. I Østerhever skal tyendet være ved at blive »en helt forvildet kaste«. De tager til Garding »for at efterkomme det kødelige begær«. Derfra stammer sognets ulykker. Og da arbejderklassen udgår af tyendeklassen, trues også den med demoralisation.

Vanskeligheden ved at få arbejde skaber arbejdsløshed. Derfor forlader mange unge deres hjemsgn straks efter konfirmationen for at søge deres udkomme andetsteds. Men også mange ældre af både

middelstand og arbejderstand søger bort. Der noteres i de fleste sogne meget betydelig nedgang i indbyggertal — i Vesterhever en nedgang på ca. 24 pct. fra 1865 til 1879. Mange huse står tomme eller rives ned. På den anden side medfører udvandringen en »tjenestefolksnød«, der atter fører til, at skarer af fremmede arbejdere kommer for at tinge om arbejde — gerne søndag formiddag i kirketiden, bemærker en præst bittert. Ganske naturligt bemærker præsterne, at disse tilstande har uheldige følger for kirkelivet. Velstanden hos jordbesidderne fører næsten overalt til hovmod, ligegyldighed, trosfattigdom og vantro. Og for de fattige gælder, at »bekymringen for det kære brød desværre i for høj grad lader bekymringen for sjælens frelse træde i baggrunden«, som det hedder fra Follervig med de mange digearbejdere. Mange småfolk må bruge søndagen til at passe deres egen bedrift, da de på ugens andre dage må arbejde for andre.

På denne baggrund frygter nogle af præsterne, at socialdemokratiske »Irrthümer« skal finde indgang i befolkningen.

I godsdistrikterne i Svansen og Dänischwold understreger præsterne, at der er et skarpt skel mellem stænderne. Der hersker nødstilstand hos dem, der hører under godserne. Daglønnen følger ikke de stigende priser på de nødvendigeste livsfornødenheder. Daglejeren lever med kone og børn år ud og år ind, dag for dag i den samme afhængighed af befalinger fra godset, og er kun bedre eller ringere stillet, efter som godsherren sørger mere eller mindre godt for ham. Særlig uheldigt er det, hvor — som i Svans sogn — alle syv godser beboes af forpagtere. I løbet af 10 år er befolkningsantallet i Krusendorf sunket fra ca. 1000 til ca. 900, fordi mange foretrækker at være arbejdere i Kiel fremfor at høre under et gods. Unge arbejdere, der lever på ugeløn, fører et ubundet vandreliv i utilfredsstillet søgen efter højere løn for derpå at sætte det indtjente over styr i værtshusene. De moralske følger skildres i grelle farver: de indskrænkede boliger, for det meste med én stue, som lader børn se, hvad de ikke skulle se, børnenes mangelfulde opdragelse, særlig ved mødrenes hyppige fravær, karlenes og pigernes samvær på godserne — alt det og meget andet har en i sandhed sørgelig afstumpethed af den moralske samvittighed til følge, skriver en ung præst i Krusendorf, idet han bringes til at tænke på, at der står om Jesus, »han græd over folket«.

Som i Ejdersted noterer præsterne de uheldige følger for kirkelivet. Den gennemgående råhed på avlsgårdene kvæler kun alt for let enhver religiøs følelse. Inderster og daglejere »har ingen søndag«. De er bundet til at arbejde for godsherren alle ugens seks dage og må bruge søndagen til at passe deres egen bedrift, så at deltagelse i gudstjenesten »kun kan købes ved forfald af den hjemlige økonomi«.

Socialdemokratisk indflydelse i disse sogne omtales kun lidt. I Riseby skal den have voldt en del forstyrrelse. I Siseby har præsten set nogle af de skrifter, som kolportørerne har udleveret » i den bekendte brandrøde indbinding«.

Gejstligheden står som sagt ikke udeltagende overfor social nød. Den er i tvivl om, hvad der kan gøres. Men den er ikke i tvivl om, at socialismen bør bekæmpes.

På en kirkekonference i Tønning³⁹ 1869 blev kirkens stilling til ejendomsspørgsmålet drøftet. Provst Franz Volkm. Reinh. Hansen fra Slesvig⁴⁰ indledte diskussionen med et noget abstrakt foredrag med lange kirkehistoriske tilbageblik. Han ser det som problemet, at standsmodsætningerne, som er en nødvendig følge af kulturudviklingen, har ført til de revolutionære bevægelser, der ligger tilbage i tiden, og til den socialistiske og kommunistiske fare, der ligger foran i tiden. Der mangler forståelse for den sædelige betydning af standsforskellene: at alle skal se på det fælles vel, de lavere stænder ved husholderisk anvendelse af ejendommen, middelstanden ved ejendommens anvendelse i velgørenhedens tjeneste, de øverste stænder ved udbredelse af samfundssind i de videste kredse. Denne indre udligning af modsætningerne har kirken forsømt at bidrage til, idet den ensidigt beskæftiger sig med spørgsmålet, hvorledes en synder bliver salig. De værste misforhold lader man tålmodigt bestå, medens indførelse af en ny katekismus, salmebog eller gudstjenesteordning sætter sindene i den største bevægelse. Det sociale spørgsmål har kirken overladt til staten.

Denne udvikling anser provsten for en typisk fortsættelse af udviklingen i de romersk-katolske lande, hvor man først og fremmest lægger vægt på at anvende sin ejendom til kirkelige formål, til gaver til kirker, klostre o. s. v. Men han formaner til, at man i de germansk-protestantiske folk følger Schleiermachers profetiske ord, der sætter det som mål for kirken at virke lutrende på alle områder, det borgerlige, statslige og nationale. Staten begynder da også at

forstå, at den må give kirkens religiøst-sædelige indflydelse større spillerum, for husholderiskhed, velgørenhed og samfundssind udspringer af næstekærlighed, og den kan staten med al sin magt hverken påbyde eller fremkalde. Og kirken begynder at forstå, at den mister sin indflydelse ved kun at tænke på den kirkelige lære og lade den moralske indflydelse i samfundet ude af betragtning. Det må være det tyske folks verdenshistoriske opgave at samle alle kræfter om en moralsk styrkelse af folkets liv. I kampen mod Napoleon viste Schleiermacher det tyske folk dets opgave: en sejr for det germanske væsen over det romanske.

Disse teoretiske betragtninger over det tyske folks »verdenshistoriske« opgave, bygget over stænderstatens samfundssyn, giver intet svar på det rent håndgribelige spørgsmål, som præsterne i deres daglige arbejde som medlemmer af sognenes fattigkollegier var stillet overfor, og som ganske jævnt blev rejst under den følgende diskussion af en af Flensborgs bedste præster, H. F. L. A. Birckenstaedt (f. 1833). Han fremholder det urimelige i, at skønt kristendommen er bestemt for de fattige, så vender de fattige kirken ryggen. I byerne er det honoratiorens, på landet de velhavende bønder, der besøger kirken. Det er påtrængende nødvendigt, at barmhjertig broderkærlighed søger at afhjælpe nøden. Ellers vil det arme folk hjemfalde til »dem Lassalleanismus«. Dennes repræsentanter har forlængst fremstillet »mavespørgsmålet« som det mest brændende, og de opfordrer de fattige til at slutte sig til dem, fordi de har »nævernes magt«. Det gælder at møde denne magt med kærlighedens magt. Men »hvorledes?« spørger Birckenstaedt. Det ønsker han svar på. Konferencen synes dog ikke at have givet ham noget egentligt svar. Derimod var der almindelig enighed om, at socialismen var en fare, som måtte bekæmpes.

Socialismen var langt fra trængt ind i alle sogne. I mange landsogne nævnes »den moderne socialisme« slet ikke, og sker det, er det blot for at slå fast, at der ikke er jordbund for den. Det kan være, fordi der ikke er større sociale forskelle, eller fordi der hersker »patriarkalske forhold«, eller fordi de velstående viser fornøden hjælpsomhed overfor de ringere stillede, eller endelig fordi beboerne er »for besindige og for fornuftige«.

Men der er også præster, der aner, at selv om socialismen ikke synes at have vundet åbenlyse tilhængere, så ligger dog socialistiske

anskuelser mere eller mindre bevidst i luften. Arbejdere og tjenestefolk stiller store fordringer. »Naturligvis er disse krav tildels fuldt berettigede, men den ånd, hvori de bliver stillet, er ikke den kristelige kærligheds og ydmygheds ånd«, skriver en bekymret præst i Ejdersted, (D. Th. J. Peters i Østerhever 1873). »Socialdemokratiets gnist ulmer også her under asken«, hedder det fra Hütten sogn 1879.

Der er da også præster, der bevidst søger at modarbejde socialismen. I Tetenbøl i Ejdersted håber en præst, (Ernst Ed. Evers), at en sygekasse, der nyder støtte fra de besiddende, også vil komme sjælesorgen tilgode, idet »fattigdom nu engang ikke lader sig trøste ved ordet alene«. En præst i Munkbrarup (J. C. F. Johnsen) har ladet sig stille i spidsen for sognets sygekasse i håb om derved at modvirke socialdemokraternes agitation og for at give arbejderne et håndgribeligt bevis på, at præsten bekymrer sig om fjerdestands timelige vel. De gejstlige interesserer sig også for oprettelse af sparekasser, for at tjenestefolk og småfolk kan vænne sig til sparsommelighed, så færre behøver at søge fattigunderstøttelse. På Pelvorm har den begavede, noget docerende, men afholdte præst, J. H. C. Bernhard, — med støtte fra regeringen i Slesvig — oprettet et folkebibliotek med skrifter af de bedste kristelige folkelige forfattere i håb om, at befolkningen kan blive oplyst på rigtig måde om de brændende sociale spørgsmål. Det hænder, at præster opræder direkte mod den socialdemokratiske agitation. En præst i Vabs (J. H. Sierck), beretter 1876, at han for tre år tilbage har holdt forsamlinger i skolerne, da socialdemokrater i anledning af rigsdagsvalget »havde strøet deres ukrudt i arbejderfamilierne hus efter hus«. Udfaldet af valghandlingen viste, at det var lykkedes ham »at slå dem fuldstændig af marken!«

De anførte eksempler vidner om, hvorledes præsterne stod med front mod den socialdemokratiske bevægelse. Det fremgår også af det anførte, at adskillige præster meget vel så det berettigede i kravet om forbedringer af de sociale forhold, men at de ikke kunne forlige sig med, at fordringerne ikke blev stillet i »den kristelige kærligheds og ydmygheds ånd«. Endvidere synes det, at ständerstatens samfundssyn levede indenfor gejstligheden. Når dertil kommer de socialdemokratiske hårde angreb på kirken, er det forståeligt, at præsterne stillede sig i forsvarsstilling overfor bevægelsen, og at denne på sin side yderligere skærpede kampen mod kirken.

Det var ikke blot den preussiske unionskirke, »Protestantenverein« og »Hasenlever og konsorter«, der foruroligede de kirketro i hertugdømmerne. Det store skræmmebillede var tidsånden, »den herskende liberalistiske tidsånd«.

Samtidig med, at dogmet om den pavelige ufejlbarlighed blev proklameret i Vatikanet juli 1870, udbrød den fransk-tyske krig. Det lykkedes Bismarck at få de sydtyske stater med i den fælles nationale krig mod Frankrig. Ved sejren erhvervede Tyskland Elsass-Lothringen. Ved proklamationen i Versailles af Wilhelm 1. som tysk kejser blev Tysklands enhed en realitet.

Opgaven måtte nu blive at befæste enheden indadtil. Her mødte Bismarck den stærkeste modstand fra det katolske centrumsparti og dets begavede leder, Windhorst. Efter Østrigs udelukkelse havde i Tyskland protestanterne et flertal på ca. 26 millioner indbyggere mod ca. 14 millioner katoliker. I den aktuelle situation måtte centrumspartiet ønske at svække det protestantiske Preussens magt ved at søge mest muligt af enkeltstaternes selvstændighed bevaret. Dette måtte bringe dem i modsætningsforhold til Bismarck.

Men dertil kom nu vatican-konciliets erklæring om pavens ufejlbarlighed i spørgsmål vedrørende tro og sæder, hvilket kunne opfattes som pavens ret til ikke blot at diktere retningslinierne i dogmatiske spørgsmål, men også i politiske spørgsmål. Bismarck måtte derefter betragte den katolske gejstlighed som en politisk institution under kirkelige former. I betragtning af, at katolikker i Tyskland skulle modtage politiske direktiver fra et sted udenfor rigets grænser, talte man om, at man havde fået en trojansk hest indenfor rigets mure.

Rent konkret lå faren særlig deri, at katolicismen var stærkest repræsenteret i det anti-preussiske Sydtyskland og i det tysk fjendtlige Elsass-Lothringen og Polen. Bismarck kunne særlig i Polen konstatere fremgang for polsk nationalitet på bekostning af tysk nationalitet. Katolske præster fik befolkningen til at tro, at tysk og protestantisk var lige så identiske begreber som polsk og katolsk. En katolsk præst fra Polen erklærede i landdagen, at en »forbrødring« mellem polakker og tyskere var umulig.

For at svække katolicismens magt gennemførte Bismarck en række love, der ramte den katolske kirke hårdt. Der var en særlig katolsk afdeling i kultusministeriet; den blev ophævet. Tilsynet med sko-

lerne, der havde påhvilet præsterne, blev inddraget under staten. Ingen katolsk præst kunne få ansættelse, uden at det blev anmeldt for de statslige myndigheder. Der blev fastsat strenge straffe for opsætsige præster. Bøder og fængselsstraffe ramte mange gejstlige. Et utal af katolske gejstlige embeder stod ledige. Ca. 2 millioner katolikere var uden gejstlig betjening.

Bismarck fandt støtte i denne politik hos de national-liberale. Den ukirkelige liberalisme frydede sig over denne kamp mod katolicismen. Man påstod, at den katolske kirke ikke mere var en kulturmagt og kaldte derfor denne politik »kulturkampen«. Men mange evangelisk troende blev forstemte over denne politik. De følte større fællesskab med de forfulgte katolikker end med »guldløse liberale og jøder«.

Ganske særlig hårdt ramte den såkaldte »Zivilstandsgesetz« (1874), »loven om ægteskabets afkristning« har man kaldt den. Ved den blev der indført tvungen borgerlig vielse, idet registre over fødsel, ægteskab og dødsfald fremtidig skulle føres af de civile myndigheder. Da loven gjaldt for hele Preussen, kom den også til at gælde protestantiske områder. Hvor man gennem århundreder havde været vant til, at kirken fulgte et menneskes liv fra vuggen til graven, blev alt dette nu et rent borgerligt anliggende.

Det følte i kirkelige kredse som et hårdt slag, at de kirkelige handlinger nu var gjort til en frivillig sag. I Berlin var der i 1875 i eet kvartal anmeldt 3000 børn, der ikke blev døbt, og 2000 ægteskaber, der kun blev indgået for de borgerlige myndigheder. Der var megen bitterhed, ikke blot blandt katolikkerne, men også blandt protestanter. »Med hele kulturkampen har man villet bekæmpe Rom og har ramt Wittenberg«, erklærede hofpræst Rud. Kögel,⁴¹ der sammen med kejserinde Augusta søgte at modarbejde Bismarck. En evangelisk kristen i Tyskland skrev i et brev:⁴² »Vor politik er realpolitik, materialistisk. Hvis den havde åndelige mål, så ville den forlængst have søgt sin hjælp mod romanismen dér, hvor den er at finde, i protestantismen, og ville ved at værne og pleje, vække og befri den evangeliske kirke have skabt den magt, som den kunne forlade sig på«. Man mente i store kredse, at kulturkampen kraftigt havde fremmet de kirkefjendske elementer i befolkningen.

I hertugdømmerne blev loven mødt med stor uvilje af befolkningen. »Jeg er bange for, at vi går undergangen imøde«, sagde en fri-

sisk fader. Der var steder, hvor det var umuligt for tilflyttere til et sogn at få bolig, når de ikke var kirkeligt viede. På Hallig Hooge følte man sig så rodfæstet i de overleverede skikke, at man tog loven humoristisk: »Du kanns nu bi'n Rathmann für füf Schilling trut werden, un wenn du ehr nich mehr liide magst, säggst du: geh man wedder na Huus na Mutter«. ⁴³

Selvfølgelig var der undtagelser, særlig i byerne, men også flere steder på landet. Det var for fristende at slippe for at betale de anordnede gebyrer ved de kirkelige handlinger. Hvor der var forstående menighedsrepræsentanter, traf de en ordning, så kirkekassen betalte disse gebyrer. Evt. kunne det ske, at de overtalte modvillige ægtepar til at lade sig kirkeligt vie.

Blandt de gejstlige er der en del, der med en vis stolthed beretter, at ingen i sognet forsmår de kirkelige handlinger, eller eventuelt, at efter, at et enkelt par ikke har ladet sig kirkeligt vie, vil dette næppe gentage sig på grund af den uvilje, det har vakt. Men i almindelighed er præsterne alligevel dybt bekymrede i anledning af denne »ominøse« lov, »den lov, der bestemt ikke stammer fra urtysk ånd«, som en præst i Langenhorn udtrykker sig. Selvom loven ikke har haft synlige virkninger, frygter mange dog, at forståelsen for de kirkelige handlingers værdi vil afstumpes. En pessimistisk præst mener, at det kun er vanens magt, der får flertallet til stadig at holde fast ved de kirkelige handlinger. Det er ikke blot præster af den gamle skole, der ser skævt til loven. Præsten i Solt, H. C. Tamm, der som »fest protestantenfreundlich« ser det som målet, at kristendommen skal gennemsyre folkets kulturliv, frygter, at opfattelsen af religionen som en privatsag skal sive ned i de lavere lag og gøre »das Volkstum unkirchlicher und die Kirche unvolkstümlicher«.

Biskop Godt erkendte, at loven ikke var uden skadelig virkning i menighederne, men mente, at den på den anden side kunne få mange til at besinde sig på værdien af kirken og de kirkelige handlinger. Lejlighedsvis søgte han at belære og berolige. Han formanede menighederne til trofast at holde fast ved kirkens velsignelser. Han opmuntrede præsterne til at arbejde så meget ivrigere, til at undgå alt hierarkisk væsen og arbejde endnu mere i selvfornægtende kærlighed. I øvrigt mærkede han sig særligt, at loven gav anledning til, at nogle dansksindede i de nordligste sogne søgte kirkelig vielse i Danmark.

Stort set var denne lov »sehr unbeliebt« hos befolkningen. Hos præsterne træffes adskillige gange ønsket om, at staten ville ændre sin liberale lovgivning og sætte grænser for den »systematiske forførelse af folket«.

Det var dønningerne fra kulturkampen, der gav ordet »liberal« en ond klang i de kirkelige ører, også i hertugdømmerne.

En dygtig præst, L. J. E. Clausen, i Sørup i Angel, skriver 1874: »Som overhovedet nu retningen mod det ydre og tilbøjeligheden til at overvurdere statsvæsenet er overvejende, således viser denne retning sig også her og er en hindring for det kirkelige og sædelige liv«. Han beretter om det »landøkonomiske Casino«,⁴⁴ der i 1870 er oprettet dér på egnen til gensidig oplysning om landbrugets aktuelle spørgsmål og til fremme af det kommunale liv, at det tjener mere den gængse liberalisme end konservative tanker. »På kulturkampere er der naturligvis ingen mangel«. De højeste spidser indenfor befolkningen hælder til liberalismen, de laveste trin til socialdemokratiet – kun mellem begge ligger den sunde midte, hvor kirken kan sætte ind med sit arbejde.

Nogle synes med den liberale lovgivning at sigte til loven om erhvervsfrihed, der gjorde det lettere at oprette nye kroer og værtshuse. Værtshusene betegnes i godsdistrikterne som en kræftskade. I Gettorp i Dänischwold er der til 5800 indbyggere 9 danselokaler, 11 værtshuse og 5 keglebaner. I St. Peter i Ejdersted, hvor der er 5 værtshuse til en befolkning på knap 1000 indbyggere, spørger præsten: hvorfor forbyder regeringen ikke nye værtshuse? »Ak, mangt et menneske bringer desværre! desværre! intet glædeligt hjem til sin ventende familie, så Gud må sig forbarme!« skriver den varmtfølede J. P. Blumensaat i Oversø.

»Der Zeitgeist«, tidsånden, er i øvrigt det ord, hvori de gejstlige sammenfatter al tidens gudløshed og materialisme.

Dette er ikke noget lokalt fænomen. I Tyskland stemples tiden efter kejserdømmets oprettelse som materialistisk. Den liberale teologiske professor Willibald Beyschlag i Halle skriver om denne tid: »Den teoretiske og den praktiske materialisme var, stærkere end før, blevet den beherskende magt, og for så vidt man gik udover den, var det den stolte, selvtilfredse følelse af politisk magt og storhed, man vuggede sig i.«⁴⁵

Med den teoretiske materialisme tænker Beyschlag vel på ind-

flydelsen fra en filosof som Feuerbach eller fra de udbredte mere populære skrifter af Ludw. Büchner, Jac. Moleschott og Karl Vogt, der vil hævde, at alle »åndelige« fænomener har deres årsag i fysiologiske processer.

Og med den praktiske materialisme tænkes måske på kulturkampen, der, som nævnt, betragtes som udslag af en materialistisk politik, og på følgerne af hele den velstand, som de franske erstatningsbetalinger bragte ind over Tyskland i årene efter 1870, den såkaldte »Gründerperiode«, hvor der daglig stiftedes nye aktieselskaber i Tyskland.

Ængsteligt ser præster i Slesvig tidsåndens opløsende indflydelse. Clausen i Sørup, et sogn der ellers har ord for kirkeligt at være »Angels hjerte«, skriver 1877: »Mægtig banker vantroen på vor dør og begærer at blive lukket ind«.

Særlig advares der mod den kirkefjendtlige presse. »O, den usalige presse! hvor megen ulykke bringer den ikke over ungdommelige gemytter! Hvordan skal der sættes grænser for pressens indflydelse?« Et sted beder præsten ved visitatsen, at biskoppen vil gøre de kirkeældste opmærksom på »Gemeindebote«s farlige karakter. En præst (M. P. Pomarius i Okholm) klager over vantroen i »Itzehoer Nachrichten« og »Norddeutsche Zeitung«, disse blade, der bliver »indsuget af de kloge og meddelt de uvidende«. Den bekymrede Peters i Østerhever klager over, at gennem »Die Gartenlaube«⁴⁶ og lignende blade trænger den hedenske materialisme, der mere eller mindre er de såkaldt dannedes livs- og verdensanskuelse, ind i hans landmenighed. Det er en ren undtagelse, at den førnævnte »protestantenfreundliche« Tamm i Solt mener, at den tiltagende avislæsning plejer at løse den åndelige afstumpetheds bånd — altså også det religiøse.

Ikke blot pressen foruroliger i øvrigt præsten i Østerhever. Han ved at fortælle, at formanden for den stedlige »Volksbildungsverein« offentligt har sagt, at Kristus ikke mere er idealet på sædelighed i vort samfund.

Så vidt den teoretiske materialisme. Og med hensyn til den »praktiske«, så får den stigende velstand hos bønderne, der er en følge af »Gründertiden«s stigende priser, af mange præster skylden for en tiltagende materialisme og deraf følgende religiøs ligegyldighed. Det hedder sig også, at de gode tider ødelægger de patriarkal-

ske forhold, hvilket undertiden viser sig deri, at tyendet ikke mere spiser sammen med husets egne folk.

1864 og de følgende begivenhedsrige år bragte ikke blot Slesvig ind i en ny fase af nationalitetskampen. Slesvigs befolkning blev stillet ansigt til ansigt med en helt ny verden, en helt ny tid. Hvad der er sagt med henblik på den nye preussiske lovgivning, kan også siges med henblik på kirkelivet: »Den nye tid bankede på porten og blev uvenligt modtaget«.47

NOTER OG HENVISNINGER

Forkortelser:

Beyschlag: Willibald Beyschlag: Aus meinem Leben. I-II, Halle. 1896/99.

K. u. S.: Schlesw.-Holst.-Lauenb. Kirchen und Schulblatt.

Nippold: Friedrich Nippold: Handbuch der neuesten Kirchengeschichte. 3. Auf. Bd. V. Geschichte der Kirche im deutschen Protestantismus. Leipzig. 1906.

Regling: Die Anfänge des Sozialismus in Schleswig Holstein. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. Bd. 48. 1965.

Reinhardt: Georg Reinhardt: Preussen im Spiegel der öffentlichen Meinung Schleswig-Holsteins 1866-1870. Neumünster 1954.

Schr. d. Ver.: Schriften des Vereins für schlesw.-holst. Kirchengeschichte.

NOTER

1. Reinhardt 4.
2. Reinhardt 126.
3. Regling 127. 139.
4. Det oplyses desværre ikke, hvorledes man har fundet tilbage til disse ældgamle feltråb, der blev brugt under et slag ved Weinberg (i Würtemberg) 1140, hvor kejser Konrad 3. af slægten Hohenstaufen og Henrik Løves farbroder af velfernes slægt kæmpede mod hinanden. Ordet »Waiblingen« blev brugt på de kejserliges side med henblik på et hohenstaufisk arvegods af dette navn, beliggende i Würtemberg.
5. Verhandlungen der ersten schlesw.-holst. Kirchenconferenz in Flensburg 13. Juli 1865. Itzehoe 1865.
6. Norddeutsche Zeitung, Flensburg 1864, 14., 15. og 17. juli. — B. Godt: Predigt am 13. Juli bei der Hauptversammlung des Schlesw.-Holst. Hauptvereins der Gustav-Adolf-Stiftung zu Schleswig. Kiel 1864.
7. Schr. d. Ver. 2. VI. 1917. 551. — Meddelelse om begivenhederne i Slesvig. Januar 1865. 93.
8. S. G. Simonsen: Friedenspredigt am 4. Decbr. 1864. Flensburg 1864. »Recht muss doch Recht bleiben« var som et motto for slesvig-holstenerne.
9. H. F. Neelsen: Predigt zur Friedensfeier am 4. Decbr. 1864.
10. Se note 5.
11. K. u. S. 1866 20/10 (s. 329).

12. These 75 i Harms' theser fra 1817. Harms' ausg. Schriften, herausgegeben v. P. Meinhold. Flensburg 1955. I. 209.
13. Nippold, 80.
14. K. u. S. 1867 10/3.
15. David Schenkel: Die gegenwärtige Lage der protestantischen Kirche in Preussen und Deutschland. Mannheim 1867. 42.
16. Evang. Kirchen-Zeitung 1866, 5. og 8. decbr.
17. Se note 14.
18. Otto v. Bismarck: Gedanken und Erinnerungen. - Bismarcks Briefe an seine Braut und Gattin 1906. — Friedrich Meinecke: Bismarcks Eintritt in den christlich-germanischen Kreis. Hist. Zeitschr. 1903. — Aage Friis: Bismarck. Kbh. 1909, særl. s. 95-106. — Otto Baumgarten: Bismarcks Stellung zu Religion und Kirche. (Die Klassiker der Religion Bd. 16). Göttingen 1922. — Erich Marcks i Hist. Zeitschr. 1931. — Arnold Oskar Meyer: Bismarcks Glaube im Spiegel der Losungen und Lehrtexte. München 1933. — Leonhard von Muralt: Bismarcks Verantwortlichkeit. Göttingen 1955.
19. Beyschlag. II. 277.
20. K. u. S. 1867 6/10.
21. Beyschlag. II. 282.
22. David Schenkel: Die gegenwärtige Lage der protestantischen Kirche in Preussen und Deutschland. Mannheim 1867. 42.
23. K. u. S. 1867 31/3.
24. K. u. S. 1867 4/8 (s. 257).
25. K. u. S. 1867 15/9.
26. K. u. S. 1867 10/11, 1868 24/5, 12/7, 19/7.
27. K. u. S. 1869 3/7.
28. K. u. S. 1869 2/10 (s. 432).
29. K. u. S. 1869 21/8 (s. 345).
30. K. u. S. 1869 20/3 (s. 114).
31. K. u. S. 1869 26/6 (s. 237).
32. K. u. S. 1869 30/10.
33. K. u. S. 1869 2/10 (s. 426).
34. Kirche, Recht und Theologie, herausg. v. Walter Göbell. München 1867. I, s. 29, s. 288 (30/11 1901), II, s. 632 (27/5 1917).
35. Schr. d. Ver. 2. Reihe, Bd. 23/24, 1967/68, s. 32.
36. Wilh. Hasenclever, f. 1837 i Arnsberg (v. Ruhr), medlem af den tyske rigsdag 1874-81. Udgav fra 1876 sammen med Liebknecht bladet »Vorwärts«.
37. Otto Georg Reimer, f. 1841 i Hildesheim. Cigarhandler i Altona.
38. Regling.
39. K. u. S. 1869 7/8 f.
40. Frants Volkmar Reinhard Hansen, f. 1815 i Schilldorf, afskediget som præst i Keitum 1850, hofpræst i Athen 1852-62, i Koburg 1863-64, præst ved Slesvig domkirke og provst for Gottorp provsti 1864 til sin død 1879.
41. Nippold 632.
42. Beyschlag. II. 359.
43. Du kan nu blive gift hos rådmanden for 5 Schilling, og når du ikke længere bryder dig om hende, siger du: gå bare hjem igen til mor.
44. O. C. Nerong: Das Kirchspiel Grundhof. 1895. 47.
45. Beyschlag. II. 432.

46. »Die Gartenlaube«, illustreret ugeblad, udgivet fra 1853 af Ernst Keil. Filosofen Friedrich Paulsen (f. 1846 i Langenhorn) læste det i sin gymnasietid (1863-66) i Altona og lærte der, at »meget tager sig anderledes ud for den lærde forskning end i den overleverede tro«. (Fr. Paulsen: Aus meinem Leben, Jena 1910. 139).
47. Reinhardt 78.

Efterskrift: Idet jeg takker Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse for støtte til en gennemgang af visitatsindberetningerne fra Slesvig stift i årene 1864-85, har jeg foreløbig her søgt at trække nogle karakteristiske hovedlinier op, som de tegner sig i det første tidsrum efter 1864. Jeg takker også arkiverne på Gottorp og i Åbenrå såvel som Rigsarkivet for stor hjælpsomhed under arbejdet.

Lærerslægten Westergaard

Nogle glimt fra nord- og sydslesvigske skolekrøniker

Af *L. S. Ravn*.

Vil man på en enkelt, men ret overbevisende måde anskueliggøre de forvirrede forhold på skolens område i Nord- og Sydslesvig i anden halvdel af 1800-tallet, behøver man blot at lægge en nord-slesvigsk skolekrønike ved siden af en sydslesvigsk. Begge er værdifulde kildeskrifter og genspejler tidens nationale spænding i nord og syd.

De nordslesvigske skolekrøniker skylder deres tilblivelse forordningen af 14. august 1880, hvori den preussiske regering i Slesvig påbød alle slesvigske skoler at anskaffe en stiftindbunden bog, der skulle tjene som »Schulchronik«. Med vanlig preussisk grundighed indeholdt ordren oversigt over, hvad bogens fem afsnit skulle indeholde. Selvsagt skulle embedsbogen under preussisk styre føres på tysk, også protokollerne i de udpræget dansktalende og dansksindede sogne. Nu var i 1880 endnu 90 pct. af Nordslesvigs ene- og førstelærere danskuddannede. Det kan derfor ikke undre, at deres tysk er temmelig ufuldkomment, præget af deres danske modersmål.

I Flensborg provstis landsbyskoler ligger et antal skolekrøniker, der ikke som de nordslesvigske fra 1880 er skrevet på tysk, men på dansk. De er nemlig i dag ikke 91 år gamle som de nordslesvigske, men 116 år.

Det kongelige kirkevisitatorium for Flensborg provsti, der bestod af amtmand F. H. Wolfhagen og provst Chr. C. A. Asschenfeldt, sendte den 21. februar 1855 til samtlige provstiets præster et cirkulære, der pålagde dem at foranledige, at lærerne ved enhver skole anskaffede og førte en skolekrønike, der skulle inddeles i seks afsnit, og som skulle omhandle skoledistriktets og lærernes tjenstlige forhold.

Man må ikke glemme, at samtlige landsbyskoler i Flensborg

*Lærerboligen ved
Emmerlev skole.*

provsti i mellemkrigsårene i henhold til sprogreskripterne af 1851 havde dansk undervisningsprog. Og i 1855 var af provstiets 68 ene- og førstelærere 18 tyskuddannede og 6 ikke seminarieuddannede. Det siger sig selv, at dette forhold har sat sit præg på skolekrønikerne, der skulle påbegyndes på dansk samme år. Som i Nord-slesvig lærernes danske modersmål skinner igennem den tyske tekst, ses det i Sydslesvig, at ikke alle lærerne i 1855 er i stand til at skrive et fejlfrit dansk. Blot undrer man sig over, at så mange kan forme sproget så tilfredsstillende, som det vitterligt er tilfældet.

Over halvdelen af disse embedsbøger er desværre gået tabt; tabt for bestandig af grunde, som der her ikke skal gøres nærmere rede for. Men trods krig og efterkrigstid har undertegnede fundet 22 danskskrevne skolekrøniker i behold, solidt indbundne protokoller,

alle på nær to i den tids store format (42 cm×26 cm). Set fra dansk hold har de ført en meget upåagtet tilværelse, skønt de unægtelig giver en førstehåndsberetning om et afsnit af dansk skolehistorie, der har givet anledning til megen diskussion, og som i høj grad må påkalde vor opmærksomhed.

Da det drejer sig om lokalhistoriske, skolehistoriske og andre tjenstlige oplysninger, er lærernes stil rolig og saglig, uden politisk polemik eller kritik, i hvert fald op til 1864. Det samme må stort set konstateres for de nordslesvigske embedsbøgers vedkommende frem til 1914.

Men så sker det alligevel, at enkelte lærere under indtryk af hændelserne i de historisk bevægede år 1914–20 betror skolekrønikens hvide blade nogle af de følelser, som skæbnens tilskikkelser udløser hos dem. Vi må ikke glemme, at lærerhjemmene i Slesvig var blandt de hårdest ramte, bl. a. fordi de unge lærere – ofte flere gange såret – efterhånden, som krigen trak i langdrag, blev forfremmet til »Sturmlieutenant« og dermed var sat på en særlig udsat post.

Sorgen over tabet af de unge sønner var stor i lærerhjemmene, og bitterheden og skuffelsen over krigsårenes forgæves ofre og over krigens ydmygende afslutning lader sig ikke skjule. Enkelte lærere, der tog sydpå i 1919-20, har i nederlagets time ikke villet lade deres personlige indlæg, som de i krigens tid havde betroet skolekrøniken, komme deres efterfølgere for øje og har fjernet de sidste blade.

Andre har værdigt omend med stor vemod efter afstemningen taget afsked med den skole og den landsdel, som de havde været knyttet til, adskillige i en menneskealder. De følte det tunge i at skulle forlade hjemstavn, som de ofte ved blodets bånd var stærkt knyttet til; men de mente, det måtte være deres »fordømte pligt og skyldighed« at tage sydpå og dele kår med det folk, de ikke ville svigte i nederlagets stund.

Der var dygtige og gode kolleger deriblandt, som vi, der blev i Nordslesvig, ikke skiltes fra uden vemod. Vi ved alle, at valget kom dem i flere henseender dyrt at stå, navnlig under nazivældet og den anden verdenskrig. Hos enkelte, ikke mindst blandt lærerhustruerne, nagede længslen efter den gamle hjemstavn så stærkt, at de tidligt mistede livsmodet. Adskillige af kollegerne meldte sig efter 1945 efter den lange og skæbnetunge vej til tjeneste ved de danske skoler i Sydslesvig. I dag hviler de fleste af dem under mulde.

Følger man sporene tilbage i tiden, aftegner der sig blandt flere lærerdynastier beretningen om en udbredt nordslesvigsk lærerslægts omskiftelige skæbne, således som kun grænselandets sønner har oplevet den.

Westergaard-slægten må regnes for en af de hårdest ramte. Den er en af de få, hvis spor kan aflæses i både de nordslesvigske og de sydslesvigske skolekrøniker.

Westergaard-slægten.

Husmand Jens Peter Jepsen og hustru Gertrud Marie Møller i Stenderup, Toftlund sogn, havde tre sønner: Jeppe Jensen, født 1857, Christian Jensen, født 1861, og Anton Jensen, født 1864. Imidlertid kaldte slægten sig fremover Westergaard efter gården af samme navn i Fole, hvorfra Jens Peter Jepsen stammede. De tre drenge var velbegavede, og deres lærer Søren Jessen Sørensen rådede dem til at gå lærervejen. Nu har lærer Sørensen, der var født i Kastvrå i Sommersted sogn og dimitteret fra Tønder seminarium i 1861 på et tidspunkt, da dette under forstander A. Kühnel's ledelse bevidst fulgte en dansk national kurs, næppe kunnet bibringe dem større kundskaber i tysk. Kravene til dette fag var heller ikke store, når det gjaldt om at blive optaget på Tønder seminariums danske afdeling, og herfra blev Jeppe og Christian dimitteret i henholdsvis 1879 og 1883. Da den danske afdeling blev nedlagt i 1884, blev Anton henvist til den tyske afdeling, hvorfra han fik afgangseksamen i 1889.

Så langt fulgtes de tre brødre ad, men mens historiens hjul gik tungt hen over hjemstavnen, skiltes deres og deres børns veje, som vi har set det ske i adskillige nordslesvigske slægter i de bevægede år.

Christian Westergaard og hans børn.

Efter den første lærereksamen kunne den unge lærer, der af regeringen blev kaldt »Schulamtsbewerber«, ikke søge et lærerembede, før han havde aflagt anden lærereksamen, der skulle tages tidligst to år efter og senest fem år efter dimissionen. Men regeringen i Slesvig anviste uden ansøgning den unge lærer et ledigt andenlærerembede. Christian Westergaard fik overdraget forvaltningen af andenlærerembedet i Dyndved i Egen sogn på Als. Fra 1884–88 var han lærer i Solderup i Hostrup sogn og derefter i 32 år fra

*Karl Heinrich Westergaard,
f. 5. 12. 1890 i Emmerlev,
meldt savnet på vestfronten
i oktober 1914.*

1888—1920 førstelærer og degn i det udpræget danske sogn Emmerlev ved vesterhavskysten.

Han havde i 1884 giftet sig med Christine Caroline Johanna Haase fra Tønder, og i lærerhjemmet voksede 3 drenge op, der alle valgte at gå lærervejen. Jens Heinrich blev dimitteret fra Tønder seminarium i 1909, Karl Heinrich i 1911 og Christian i 1919. Deres far, degn Christian Jensen Westergaard, omtales som en dygtig og afholdt lærer, og i årene op til 1914 oplevede lærerparret sammen med deres flinke børn mange lyse og gode dage i Emmerlev skole. Men så fulgte hurtigt i krigens spor tunge sorger.

Karl, der havde aftjent sin værnepligt fra 1912—13, var lærer og organist i Gabøl. Han blev omgående indkaldt, og allerede i oktober 1914 kom hjemmets breve tilbage med den kolde påtegning »zurück«, tilbage, »vermisst«, savnet. Samme skæbne overgik på samme tidspunkt den, der skriver disse linier. Den 10. november lå der dog et egenhændigt skrevet brev i min fars brevkasse med en kort meddelelse om, at jeg befandt mig i fransk fangenskab. Men i Emmerlev skole ventede forældrene forgæves efter et livstegn fra deres søn. Ingen ved, hvor hans grav i fremmed jord skal søges.

*Jens Heinrich Westergaards
grav (nr. 1598) på kirkegården
i Dompierre ved Mont Dedier.*

I årelang spænding og med bange anelser havde forældrene fulgt deres ældste søn, Jens Heinrich Westergaard, gennem krigens omskiftelige faser, fra det ene frontafsnit til det næste. Jens W. havde været lærer i Højer, i Astrup, Brøns sogn, degn og førstelærer i Lintrup fra 1909–10, soldat i Flensborg 1910–11 og var ved krigsudbruddet førstelærer i Københoved. I Skrave kirke var han i 1916 blevet viet til Bodil Marie Aarup, datter af gdr. Ole Peter Aarup og Marie Kjestine, f. Juhl. Allerede i september 1914 blev han såret, men i juni 1916 gik det igen ud til fronten. Han blev udmærket med jernkorset af 2. og 1. klasse samt »Hanseatenkreuz« og forfremmet til løjtnant og kompagnichef. Da den tyske hær i august 1918 måtte vige for de allieredes offensiv, var dens skæbne beseglet. Fra den vigende front nåede en efterretning til lærerhjemmet, der varslede ilde. Faderen skrev nogle uger senere i skolekroniken, her i dansk oversættelse:

»Vor ældste søn, Jens Heinrich Westergaard, løjtnant og kompagnichef Inf. Reg. 84/4, faldt 13. august hårdt såret i fransk fangenskab og døde den 23. august i krigslazaret Litz.

Af tre håbefulde sønner har krigen røvet os to, og om den tredje nogensinde vil overvinde følgerne af sine svære sår, står hen i det uviste!«

*Jens Heinrich Westergaard,
f. 2. 11. 1888 i Emmerlev s.,
d. 23. 8. 1918 på krigslazaret
i Litz, Frankrig.*

Vi forstår den tragedie og den bitterhed, der rummes i følgende sætning, hvori lærer Westergaard i skolekrøniken gør krigens facit op således: »*Hart und grausam ist der Krieg und nun das klägliche Ende!*« (hård og grusom er krigen og nu dens ynkelige afslutning).

Endnu et problem skulle lærerfamilien tage stilling til. Inden afstemningen havde fundet sted, modtog lærer Westergaard en forespørgsel fra regeringen i Slesvig. Han var på dette tidspunkt 58 år gammel, og regeringen viste ringe interesse i at modtage ældre lærere fra de landområder i vest, øst og nord, der i medfør af Versailles-traktaten kunne forventes afstået. Det fremgår klart af den redogørelse, som Westergaard giver i skolekrøniken den 1. december 1919:

»På en forespørgsel fra regeringen i Slesvig, om jeg påtænker at blive her og gå i den danske stats tjeneste, har jeg svaret, at jeg

under ingen omstændigheder bliver her. Den 26. december blev det meddelt mig, at jeg i tilfælde af afståelse til Danmark ville blive sat på ventepenge.

Nordslesvig er vor hjemstavn. Skolen i Emmerlev har i 32 år været vort hjem. Vi har oplevet glade timer og har måttet gennemgå tunge timer. Nu er vi hjemløse i vor hjemstavn!«

Uden kommentarer gør Westergaard resultatet af afstemningen i Emmerlev op således: Stemmeberettigede 185. Tyske stemmer 18, danske stemmer 166, ugyldige stemmer 1, i alt 185. Valgdeltagelse 100 procent.

Regeringen i Slesvig havde i efteråret 1919 vist forbavsende ringe forståelse for den hårdt hjemsøgte nordslesvigske lærers situation. Men den 13. april 1920 skriver lærer Westergaard:

»Den 24. marts fik jeg fra regeringen i Slesvig meddelelse om, at jeg kan forflyttes til Estrup, Lille Solt sogn. Efter eget ønske overtager jeg embedet allerede den 15. april. Der er i disse dage vist mig og min familie mange beviser på venskab og hengivenhed. Ved afskeden ønsker vi skoledistriktet Emmerlev og dets beboere lykke og velsignelse under det nye styre!«

Denne sidste sætning i Emmerlev »Schulchronik« står som et vidnesbyrd om storsind i den bitre afskedstime.

Og nu må vi til Sydslesvig for at søge nærmere oplysninger om degnen fra Emmerlev, Christian Westergaard. Mens så godt som alle sydslesvigske skolekrøniker som nævnt er påbegyndt i 1855, er som en undtagelse »Nachrichten über die Schule in Estrup-Collerup« allerede i 1853 påbegyndt af Christian Nielsen, dimitteret fra Jelling seminarium i 1853, lærer i Estrup fra 1852, til han i 1857 søgte sin afsked, kendt i landbokredse som formand for Landboforeningen for Flensborg og Omegn fra 1865—95, stifter af »Flensburger Volksbank« i 1891.

På side 23 i denne embedsbog har Christian Westergaard ved sin tiltræden den 15. april 1920 nedskrevet en ret udførlig levnedsbekrivelse og oplyser heri, at han i tjenstlig interesse (im Interesse des Dienstes) af regeringen blev forflyttet fra Emmerlev til Estrup. Det ejendommelige er, at denne vending almindeligvis blev anvendt, når »det blå brev« gav meddelelse om, at vedkommende lærer — oftest af nationale grunde — blev »strafversetzt« til et uønsket embede.

Kun få år fik Westergaard lov til at fortsætte sin lærergerning.

*Christian Jensen Westergaard,
f. 26. 5. 1861 i Stenderup,
Toftlund s.,
d. 28. 3. 1942 i Flensborg.*

Den 1. maj 1924 tager han sin afsked med følgende ord:

»Beslutningen om at forlade vor hjemstavn Nordslesvig er ikke blevet let for mig og min familie. Beboerne her har straks mødt os med venlighed og tillid, og dette har været med til at hjælpe os over længslen efter vort gamle hyggelige hjem ved Nordsøstranden. Det gør mig ondt, at jeg på grund af forordningen om personaleindskrænkning blev tvunget til den 1. maj 1924 at nedlægge mit embede.«

Westergaard var da kun 63 år gammel. Meget havde han oplevet, men endda blev han vidne til, at nazismen udfoldede sig, at Hitlerregimet satte Europa i brand og også besatte Danmark. Den 28. marts 1942 døde han, 81 år gammel i Flensborg.

Hans yngste søn, Christian Jensen Westergaard, hvis uvisse skæbne som hårdt såret faderen omtaler i Emmerlev skolekrønike, blev hans efterfølger i Estrup i 1924. Han var født i 1896, gik ved krigsuddruddet på seminariet i Tønder, meldte sig i september 1914 som frivillig og stod allerede i december 1914 ved fronten, blev i 1915 såret første gang, senere forfremmet op gennem graderne, til sidst

løjtnant og kompagnichef, tildelt jernkorset af 2. og 1. klasse, blev under forårsoffensiven i 1918 chef for 1. komp. Inf. Reg. 86, den 10. april hårdt såret af skud i hoved og bryst, lå et år på lazaret og vendte i 1919 tilbage til seminariet i Tønder. Efter afgangseksamen blev han lærer i Nr. Sejerslev til 31. marts 1920. Han var andenlærer i Maasholm ved Kappel fra 1920—24, indtil han blev sin fars efterfølger i Estrup. Her blev han i 1924 gift med Marie Louise Wilhelmine Thomsen, datter af lærer Nicolaus H. C. Thomsen og Anna Marie Brix.

Endnu engang kaldte Tyskland sine unge sønner under våben. Det tredie rige sendte dem ud i den anden verdenskrigs ragnarok. Invaliden fra den første verdenskrig mistede sin søn Hans Christian, der forsvandt nede på Rumæniens fjerne slagmarker.

I 1958 måtte han på grund af alvorlig sygdom lade sig pensionere i en alder af 62 år, og han døde samme år den 18. december i Gelting, hvor hans datter var gift med landmand Uwe Lorenzen.

Tilbage står endnu at omtale de fire døtre fra Emmerlev skole. Gertrud forblev ugift, Jenny, der lever i Flensborg, ligeså, Kathrine, der har været gift med den allerede i 1937 afdøde rektor Emil Siebke i Flensborg, døde i 1965, og Helene, gift Matzen, oplevede den frygtelige sorg at miste 3 sønner og en svigersøn i den anden verdenskrig.

Jeppe Westergaard og hans børn.

Det er under indtryk af dette lærerhjemms tunge tab, vi forlader Emmerlev-slægten for at møde Westergaard-slægten på Als.

Jeppe Jensen Westergaard fik efter afgangsprøven fra den danske afdeling ved Tønder seminarium i 1879 overdraget andenlærerembedet i Lysabild. Her giftede han sig i 1882 med Anna Margrethe Jacobsen fra Skovby i Lysabild sogn, men flyttede allerede året efter til enelærerembedet i den lille landsby Helved i Notmark sogn.

Jeppe Westergaard var en dygtig lærer, der efter at have været førstelærer i Tandselle i Tandslet sogn i ti år i 1897 blev kaldet til degneembedet i Havnbjerg. Men allerede året efter indhentede døden den kun 41 år gamle degn og lærer efter få dages heftig sygdom, og enken stod tilbage med otte uforsørgede børn i alderen fra 15 til 3 år. Enkepensionen var yderst beskeden, og i børnetilskud fik hun hver måned af regeringen for hvert barn udbetalt skiftevis 4,16 og 4,17 mark, idet det årlige tilskud på 50 mark jo ikke lod sig dele

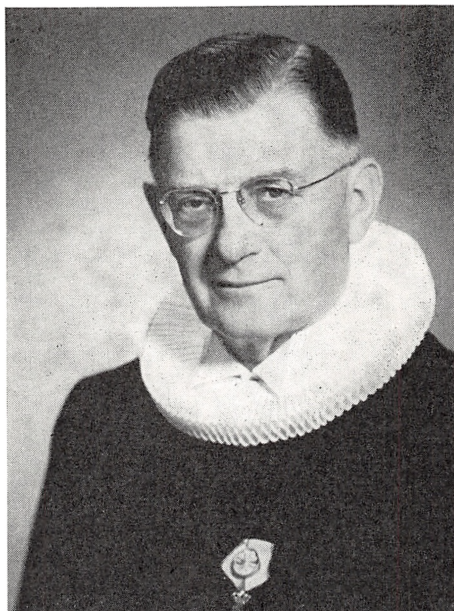

*Jeppe Jensen Westergaard,
f. 12. 6. 1857 i Stenderup,
Toftlund s.,
d. 18. 11. 1898 i Havnbjerg.*

med 12 uden rest! Hvordan hun har formået at klare sig økonomisk, har man i dag svært ved at fatte. Fru Westergaard flyttede til Haderslev, hvor hun drev et pensionat for seminarister i Storegade 47, og alt tyder på, at hun nåede at give børnene en god start. Men allerede i 1908 bukkede hun under for en alvorlig sygdom, og den store børneflokk var forældreløs.

Den ældste søn, Jakob Westergaard, var dimitteret fra Haderslev seminarium i 1904, havde været andenlærer i Genner og lærer i Rugbjerg i Hovslund sogn til 1907, hvorefter han i lighed med adskillige unge lærere fik tilbudt et lærerembede i Altona, hvis skolestyre satte pris på dygtige nordslesvigske lærere. Allerede i august 1915 faldt han på østfronten og efterlod sig enken Elsa og en kun få måneder gammel datter, Ingeborg.

Også Thomas Westergaard blev lærer fra Haderslev seminarium. Efter at have aftjent sin værnepligt i Hamborg i 1912–13 blev han andenlærer i Aller og i 1914 straks kaldt under våben. Han blev såret i august 1914 og senere anden gang i 1916 ved Verdun, men slap gennem krigen med livet i behold. Fra 1918–20 var han lærer

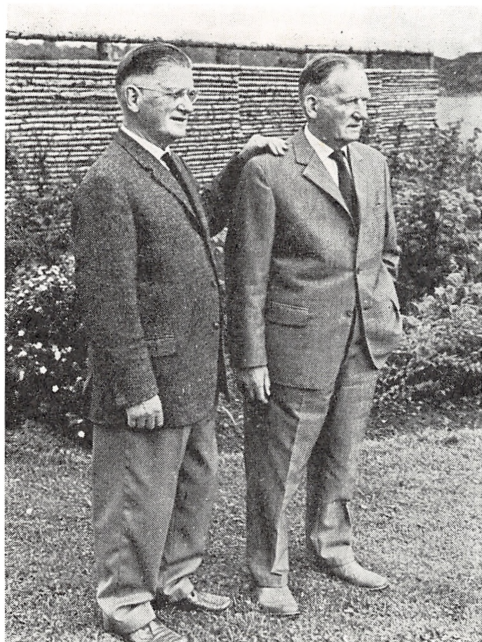

*Anton Westergaard-Jacobsen,
sognepræst ved Helligåndskirken
i Flensborg og førstepræst
i Sydslesvig 1950–61;
tilbringer sit otium
i Sønderborg.*

i Jels Troldkær, 1920–25 i Schwabe ved Rendsborg, 1925–33 i Valsbøl og 1933–35 i Flensborg. Efter at have været ansat ved den tysksprogede skole i Padborg fra 1935–45 måtte han fra 1945–50 søge privat beskæftigelse i Padborg, indtil han fik lærerembedet i Hørnum på Sild og sidst i Ladelund fra 1951–55. Sit otium tilbringer han sammen med sin hustru Anna Franziska, født Stiertorfer fra Frankfurt a. M., i lærerboligen i Valsbøl.

Af drengeflokken valgte Jens og Christian begge søn. Jens blev kaptajn i handelsflåden og Christian maskinofficer. Begge er døde fjernt fra hjemstavnen i Californien.

Kendt i vide kredse både i Nord- og Sydslesvig blev den yngste bror, Anton, der ved faderens død kun var 3 år gammel. Han blev adopteret af morbroderen, lærer Nicolai Jacobsen og hustru Henriette, f. Hansen i Flensborg. Efter at have taget studentereksamen i Flensborg i 1914 påbegyndte han det teologiske studium i Tübingen, men det blev hurtigt afbrudt af krigstjeneste. Anton Westergaard-Jacobsen blev såret, blev som akademiker hurtigt forfremmet og oplevede som løjtnant den 4. november 1918 – kun 7 dage før

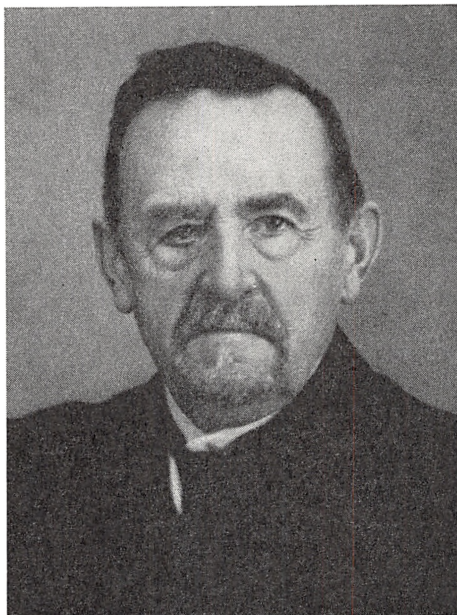
Brødrene Anton og Thomas Westergaard, sidstnævnte lever som pensionist i Valsbøl, Sydslesvig.

våbenstilstanden – at falde i engelsk fangenskab. Først i juni 1919 vendte han over Danmark hjem til afstemningen og valgte nu at fortsætte sit studium ved Københavns universitet, hvorfra han blev cand. theol. i 1923. Det første præstekald blev Vindeby på Lolland, så fulgte Uge fra 1929–36 og Rødding fra 1936–50, fra 1942 var han tillige provst for Tørninglen provsti. Som medlem af bestyrelsen for Indre Mission i Danmark påtog Westergaard-Jacobsen sig en omfattende mødevirksomhed.

I 1950 på et tidspunkt, hvor klimaet i Sydslesvig navnlig på det kirkelige område var alt andet end mildt, fulgte han opfordringen fra Flensborg og virkede som præst ved Helligåndskirken i Flensborg og som førstepræst i Sydslesvig, til han i 1961 lod sig pensionere.

Anton Westergaard og hans børn.

Den yngste søn fra hjemmet i Stenderup, Anton Martin Jensen Jepsen Westergaard, blev som nævnt også lærer, dimitteret fra Tøn-

*Anton Martin Jensen Jepsen
Westergaard,
f. 29. 3. 1864 i Stenderup,
Tojtlund s.,
d. 15. 11. 1949.*

der seminarium i 1889, lærer i Klovtoft, Hellevad sogn, 1889–1910, i Sønder Hostrup, Ensted sogn, fra 1910–29. Beboerne i Sønder Hostrup ønskede i 1920 at beholde deres tyskuddannede lærer, og da Anton Westergaard viste sig loyal i ord og gerning, hindrede intet ham i at fortsætte som dansk lærer. Han var gift med Ingeborg Petersen fra Rens i Burkal sogn, og der voksede 7 børn op i lærerhjemmet. Men heller ikke dette hjem blev forskånet for tunge sorger over tabet af unge sønner.

Fire sønner blev efterhånden, som de nåede alderen, indkaldt for længere eller kortere tid. Peter blev den 6. juni 1915 meldt savnet på vestfronten, og forældrene modtog aldrig nærmere oplysninger om hans skæbne. En mindeplade på Ensted kirkegård bærer hans navn, men hverken i kirkebogen eller i folkeregistret er han registreret som afgang ved døden. Jeppe, der var præparand i Åbenrå, druknede den 28. juni 1914 under badning i Hostrup sø. Jens, der var styrmand, døde den 10. marts 1923 29 år gammel på sygehuset på St. Thomas og ligger begravet på Ensted kirkegård. Både Anton og Christian udvandrede og klarede sig godt i det fremmede. De

er begge døde i Canada. Også Martin, gårdejer i Nr. Hjarup i Hovslund sogn, er for få år siden afgået ved døden.

Lærer Anton Westergaard mistede sin hustru i 1928. Han lod sig i 1929 pensionere og flyttede nordpå til sin datter Bothilde, gift med gårdejer Niels Georgsen fra Kongens Tisted i Himmerland. Han døde den 15. november 1949 i Nørager i Durup sogn.

Vi har ved hjælp af skolekrønikerne fulgt de tre brødre fra husmandshjemmet i Stenderup. Deres veje skiltes under de omskiftelige begivenheder. Sønderjyske hjem var fælles om at sørge over tabet af unge sønner i krigen 1914–18. Lad da en af dem, der overlevede, bringe denne beretning om en enkelt lærerslægt som et beskedent minde om de mange unge nordslesvigske lærere, der ikke vendte tilbage.

Oplysninger om Westergaard-slægten hidrører fra:

»Schulchronik« for Emmerlev skole, Landsarkivet i Åbenrå.

»Nachrichten über die Schule in Estrup-Collerup«, Store Solt sogn.

Tønder Seminarie-Stat. 1963.

L. S. Ravn: Danskuddannede folkeskolelærere i Nordslesvig under preussisk styre. 1966.

Kirkebøgerne i Haderslev, Skrave, Egen og Ensted sogne.

For mundtlige oplysninger og for lån af billedmaterialet takker jeg nulevende medlemmer af slægten: fru *Bodil Westergaard*, Københoved, fru *A. Westergaard*, Hovslund st., lærer *Thomas Westergaard*, Valsbøl, provst *A. Westergaard-Jacobsen*, Sønderborg, og frk. *Jenny Westergaard*, Flensborg.

Mit liv og mit virke

Af *Jørgen Ravn*,
ved *Karen Marie Ravn*.

Pens. overlærer, tidligere efterskoleforstander *Jørgen Ravn* døde den 13. maj 1957. Et halvt år forinden havde han fuldført denne levnedsbeskrivelse, som er skrevet i løbet af hans sidste år. Beskrivelsen aftrykkes her væsentligt i *Jørgen Ravns* endelige formulering, dog med undtagelse af nogle afsnit, der er indføjede fra en parallelkladde om tiden frem til 1898.

Jørgen Ravns hensigt med at skrive om sin livsgerning har tydeligt været at give offentligheden sit syn på en historisk periode set fra skolefronten. Selv anfører han, at levnedsbeskrivelsen også er blevet til som kvittering for ridderkorset og ikke mindst af hensyn til hans efterslægt.

K. M. R.

Undertegnede er født den 10. april 1871 i landsbyen Skærup ved hovedlandevejen mellem Vejle og Fredericia; her var min far gårdmand og hed *Henrik Sørensen*.

Ifølge gammel skik blev hans fornavn i dåben mit efternavn, og jeg kom til at hedde *Jørgen Henriksen* med slutnavnet *Ravn* efter en tidligere ejer af gården, der var bedstefar til fars første kone. Min mor var gårdmandsdatter fra *Andkær* og tilhørte den på *Vejleegnen* dengang så udbredte *Bjerreslægt*; hendes navn var *Sidsel Marie Bjerre*. Af hendes børneflokk, der talte fire drenge og en pige, var jeg den ældste.

I min tidligste barndom lå jordene endnu hen fra udskiftningen i mange småmarker til hver gård i *Skærup*, og skulle de ulemper, som hermed fulgte, forsvinde, kunne dette kun ske ved, at nogle af gårdmændene i den tæt bebyggede landsby kom til at bo på de såkaldte udmarker; men de fleste var groet så fast ved det nære naboskab i byen, at de ikke kunne overvinde sig selv til et sådant flyt. Herpå var forhandlingerne stadigt strandet, indtil min far som den første tilbød at flytte sin gård ud, og der kom nu en sådan gang i forhandlingerne, at de medførte den gode fordeling af jordene i *Skærup*, som består den dag i dag. Jeg nævner dette for at vise, at far ikke var uden initiativ og ejede megen energi, og begge dele fik han megen brug for, da flyttet ikke blot krævede nye bygninger på laden nær,

Henrik Sørensen
(1833—1910)

Sidsel Marie Bjerre
(1846—1925)

Jørgen Ravns forældre:

men også mergling og dræning af de gode, men forsømte udmarker, han fik for sin byjord.

Jeg var dengang fem år og er således gennem mine drenge- og første ungdomsår vokset op i en travl og omfattende virksomhed, der sikkert har bidraget sit til, at jeg som skolemand så at sige aldrig gav op over for vanskeligheder; i alt fald var far i dette stykke bestandig mit store forbillede, og dette kom ikke til at høre til sjældenheder på min livsvej.

Mor var far en værdifuld hjælper. Hun forstod ikke blot at holde hus og lave så godt smør i vort såkaldte vandmejeri, at vi fik overpris for det hos vor købmand i Vejle, men hun forstod også at skabe et hjem, som det var godt at vokse op i. I kraft af sit milde sind, sin stærke retfærdighedssans og sin dygtige husførelse blev hun hjemmets midtpunkt. Til hende kom vi børn — også min halvbror — med vore ønsker og sorger og gik som regel trøstet fra hende, selv i de tilfælde, hvor hun hjalp os i vor modgang ved at finde årsagen hos os selv. — Ikke mindre taknemmelig er jeg for, at jeg hos hende allerede i drengeårene mødte hendes levende følelse af, at Gud er virkelighed; jeg mindes endnu mit følgeskab med hende til Skærup kirke og synes at kunne høre hende synge — især Brorsons og Grundtvigs salmer —, når hun arbejdede i mejeriet.

Efterhånden, som jeg voksede til og begyndte at tænke over min mulige fremtid, meldte der sig en følelse af, at det ikke var landmand, jeg skulle være. Dette var far ked af, og da det omsider lykkedes for

mig som konfirmeret at komme i Vejle kommunale realskole for at tage præliminæreksamen, gjorde han sit til at anbringe mig så nær landbruget som muligt ved at overtale mig til at blive dyrlæge. Dette havde jeg intet imod, uklar som jeg var over mine egne anlæg.

I Vejle realskole gik det efter den gamle melodi: »Hvad står der i din bog, dreng!« og følgen heraf blev, at undervisningen havde ondt ved at fange elevernes opmærksomhed; timerne var derfor ret urolige, og spanskrøret måtte ofte frem.

Imidlertid blev en af min klasses lærere syg og måtte erstattes af en vikar. Drengflokket glædede sig allerede på forhånd til al den »sjov«, der antagelig kunne drives med en fremmed lærer, men hvilken overraskelse mødte min klasse ikke i ham! Thi før timen endnu var til ende, gav selv de værste spilopmagere op af bare forbavelse over, at en time kunne være så interessant, og mange af os glædede sig allerede til hans følgende timer. Min beundring for ham som lærer steg fra uge til uge, og en skønne dag betroede jeg min mor, at jeg ikke, som far ønskede, ville være dyrlæge, og bad hende hjælpe mig med at få hans tilladelse til at blive lærer.

Det var mors sans for det rette menneskelige og åndelige i tilværelsen, der ved vikarens hjælp havde sejret hos mig ved valget af min fremtidige arbejdsmark.

Efter ca. 1¹/₂ års forløb var jeg gammel nok til at kunne blive optaget på et seminarium, og her kom tilfældet mig atter til hjælp.

En onkel af mig havde i konfirmationsgave foræret mig en jubilæumsbog om Gedved højskole og seminarium, som det havde moret mig at læse. Bogen blev nu taget frem igen, og af den fremgik det, at lærerne ikke blot var skolemestre, men også forkyndere; det var især skolens forstander, P. Bojsen, min interesse samlede sig om, for der var så meget af det, der fortaltes om ham, som mindede mig om vikaren på Vejle realskole. Dette gjorde, at jeg havnede som seminarieelev i Gedved, og det var — synes jeg i dag — min lykke. Højskolen var ganske vist nedlagt, men dens ånd levede videre på seminariet. Bojsens fag var verdenshistorie og pædagogik, og i dem begge var der god plads til ham personlig som udpræget højskolemand; hans fortælling af verdenshistorie og overvejelser over pædagogiske spørgsmål var både levende og fængslende for mig dengang, men knapt så grundige, som jeg ville forlange i dag.

Når jeg tænker tilbage på den tid, må jeg også især mindes to andre

af seminariets lærere, nemlig den grundige Martin Kristensen for hans timer i litteraturhistorie og hans ypperlige fremstilling af de nordiske sagaer, samt den senere undervisningsminister og seminariefors­tander Jens Byskov. Af Byskov lærte jeg gennem hans grundige og interessante undervisning i regning og senere — privat — i dansk noget af den kunst: skridt for skridt at trænge ind i et vanskeligt spørgsmål. Hans evne til at klarlægge et sådant for os nærede vi alle den største beundring for, og jeg mindes endnu, hvor svært det faldt mig i ældste klasse at søge hans hjælp ved løsningen af de svære regneopgaver, for jeg vidste på forhånd, at jeg ville forlade ham på katederet, skamfuld over, at jeg ikke selv kunne klare et så »lidet« indviklet forhold eller spørgsmål. I mit sidste seminarieår, da han skrev eller grundlagde sin danske grammatik, blev jeg og to andre elever hans »forsøgskaniner« — det mente vi da! — og hans undervisning i analyse og dansk grammatik har været mig en stor hjælp i min mangeårige lærervirksomhed, hvori dansk ikke blot var hovedfag, men så afgjort det allervigtigste. Byskov elskede den sokratiske metode, vendte spørgsmålet mod den spørgende og ydede under samtalen kun hjælp til selvhjælp, så at vi til sidst over for os selv måtte indrømme, at sagen eller opgaven var let og ligetil, blot vi benyttede vor omtanke.

Følgen heraf blev for mit vedkommende, at jeg som lærer allerede fra første færd søgte fejlen hos mig selv, når en elev kun mangelfuldt kunne følge undervisningen i et af mine fag. På samme måde er det gået mig som fortæller, når jeg i mine timer ikke havde alle nogenlunde normalt begavede elevers opmærksomhed. Jeg måtte da tænke på P. Bojsen og min elskede lærer fra Vejle realskole; de havde altid kunnet erobre deres elevers øren, og mangelen på opmærksomhed affødte derfor i de fleste tilfælde en anklage mod mig selv.

Det var en stor lykke, ja vistnok afgørende for mig som lærer og dermed også i nogen måde afgørende for min fremtid, at jeg i min ungdom sad på skolebænken hos sådanne folk.

I 1894 bestod jeg 23 år gammel lærereksamen med 1ste karakter og fik straks plads som lærer på Uldum højskole. Men da skolen var på retur og ikke havde sommerskole for piger, søgte jeg om foråret plads på Ondløse højskole ved Holbæk, og den fik jeg; jeg skulle have 600 kr. årligt i løn samt værelse og kost — en ringe løn efter forholdene i dag! — men dengang regnedes den for god, og arbejdet

tiltalte mig. Skolen var lille — 15-20 elever — men netop af den grund blev en grundig og nøje tilknytning til hver enkelt elev en selvfølge, og dette blev mig en god hjælp til senere at kunne vurdere det standpunkt, hvorpå mine elever stod, både som mennesker og som elever på en skolebænk.

I Ondløse mødte jeg for første gang min vordende kone. Hun var det, man dengang kaldte »ung pige i huset«, og både hun og hendes hjem blev gode — ja, jeg kan godt sige uundværlige milepæle på min vej i livet. I dette sogn — Starup-Nebel nord for Kolding — rejstes Danmarks første folkelige forsamlingshus, idet man her fra første færd var med i de folkelige, kirkelige, politiske og økonomiske bevægelser, der fra ca. 1850 var gået hen over vort land, der på egnen ved den kendte fynbo Peter Larsen Skræppenborg, som i 1841 købte en af sognets største gårde. Nu ringede begyndelsen til en ny tid ind for egnens folk ved talrige møder, han holdt om tidens nye krav til kirkens forkyndelse, skolens undervisning og rigsdagens politiske og sociale virksomhed — altsammen i Grundtvigs ånd og tankegang.

Da jeg i 1896 gennem min kones hjem stiftede bekendtskab med dette sogn, var det andet slægtleds virke, jeg mødte, og dermed i praksis meget af det, der i Skræppenborgs tid endnu kun var fremtid — f. eks. en grundtvigsk frimenighed med egen kirke, en grundtvigsk friskole samt en betydelig udvikling inden for andelsbevægelsen.

Min vordende svigerfar Jens Daugaard var levende med i alle disse bevægelser. Han havde været på Rødding og Askov højskoler og var formand i Ågård valgmenighed samt ejer af gården »Toftvang« i Fredsted, der blev et velset samlingssted for det vågne Starup-Nebel sogn; thi svigermor Maren Daugaard, der var en datter af gårdejer Hans Ladegaard i Højrup, Skræppenborgs gode ven, kunne godt tåle at stå mål med sin mand, når det gjaldt omtanke, og hun var tillige skattet for sin store gæstfrihed. Kun få steder gled en aften så hyggeligt som der.

Min nære tilknytning til dette hjem blev derfor en stor berigelse for mig og en god fortsættelse af, hvad der havde mødt mig på Gedved seminarium, men især står jeg dog i taknemlighed til min kone. Allerede fra første færd evnede hun at holde hus på en kostskole, og hun blev en så uerstattelig medhjælper i min virksomhed som grænseskoleforstander, at jeg i dag ikke er i tvivl om, at jeg i høj grad må dele æren med hende for, at det lykkedes for os at starte

Sommerpiger i dagligstuen på Hejls efterskole.

den nye Bramminge efterskole i en vanskelig tid og senere gøre den mere end halvt tomme Hejls efterskole til den største af alle grænsekolerne. Til dette bidrog hun ved sin gode og naturlige forbindelse med eleverne og glæde ved at samle dem ved sit flygel i vor store private dagligstue om den rigdom af gode sange, Danmark ejer. Som eksempel på hendes forstående forhold til eleverne kan jeg anføre følgende: ved måltiderne havde hver elev sin bestemte plads, valgt af dem selv den første skoledag, og ved den lejlighed mødte der som regel så mange »vælgere« ved det spisebord, hvor min kone — uden tvang, men med god orden — førte an, at de umuligt alle kunne få plads der; de overskydende måtte så, en smule skuffede, nøjes med at få plads ved mit eller et af lærernes borde. Det var tidligere elevers omtale af min kone, der var skyld i dette kapløb af elever, der aldrig før havde set hende. — Blev eleverne syge, vidste de og deres forældre, at de kunne vente god pasning, og selv om eleverne var raske, vidste forældrene, at de altid var velkomne på skolen og kunne blive natten over.

Alt dette kunne naturligvis ikke ske uden tillæg af arbejde og offer

af tid, og dog kan jeg ikke huske, at hun beklagede sig; thi hun forstod lige så godt som jeg den betydning, det havde, at så mange sønderjyder som muligt fik kendskab til det stykke Danmark, en grænseskole var; for vel var den dansksprogede forståelse god, men der var i de mange års tilhørsforhold til Tyskland ændret meget og sket så rig en udvikling heroppe, at hovedparten af befolkningen ganske naturligt måtte være fremmed for meget af det Danmark, der senere skulle møde den i 1920. — Inden jeg slutter min taknemlige omtale af min kone — Karen hedder hun og var født 1877 — må jeg for fuldstændigheds skyld tilføje, at også vore mange medhjælpere gennem årene satte pris på hende.

Men jeg må i min fortælling tilbage til Ondløse højskole. Under min virksomhed der mødte jeg ikke blot min vordende kone, men havde også to andre oplevelser af betydning for min fremtid.

Takket være Ludvig Schrøder, Askov, og Alfred Poulsen, Ryslinge, søgte højskolens mænd i halvfemserne forbindelse med universitetets professorer ud fra det synspunkt, at videnskaben og højskolens folkelige arbejde burde finde hinanden i deres fælles trang til at gavne folk og land. Hidtil havde sympatien mellem højskolens og universitetets mænd ikke været stor, til tider endogså negativ, men vistnok takket være rigsarkivar A. D. Jørgensen tog universitetet mod højskolens udstrakte hånd.

I 1895 afholdtes så det første højskolelærerkursus ved universitetet i København i forbindelse med flittige og velledede besøg på museer og kunstsamlinger. Senere rykkede disse kursus hvertandet år ud på en af de større højskoler, hvor enkelte af højskolens mænd førte ordet sammen med et vist antal professorer. Da alle deltagere boede på vedkommende skole, sov i elevværelserne, spiste ved samme bord og således tilbragte dagen sammen, formede livet sig omtrent som i de bortdragne elevs tid, og derved var der for de medvirkende professorer lejlighed til ved selvoplevelse at komme kernen i højskolens arbejde på nærmere hold. Højskolens mænd var så optagne af den sag, at de mødte mandstærke lige fra Schrøder, Nørregaard o. s. v. til os helt unge højskolelærere, og forelæsningerne, museums- og teaterbesøgene og samværet med universitetets mænd gav ikke blot os unge, men også adskillige af de ældre deltagere et stærkt indtryk af den begrænsede viden, der prægede de fleste af os,

og dette blev for mange af os en kraftig opfordring til ikke at nøjes med, hvad vi til dato havde fået gennem vor uddannelse.

Dette var den ene store oplevelse. Den anden, som også skyldtes dette kursus, oplevede jeg en måned senere.

Ved en af de store aftensammenkomster under kurset opfordrede højskoleforstander Salling, Ribe, de yngre højskolelærere til at gæste Sønderjylland i deres ferier, og han ville så sørge for, at de, der meldte sig, fik lejlighed til at læse op eller holde foredrag ved sammenkomster i private hjem.

Sallings levende skildring af, hvorledes de danske sønderjyder med tyskuddannede præster, tyske børneskoler, tysk soldatertjeneste og de mange tyske forbud var henvist til at hjælpe sig selv, gjorde et stærkt indtryk på mig, og jeg meldte mig straks som deltager i dette arbejde. Kort efter meddelte Salling mig, at jeg skulle tale ved to sammenkomster, en i Kastrup og en i Gabøl, begge i nærheden af Gram.

I Kastrup havde jeg om eftermiddagen før mødet en oplevelse, jeg aldrig vil glemme. På vej til en nabo mødte min vært, den gamle Rasmus Hansen, og jeg en lille pige, som kom fra skole. »Nå, hvad har din tyske lærer så fortalt dig i dag, Marie?«, og den opvakte lille pige svarede med overbevisning i stemmen: »Æ trouer it et ord af, hva' han sejer«.

Hvilket perspektiv åbnede dette barns udtalelse ikke med hensyn til forholdet mellem skole og hjem! Så ung hun end var, var hun allerede med i kampen for sin danske tilværelse, foreløbigt rettet mod den mand, der var hendes lærer, og for første gang så jeg helt klart den nød, som Sønderjyllands befolkning stod midt i. Den dag anede jeg endnu ikke, at jeg om få år skulle være med i den kamp og få et førstehånds kendskab til de tyske myndigheders hele færd for at dræbe dansk sind og tankegang i en gammel dansk befolkning.

Da Rasmus Hansen åbnede mødet med at byde mig velkommen som »en røst fra moderlandet«, og jeg samtidig følte, at forsamlingen var mødt med forventninger netop af den grund, følte jeg mig så lille, at jeg skammede mig over at have sagt ja til Sallings opfordring. Men da forsamlingen derefter sang: »I Danmark er jeg født, der har jeg hjemme ... « og gjorde det med en overbevisning og styrke, som ganske betog mig, forsvandt al min beklemthed, og stående ved kaffebordet i den tæt pakkede storstue holdt jeg så mit foredrag om Ingemann og hans historiske romaner — et foredrag, jeg også har

holdt heroppe i det gamle land, men aldrig med den varme og styrke, som hin aften i Kastrup — vel sagtens fordi det var så let at bringe denne forsamling i forbindelse med valdemarstidens trængsler og sejre. Jeg ser endnu den glans, der lyste mod mig fra adskillige øjne, da jeg sluttede med Ingemanns ord: »Hvad Danmark var, kan det atter blive, endnu er fædrenes ånd i live«. Efter foredraget blev vi sammen til midnat; den ene sang afløste den anden, og jeg følte mig hensat til en ukendt verden, en øde ø, hvis beboere med længsel stirrede mod den store lykke, det er at bo midt i sit folk i et frit land.

Da jeg den følgende aften talte hos gårdejer Laust Ankersen i Gabøl, var de tyske myndigheder allerede opmærksom på, at en kongerigsk højskolelærer »rejste rundt« og holdt foredrag i private hjem, men de havde ikke kunnet opspørge, at gendarmerne netop den aften kunne træffe mig i Gabøl, og først da jeg var rejst tilbage over grænsen, indfandt de sig hos min vært, der til sidst dog slap med en bøde for at have huset en »udlænding« uden at anmelde dette.

Kampen for Sønderjylland havde allerede som dreng optaget mig, takket være de ældres fortælling om tysk indkvartering i min fødeby både i Treårskrigen og i 1864, og især var to daglejere hos min far — en fra hver af disse tider — gode fortællere. Om ham fra Treårskrigen gælder tillige, at han havde en god sangstemme og en god hukommelse, og vi fire brødre var som drenge gode tilhørere, når han sang soldatervise efter soldatervise fra den tid; navnlig var vi stærkt optagne, når han sang visen om Treårskrigens tapre generaler; hver af dem fik et vers, og hvert vers endte med omkvædet:

Han skal ha' et hurra,
der kan runge ned til Rendsborg,
så de kan huske på,
hvor de sidste gang ham så!

Hans sang gav de aftengilder en egen glans, der blev holdt i mit hjem for husets folk og arbejdere, når vi havde ophøstet, eller det sidste neg var kommet i hus, samt ved årets høstgilde, og denne glans har jeg i friskt minde endnu. Det var sejrene og de tapre generaler fra 1848-50, som min drengefantasi havde brug for, mens tilbage-toget fra Danevirke 1864 kun fik en beskeden plads.

Som voksen var det gået mig som så mange andre, der affandt sig

med tabet af Sønderjylland som en kendsgerning, der ikke lod sig ændre med den ringe våbenmagt, Danmark havde; men de to aftener i Kastrup og Gabøl stillede mig ansigt til ansigt med en anden magt, nemlig styrken i den danskhed, som sønderjyderne ejede; de turde håbe det tilsyneladende umulige — det turde de fleste heroppe i det gamle land ikke, og derfor var denne sag for os endt i en slags samaritergerning til lindring af den værste åndelige nød i Sønderjylland.

Efter mit besøg i Sønderjylland levede jeg med i forholdene derovre, og H. P. Hanssen blev nu ved sit lyse syn og sin tilrettelæggelse af kampen på langt sigt min ungdoms helt. »Det har slet ingen hast for dem, som tror«, sang hans ven Johan Ottosen, og jeg blev — trods det tilsyneladende umulige! — en af de troende, takket være H. P. Hanssen og den danskhed, jeg havde mødt i samfundet derovre.

Det var derfor ganske naturligt, at jeg uden betænkning sagde ja til at forlade højskolen og gå aktivt ind i det nationale arbejde ved grænsen, da jeg i 1897 — det tredje år i Ondløse — ved seminariets anbefaling fik tilbud om at blive forstander for den femte og nye grænseskole, der var under bygning i stationsbyen Bramminge.

Langs grænsen lå der i forvejen fire grænseskoler, hvis elever næsten alle kom fra Sønderjylland, nemlig Hejls, Skibelund, Holsted og V. Vedsted efterskoler. Tilgangen var så stor på dette tidspunkt, at de alle var fyldte, og hertil kom, at der med god grund kunne ventes fremgang i elevtallet fra Sønderjylland.

Grænseskolerne, dog ikke V. Vedsted, var oprindelig grundtvigske friskoler, ganske svarende til de fynske friskoler, men efterhånden som de danske lærere frivilligt eller tvunget af myndighederne forlod Sønderjylland, sendte adskillige sønderjyske hjem deres ukonfirmerede børn til disse private børneskoler. Da denne bevægelse voksede, blev den imidlertid en faktor, tyskerne begyndte at regne for »farlig«, og en skønne dag udstedtes der forbud mod at sende skolepligtige børn på skoler i Danmark. Følgen heraf blev ganske naturligt den, at der ved de grundtvigske friskoler langs grænsen oprettedes en afdeling for konfirmerede børn fra Sønderjylland. Således opstod de såkaldte »grænseefterskoler«, og i Sønderjylland forstod man hurtigt den betydning, et sådant skoleophold havde — både for børnenes personlige udvikling og for den nationale kamp.

Min tilknytning til kampen i Sønderjylland var skyld i, at jeg som

forstander i Bramminge holdt ud i den trange begyndelse, der straks i 1898 mødte mig på grund af Köller-politikken. Von Köller ramte hårdt i den nationale kamp, da han i praksis satte alle de sønderjyder på det sorte bræt, der sendte deres børn på danske højskoler og efterskoler; thi som følge heraf kom f. eks. de fire gamle grænsekoler til at stå halvt tomme, og den nye i Bramminge havde kun et par sønderjyske elever.

Det så trist ud for den nye skole og for os som nygifte, der drev skolen for egen regning og mod forventning måtte nøjes med en mindre flok fra egnen; det var jo ikke derfor, vi var kommet til Bramminge. Men håbet om bedre tider kunne jeg ikke opgive, og da jeg ejede noget af min fars uvilje mod at »give op«, ansprede dette mig til at se mig om efter noget, der kunne gøre det muligt at vente på bedre tider. Her var heldet igen med mig ved, at der meldte sig et sådant arbejde, idet en kreds af forældre ønskede oprettet en privat børneskole, der gav udvidet undervisning, og om muligt en afdeling, der førte eleverne op til præliminæreksamen som privatister.

Jeg gik ind herpå og havde i de følgende fire år megen glæde af dette rent foreløbige arbejde.

Samtidig havde jeg den glæde at følge Gustav Johannsens, H. P. Hanssens og redaktør Jessens angreb på Köller-politikken og dens eftervirkninger, henholdsvis i den prøjsiske landdag og den tyske rigsdag, og ved disse mesterlige angreb se det sunkne mod rejse sig så vidt derhjemme i Nordslesvig, at mange sønderjyder blev klar over, at den eneste udvej til bevarelsen af danskheden var den at tage forholdene, som de lå, og i alle måder te sig som danske trods udvisninger, forfølgelser og straffe og til forsvar benytte de få tyske love, som von Köller ikke kunne tilsidesætte, og deriblandt landsdelens juridiske ret til opretholdelse af de tre store danske foreninger: Vælgerforeningen, Skoleforeningen og Sprogforeningen, som mange en overgang kun havde været medlemmer af i stilhed.

Med denne beslutning gjaldt det især om at samle befolkningens aktivitet om disse tre foreninger, men jeg holder mig her til, hvad der skete inden for Skoleforeningen, thi i dette fik jeg en lille andel, — uden at jeg i dag kan forstå, hvorledes dette kunne ske, lidet bevandret som jeg endnu var i sønderjyske forhold!

Jeg havde naturligvis som ny grænsekoleforstander præsenteret mig for »Nordslesvigs Skoleforening«s bestyrelse, men hos kassere-

*Bramminge efterskoles
unge forstanderpar
1898.*

ren, gårdejer Hinrich Thomsen, Roost, der tillige var foreningens sekretær og bestyrelsens mægtigste mand, fik jeg det afvisende svar: »Vi har for tiden ingen brug for Dem, Ravn, og heller ikke for Bramminge efterskole!« Hans kone udbød da også: »Men Henrik da!« Hans svar opfattede jeg uheldigvis også som en mod mig rettet personlig afvisning, og skuffet forlod jeg hans hus og drog til Sundeved, som var den landsdel, jeg kendte bedst i Sønderjylland og anså for den landsdel, der havde tabt mindst af modet.

Da jeg året efter atter besøgte Sundeved, cyklede jeg på tilbagevejen gennem Roost uden at ane, at jeg ved den lejlighed skulle få en af mit livs mest uforglemmelige oplevelser.

Hinrich Thomsen gik just og puslede med et eller andet arbejde på vejen ind til sin gård, og som følge af min skuffelse året forud lod jeg, som om jeg ikke så ham, men han genkendte mig og bad mig standse; på vejen hen til ham mente jeg, at hans hensigt var at give mig en undskyldning, og min forbavselse blev derfor meget stor, da han meddelte mig, at han havde noget vigtigt at tale med mig om, og jeg synes endnu at kunne mærke den spænding, jeg var i, mens vi vandrede ind i hans store gård. — Efter at have hentet et papir i sin skrivebordsskuffe fortalte han mig indledende, at Skoleforeningens bestyrelse havde holdt møde dagen før hos frimenighedspræst, pastor Poulsen i Bovlund for om muligt at få det mere end halvt standsede skolebesøg på danske efterskoler og højskoler i god gang igen, og at man hurtigt var blevet enige om, at vejen gik gennem Skoleforeningens tillidsmænd, hvoraf der var én i hvert sogn; deres opgave var at tegne medlemmer, opkræve medlemsbidrag og personligt besøge de hjem, hvor der var ungdom i passende alder til danske høj- og

efterskoler; dette arbejde var mange steder gået helt i stå, og på én eller anden måde måtte tillidsmændene stilles over for den alvorlige kendsgerning, at takkedens bevarelse i Nordslesvig var en opgave, som ikke kunne klares af hjemmene uden hjælp af ungdommens besøg på danske skoler, og forhandlingerne endte med, at en skriftlig henvendelse til tillidsmændene skulle bæres ind ad døren til dem af en mand, der personligt egnede sig til at drøfte sagen med dem i alle enkeltheder; men hvor gik den mand? Bedst var det måske, sagde et medlem, at det blev en dansk skolemand, der i stilhed med personlig interesse for sagen ville vove sig ud på denne færd, med udsigt til udvisning og dermed afskærelse af al personlig forbindelse med Sønderjylland, om de tyske myndigheder fik øje på ham.

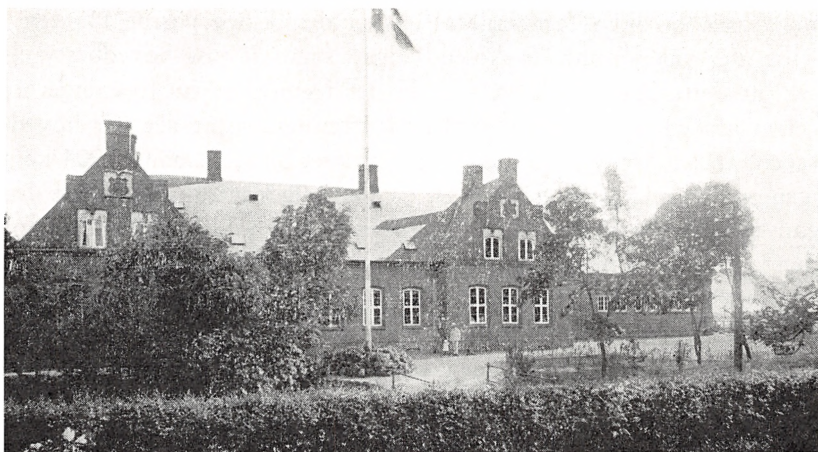
Denne plan vandt tilslutning, og så vidt jeg véd, var det pastor Poulsen, som kendte lidt til mig, der foreslog, at man henvendte sig til den nye grænseskoleforstander i Bramminge, og dette blev sammen med den skriftlige henvendelse fra bestyrelsen resultatet af mødet.

Den sag var det, Hinrich Thomsen skulle ordne med mig og, hvis jeg sagde ja, da instruere mig nærmere og anvise mig de sogne, hvori jeg skulle gøre et første forsøg.

Det var mig en glæde at sige ja — også af den grund, at det for mig ville være en god lejlighed til at lære sønderjyske forhold bedre at kende, end jeg gjorde, og instruksens lød: »Her har du en liste over alle Skoleforeningens tillidsmænd på vestkysten; du begynder hos købmand Filskov i Møgeltønder, han er retvendt og klog, og derfra går du videre til sognene nord for Møgeltønder; men vær forsigtig! bo privat og bed din vært om ikke at melde dig som liggende gæst, og se overalt sammen med tillidsmanden at besøge så mange solide danske hjem som muligt, hvor der er ungdom i højskole- og efterskolealderen!«

Instruksen var god, og jeg gennemtrawlede alle vestjyske sogne lige til den danske grænse og mindes endnu, hvor glad Skoleforeningens formand, gårdejer Thyssen Hansen i Randerup, blev, da jeg kunne fortælle ham, at turen var lykkedes så godt, at tilgangen til danske høj- og efterskoler antageligt ville vokse betydeligt på vestkysten i det kommende efterår, og således gik det da også.

Næste år sendte Hinrich Thomsen mig til Sydals, og her gik det lige så godt, takket være den nationalt stærkt virkende gårdejer Peter Kaad i Vollerup, der ofrede flere dage på at følge mig rundt

Hejls efterskole, hovedbygningen.

til tillidsmændene, men dermed var det også forbi med så omfattende besøg, thi på en eller anden måde havde myndighederne fået noget at vide om min færd, men da var jeg borte, og hvem jeg var, fik de aldrig fat på. I de følgende år gjaldt mine besøg især tillidsmændene, da systematiske besøg i hjemmene sammen med disse var farlige og heller ikke så nødvendige med befolkningens voksende mod, der bl. a. viste sig i, at en større strøm end nogen sinde før af sønderjysk ungdom søgte over på danske skoler.

Den nye grænseskole fik derved fuldt hus af elever, og allerede i 1903 vovede vi at opgive såvel den private børneskole som præliminærafdelingen, og kort efter tilbød de 70 samvirkende sønderjyske foreninger i Danmark min kone og mig forstanderpladsen ved deres store smukke grænseskole i Hejls, som det trods sønderjysk interesse og penge ikke var lykkedes dem at få i god gang, bl. a. på grund af den begrænsede magt, forstanderen måtte nøjes med, med hensyn til antagelse og afskedigelse af medhjælpere. Da disse forhold var velkendte, svarede jeg straks trods den gode løn, man bød os, at vi ikke kunne tænke os at forlade Bramminge efterskole, med mindre vi i Hejls fik bygningerne overladt til fri brug for egen regning som grænseskole og selv antog, lønnede og afskedigede vore medhjælpere uden indblanding fra foreningernes side; dette var mere, end man straks kunne gå med til ud fra den betragtning, at skolen jo så blev

min skole og ikke foreningernes. Men den kloge pastor Hansen i Ribe, der var formand i skoleudvalget, søgte at vise hovedbestyrelsen, at dette ikke var tilfældet, da det fremdeles var foreningernes ret at afskedige og antage skolens forstander, og at det var hovedsagen, at den kom godt i gang, og resultatet blev, at man i 1904 kom igen og bad mig affatte et udkast til en mulig kontrakt, og skønt den ganske svarede til, hvad jeg forlangte året før, blev der flertal for den i hovedbestyrelsen, og i april holdt vi så vort indtog i Hejls.

Som den største af grænseskolerne i bygning kunne den tage mod 50 elever, men så højt nåede vi ikke straks, da den vinteren forud kun havde haft 14 elever, men vi kunne dog den 3. maj åbne sommerskolen for piger med 35, og allerede den første vinter havde vi fuldt hus af 15-17-årige drenge, og både sommer og vinter fik vi i de følgende år flere indmeldelser, end vi kunne tage imod.

Da bygningerne således blev taget i fuldt brug, forsvandt den sidste rest af misfornøjelse med den magt, min kontrakt gav mig, og foreningerne var efter fire års forløb endogså villige til at udvide bygningerne, så skolen kunne rumme 80 elever. Hertil bidrog for det første de mange indmeldelser og for det andet ønsket om udvidelse af gymnastiksalen, så der blev bedre plads til det stigende besøg sydfra til de fire årlige møder, som foreningerne afholdt på skolen. Endvidere var jeg meget interesseret i, at skolen fik mere gæsteværelsesplads på grund af dens nære beliggende ved Skamlingsbanken, over hvilken vejen gik for mange danske på deres sommertur til Sønderjylland. Som de 70 foreningers ejendom havde Hejls efterskole også et navn i Danmark. Det var desuden ret kendt, at min kone og jeg var gæstfrie og ikke blot gerne ville hjælpe de rejsende med at lægge en plan for deres Sønderjyllands-rejse, men også i sagens interesse give dem lejlighed til at færdes mellem 80 sønderjyske piger i sommerskoletiden og se og høre, hvorledes vi arbejdede med dem. Dette havde til følge, at de rejsende ved deres besøg i en landsby som Hejls ofte kom til at mangle natlogi. Havde vi lidt mere plads, kunne vi for det første hjælpe flere i Danmark til at få et indblik i det nødvendige arbejde, der foregik på en grænseskole, og for det andet kunne jeg — ved planlægningen af rejsen — med mit kendskab til hjem i de fleste sogne derovre hjælpe de rejsende inden for døren i sønderjyske hjem og samtidig sørge for, at også de egne, som kun fik få eller ingen besøg fra Danmark, kom i betragtning, — til

*Karen og Jørgen Ravn
med deres børn,
der tilbragte en lykkelig
barndom i Højs:
Knud (1902-28, læge),
Holger (1900-25, stud. jur.),
Jens (1904-66, landsrets-
sagfører i København) og
Malis (1909-32).*

gavn for begge parter, når de rejsende forud var sat lidt ind i f. eks. forskellen på Sundeved og egnen Tinglev-Tønder med hensyn til kendskabet til Danmark eller forskellen på Als og Vestslesvig i deres sympati, når det gjaldt H. P. Hanssen eller Jessen — de to store førere.

Kort sagt: Skolen manglede plads for at kunne tage mod flere elever og mere gæsteværelsesplads samt et lille sygehus, og alle tre dele var foreningerne villige til at skaffe os sammen med en forstørrelse af gymnastiksalen, så den kunne rumme 500 tilhørere, af hvilke flertallet kom fra den anden side af grænsen.

I 1909 stod udvidelsen færdig, og nu havde vi plads til de 80 elever, vi straks fik, samt til de store møder, og vore gæsteværelser var ofte fuldt belagte om sommeren.

Hermed fulgte naturligvis en betydelig forøgelse af både min kones og mit arbejde, men for os begge fulgte ganske af sig selv, at vi betragtede de rejsende fra kongeriget og elevforældre som vore

gæster; derimod betalte foreningerne foredragsholderne og det store fælles kaffebord, som min kone ordnede ved møderne.

Som en fuldstændig tilintetgørelse af dette travle arbejde kom så i 1914 den første verdenskrig, for med den standsede så at sige tilgangen til grænseskolerne. Lovlydige, som de fleste sønderjyder var af hensyn til fremdeles at kunne klare den nationale kamp i fremtiden, drog de gamle elever i krig, og den ungdom, som ellers ville have fyldt grænseskolerne, beholdt forældrene af den samme grund hjemme under krigen. Det ville derfor have set sort ud for os økonomisk, der ifølge vor kontrakt drev skolen for egen regning, om foreningerne ikke efter nogen tids forløb — uventet! — havde sendt os 300 kr. i hver måned, så længe krigen varede, og dem tog vi imod med glæde, ikke som en almisse, men som en tak for det ubetalte arbejde, vi havde udført igennem årene ud over selve skolearbejdet.

Da krigen i 1918 hørte op, og det gik mod Nordslesvigs genforening med Danmark, besluttede foreningerne at flytte deres skole til Kruså, og skoleudvalget opfordrede min kone og mig til at følge med. Men da man inden for foreningerne ret ofte mødte den anskuelse, at nu var man færdig med Nordslesvig, og at det nu var Sydslesvig, det gjaldt, fandt jeg det nødvendigt, at min kontrakt fik en tilføjelse om, at jeg ikke var pligtig til at tage mod mere end 33 pct. af elevantallet fra Sydslesvig, hvor børnene jo fremdeles ville komme til at gå i tysk skole og komme fra mindre udprægede danske hjem end den gamle elevflok i Hejls, der næsten udelukkende var fra Nordslesvig. Ifølge mine erfaringer herfra gik det ikke an — hvis det blev muligt! — at fylde den nye skole med sydslesvigiske elever, — ikke så meget af hensyn til den tyske skolegang, disse børn fremdeles ville få, som af hensyn til, at de foreløbigt ville komme fra hjem, der levede et liv fjernt fra næsten al forbindelse med dansk tankegang; skulle skolens lærerkræfter være eneste danske faktor, ville der efter min mening komme alt for lidt ud af arbejdet, men var ca. 66 pct. af eleverne nordslesvigere, ville deres kammeratskab være en hjælp, som i praksis ville vise sig at være uundværlig for skolen. Men foruden dette hensyn var der et hensyn at tage til Nordslesvig, der trods den kommende danske børneskole ikke godt kunne undvære de gamle grænseskolers arbejde foreløbigt, — i alt fald ikke de første 10 år.

Begge forhold drøftede jeg grundigt med skoleudvalgets formand, provst Hansen, nu Helsingør, der nøje kendte forholdene både i Syd- og Nordslesvig fra sin præstetid i Ribe, og da han herudfra fandt den ønskede kontrakttilføjelse både rimelig og rigtig og var nogenlunde sikker på, at den kunne vedtages i bestyrelsen, slog jeg mig til tåls hermed.

Under krigen havde foreningernes officielle arbejde måttet ligge stille, og man ventede med længsel efter at tage det op igen, men da ordningen af forholdene vedrørende det sammenbrudte Tyskland tog sejrherrene hele to år, gik der også så lang tid, før Danmarks nye grænse kunne drages, og da vi selv kunne få lov til at bestemme, hvor denne grænse skulle gå, blev der også god tid til, at stridens bølger kunne gå højt inden for foreningerne herom.

Den sønderjyske landsdel var jo lige til Ejderen gammelt dansk land, og de varmeste gemytter mente — efter Englands tilbud, der gav os frie hænder — at nu var tiden inde til, at vi af det tyske rov i 1864 kunne få tilbage, hvad der med rette var vort. Nogle gik så vidt, at de aldeles så bort fra et andet syn, der også måtte tages i betragtning, nemlig at Sydslesvig i hertugtiden og især efter 1864 havde levet sig bort fra forbindelsen med moderlandet. Denne kendsgerning måtte der også regnes med, og det store spørgsmål var altså, hvor langt i syd den nye grænse kunne sættes.

Også inden for foreningerne havde der som sagt været delte meninger om, hvor grænsen burde gå, og muligt kunne dette få nogen indflydelse på de beslutninger, der ville blive taget på det første delegeretmøde, der denne gang kunne holdes i Sønderborg — på sønderjysk grund! — især da forsamlingen ville blive stor, idet hver af de 70 foreninger kunne sende fem delegerede.

En mindre kreds af forsamlingen, de såkaldte »ejderdanske«, gjorde hurtigt indtryk af at være energisk bitre over den grænse, vi havde fået, og antageligt var et betydeligt flertal af de øvrige deltagere som »flensborgfolk« også mindre fornøjet med grænsen, mens kun et større mindretal syntes tilfreds, og dette kunne da ved de beslutninger, der blev taget angående fremtidens arbejde og måske også ved valget af den nye bestyrelses sammensætning, medføre, at min fordring om den nævnte tilføjelse til min kontrakt kom i fare.

Ved de mange spørgsmål, der forhandlede, fremsattes da også et par gange den tanke, at foreningerne nu måtte være færdige med

Nordslesvig, men så vidt syntes flertallet af forsamlingen dog ikke at ville gå. Ved bestyrelsesvalget valgtes et flertal af den gamle vel-tjente bestyrelses medlemmer, og derved syntes min kontrakttilføjelse sikret. Således kom det dog ikke til at gå, thi ved mødets slutning stod P. Grau, Pøl, på talerstolen og bad om tilladelse til at fremsætte endnu et forslag, og med al den veltalenhed, han nu engang havde fået i vuggegave, foreslog han, at der af hensyn til arbejdet i Sydslesvig skulle nedsættes et orienteringsudvalg ved siden af den nyvalgte bestyrelse. Da forslaget i P. Graus mund lød meget uskyl-digt, vedtoges det omgående uden drøftelse ved, at størsteparten af forsamlingen rakte hånden i vejret og dermed også godkendte hans forslag af navne hertil på folk, hvoraf de fleste var færdige med Nordslesvig og ikke forstod, at hvis Danmark atter skulle vinde frem i Sydslesvig, var et voksende samkvem mellem den opvoksende ungdom nord og syd for den nye grænse den bedste hjælp, Danmark havde til rådighed — og dog måtte jeg vente at have dette udvalg til bitter modstander, hvis elevantallet sydfra oversteg de nævnte 33 pct.

Her må jeg indskyde en bemærkning — den nemlig, at arkitekt Strøm-Tejsen, København, på opfordring havde tegnet en ny skole, der skulle afløse Hejls efterskole og ligge ved Kruså; stor og pragtfuld var den, men da jeg efter det meningsløse valg af et orienteringsudvalg ved siden af den valgte bestyrelse nu ikke, som lovet, ønskede at underskrive kontrakten som denne skoles forstander, sammenkaldte jeg straks skoleudvalget til et møde i hotellets have for at meddele dette min beslutning, og jeg kan endnu høre provst Hansen, der var udvalgets formand, udbryde: »Så slår De os i øjeblikkets vanskeligheder det bedste middel af hånden til at hindre, at oppositionen får magten!« — Bag denne udtalelse lå der ikke så lidt af en bebrejdelse, og inderst inde måtte jeg jo indrømme, at jeg stod i stor taknemmelighedsgæld til udvalget, og dette fik mig til at vakle, men under min betænkning mærkede jeg bagfra et ryk i min trøje, og jeg hørte en mand hviske til mig: »Gør det aldrig, Ravn, kom ud til os i Tønder!« — Der var altså en af mine gode bekendte og tillige en klog mand, der så på denne sag som jeg, og dette var nok til, at jeg ikke mere vaklede i mit svar og benyttede lejligheden til at bringe udvalget en hjertelig tak for vort gode samarbejde i 16 år i Hejls.

Provst Hansen gav dog ikke op og inviterede udvalgets medlem-

mer og mig til middag på et andet hotel end det, hvor mødedeltagernes fællesspisning fandt sted, og her forhandlede vi så videre, indtil provsten efter et par timers forløb sluttede samværet med ønsket om, at jeg måtte finde en anden og god virkeplads i Sønderjylland.

Næste dag gik jeg op til Sønderborg amts skolekonsulent, hos hvem jeg fik en god modtagelse, efter at jeg havde fortalt ham lidt om mit arbejde ved grænsen gennem 22 år. — »De kommer«, sagde han, »som om forsynet havde udset Dem til overlærer i Nordborg! Ganske vist har vi en dygtig og tiltalende ansøger, der gerne vil have dette embede, men han er desværre ganske ukendt med sønderjyske forhold, og vi er i skoledirektionen betænkelige ved at anbefale ham, for Nordborg vil antagelig få en tysk afdeling på 60-70 børn, og der er den forhen så mægtige tyske amtsforstander og den tyske højskoleforstander på slottet valgt ind i skolekommissionen, og de fem danske medlemmer kan let få brug for en overlærer, der er velkendt med Sønderjyllands befolkning og skoleforholdene i den tyske tid. Den side af sagen regner jeg med er i orden hos Dem, men kan De lede et købstadsordnet skolevæsen med mellemskole og realklasse?«

»Antageligt kan jeg ret hurtigt erhverve, hvad jeg mangler i så henseende«, svarede jeg, »da jeg ikke blot er gammel skoleleder, men også nogle år på Bramminge efterskole tillige har været leder af en børneskole, der gav udvidet undervisning og sendte en del af eleverne op til præliminæreksamen som privatister. Desuden har to af mine sønner gået i mellemskole i Kolding, så jeg altså har et andenhånds kendskab til mellemskolen«.

»Rejs straks til Nordborg«, sagde han, »og held og lykke til at vinde de fem danske medlemmer, så De kommer med på indstillingen til embedet!«

I Nordborg blev jeg modtaget af formanden, gårdejer Jens Nissen, som om jeg var en af deres egne, og efter at jeg havde besøgt de øvrige fire danske medlemmer af skolekommissionen, bad man mig komme til Nordborg og hjælpe dem med at lægge en plan for det omfattende skolevæsen: en dansk og en tysk folkeskoleafdeling samt en eksamensafdeling med fire mellemskoleklasser og en realklasse.

Under alt dette sad min kone i Hejls og var ganske uvidende om, at der var ved at ske en forandring i vor tilværelse, men som for-

holdene lå, måtte der handles omgående med hensyn til vort ja eller nej angående Nordborg; på hjemvejen var jeg atter hos amtskolekonsulenten og fik ved den lejlighed en kort betænkningstid.

På hjemvejen måtte jeg kæmpe med en følelse af, at jeg havde vendt ryg til et arbejde, der dagligt gennem 22 år havde været både min kone og mig en glæde at gå op i, og jeg var ikke uden frygt for, at min kone ville finde, at jeg havde forhastet mig med mit nej til at underskrive kontrakten, fordi der som opposition var blevet sat et orienteringsudvalg ved siden af den lovligt valgte bestyrelse — en vanskelighed, som det ikke var let for udenforstående at komme til bunds i.

Forstander Appel, Askov højskole, måtte på én eller anden måde som undervisningsminister have fået at vide, at min kone og jeg var ledige, thi tre dage efter min hjemkomst fra Sønderborg satte han mig stævne i Tønder for at tilbyde mig pladsen som forstander for en efterskole, som han ønskede oprettet dér sammen med en skoleafdeling, der forberedte elever til optagelse på Tønder seminarium. Skolen skulle bygges på seminariets mark og indrettes således, at den egnede sig til afholdelse af større møder i lighed med grænsemøderne på Hejls efterskole.

Lidt uden for byen lå en tysk landbrugsskole, som stod tom, og den håbede han, at man kunne få til leje eller køb og benytte, indtil den nye skole var færdig; men her regnede ministeren fejl, thi tyskerne på egnen og i den del af Tønder amt, der blev ved Syd-slesvig, ville hverken udleje eller sælge skolen, da de opdagede, hvem køberen var.

Ved en ny forhandling foreslog Appel så, at jeg gik ind som lærer ved seminariets øvelsesskole, indtil den nye skole stod færdig på seminariets mark; men den løsning ønskede jeg ikke at gå med til, bl. a. også af den grund, at som forholdene lå, var et hurtigt regeringsskifte langt fra umuligt, og i så tilfælde var det jo ikke givet, at den nye undervisningsminister havde samme store interesse for den sag som Appel. — Kort sagt, jeg foretrak Nordborg, og dette har jeg aldrig fortrudt.

Det var nu på høje tid, at skolekommissionen overvejede enkelthederne i et udkast til en skoleplan, og jeg tog derfor som lovet til Nordborg, hvor jeg fik mit daglige tilhold hos skolekommissionens formand og hans gæstfrie kone. Vi blev hurtigt enige om,

at der var to hovedspørgsmål, som allerførst måtte klares: For det første: Var børneantallet stort nok til inden for et købstadsordnet skolevæsen også at kunne bære en eksamensafdeling med fire mellemskoleklasser og en realklasse? — og for det andet: Ville en så stor og uvant udgift til skolevæsenet ikke medføre utilfredshed hos en stor del af skatteyderne til skade for det gode forhold til skolen?

I øjeblikket var børneantallet så stort, at det kunne forsvares at oprette en eksamensafdeling, men på grund af krigen ville antallet af børn i nogle år synke år efter år, og nogle af klasserne ville da blive små med ca. 20 børn i de mindste. — Man ville dog nødtigt opgive eksamensafdelingen, og jeg rådede derfor skolekommissionen til at bede borgmesteren indbyde skatteyderne til et møde. Dette møde gav fuldt hus, men desværre ikke nogen udtalelse om sagen, hverken fra borgmesteren eller forsamlingen.

Skolekommissionens formand indledede, og da ingen i den store forsamling bad om ordet, opfordrede han mig til at udtale mig om sagen, og jeg husker endnu omtrent ordret, hvad jeg sagde:

»Jeg har let ved at forstå, at man her på det tæt befolkede Nordals med så lang vej til Sønderborg skolevæsen ønsker en eksamensafdeling ved Nordborg skole, men De gør klogt i forud at holde den tanke fast, at udgiften til skolen vil stige betydeligt med fire mellemskoleklasser og en realklasse. Hvor meget den vil stige, vil bero på, i hvor høj grad oplandet vil udnytte mellemskolen, der kan give deres børn et godt grundlag til senere at få fuldt udbytte af opholdet på en landbrugsskole, en købmandsskole eller en håndværkerskole, og hertil kommer endvidere, at mellemskoleeksamen giver adgang til gymnasiet.

Jeg har som sagt derfor let ved at forstå, at man har lagt sig fast på ønsket om at få en udvidet undervisning, som den mellemskolen giver, thi for det første kan alle jævnt begavede børn, der er i besiddelse af nogen flid, følge undervisningen og drage nytte af den, ligegyldigt hvad de vil være, og for det andet kræver den kun et års skolegang ud over den almindelige skoletid.

Selve ordningen er altså god, og i dag er børneantallet i Nordborg så stort, at tilgangen til mellemskolen antageligt vil give ret store klasser, men på grund af den lige overståede krig har barnefødslerne været i nedgang fra 1914, og dette vil jo sige, at de skolesøgende børns antal vil blive mindre fra år til år i nogle år. Kan man imid-

lertid regne med god tilgang til eksamensskolen fra oplandet, kan dette måske bøde på nedgangen både med hensyn til nedgangen i skoleudgiften og antallet af elever i mellemkoleklasserne.

Der er altså to ting, som De må se at blive klar over med hensyn til den fremtidige skoleordning: For det første: Kan De som skatteydere finde Dem i at betale mere i skat uden at blive utilfreds med den ønskede skoleordning, og for det andet: Kan De, som i den tyske tid var vant til at se 50-60 børn i en klasse, tåle at se enkelte af klasserne synke ned til ca. 20 børn?«, og jeg sluttede med at sige: »Kan De tage denne overgang med det synkende børneantal uden at blive utilfredse med den ønskede skoleordning, så er der god grund til her på det afsidesliggende Nordals at have en skole, der tillige har en eksamensafdeling!«

Nede i den store forsamling rejste en beruset mand sig og udbrød: »Børn, de kommer sgu' af sig selv!«

Der var mange, der lo, men hans ord var de eneste, der blev sagt af forsamlingen angående selve sagen — ikke engang borgmesteren havde et vejledende ord at sige; — og så mærkeligt det lyder, arbejdedes der trods min fremstilling af sagen videre med skoleplanen uden opposition.

I mindet om amtsskolekonsulent Nielsen, Sønderborg, føler jeg trang til at bemærke, at når han så stærkt som omtalt ønskede at give Nordborg en danskuddannet overlærer, der på forhånd havde noget kendskab til sønderjyske forhold, så skyldtes dette ikke blot, at den forhenværende tyske amtsforstander — i sin tid en såre mægtig mand! — og den tyske højskoleforstander på Nordborg slot sad i skolekommissionen, men også den omstændighed, at han i de få måneder, han havde arbejdet i Sønderborg amt, havde opdaget, at noget af den berettigede og gennem årene voksende modstand mod det tyske herredømme havde skabt en selvstændighed i befolkningen, der antageligt også nu og da kunne melde sig over for dansk styre og dansk tankegang, f. eks. bestemmelsen om, at man i Danmark kun havde 36 børn, mens tyskerne havde haft 50-60 børn i klassen, eller om den »milde« behandling, Danmark ønskede at give det tyske mindretal i Nordslesvig. Derved var han kommet til det resultat, at de nyansatte danske embedsmænd foreløbigt — og deri var jeg enig med ham! — måtte fare med lempe, og at det derfor var nødvendigt at finde embedsmænd, der havde noget forhåndskendskab til sønder-

jyske forhold og ejede god vilje til at forstå befolkningen — især hvor forholdene var særlig vanskelige. Mit kendskab til sønderjyske forhold kom mig hurtigt til gode — endogså før jeg var ansat i embedet.

Da skatteborgermødet trods mine fremsatte betæneligheder ikke syntes at have gjort noget indtryk på forsamlingen med hensyn til den udgift, der ville følge med den købstadordnede skoleplan, arbejdede de fem danske medlemmer og jeg videre med den samt med en indgående overvejelse med hensyn til lærerkræfterne ved den tyske afdeling, som vi nu vidste ville komme til at tælle 69 børn; thi jeg anså det for vigtigt, at man fra dansk side kunne møde fuldstændigt enige ved det første fællesmøde med de to tyske medlemmer.

Da vi var færdige, erklærede jeg, at jeg også ville aflægge et besøg hos de to tyske medlemmer; jeg var meget spændt på, hvorledes dette besøg ville falde ud, for jeg vidste, at de begge var intelligente og krigsvante nok til at skabe uro ved skolen, — især da de uventet kunne møde med 69 børn og ifølge mit ophold i Nordborg næppe kunne være uvidende om, hvem jeg var — nemlig en gammel modstander fra min tidligere stilling som forstander for en af de af tyskerne så forhadte grænseskoler; kort sagt en mand, der ville »krig« og bedst kunne holdes nede ved modkrig i stort og småt.

Jeg gik først til den før så mægtige amtsforstander Klincker, der havde været tyskernes højre hånd i administrationen af det gamle danske Nørherred og af befolkningen derfor ofte blev kaldt »herredsfogden«, et navn, som han efter sigende slet ikke var ked af.

Da jeg præsenterede mig som forstander for Hejls efterskole og ansøger til overlærerembedet, gik der en trækning over hans ansigt, som om han ville sige: »Og dette byder man os sammen med lovens så kønne ord om behandlingen af de tyske afdelinger ved de danske kommuneskoler!«

»Bitte setzen Sie sich!« sagde han og pegede på en stol; selv blev han gående på gulvet, — bevæget og dybt nedtrykt af omvæltningen og Tysklands nederlag.

Da han havde vundet herredømme over sin bevægelse, udrød han bittert og på tysk: »Hvilke kår får vi nu ikke!«

»Dem tror jeg ikke, amtsforstanderen vil få gyldig grund til at beklage sig over!« svarede jeg.

»Hvor véd De det fra!« sagde han afvisende.

»Det siger loven, det siger kongen, og det siger dansk tankegang!« svarede jeg.

»Ja, men administrationen!« sagde han spørgende.

»Den tror jeg heller ikke, at amtsforstanderen skal få grund til at beklage sig over, for det er ikke i Danmark som i Tyskland, at administrationen i politiske spørgsmål kan tilsidesætte dommer og lov!«

Denne udtalelse harmede ham så stærkt, at den kunne friste ham til at vise mig døren, og derfor skyndte jeg mig at tilføje: »Må jeg ikke minde amtsforstanderen om Finnemann-sagen; den tyske domstol erklærede, at han var »prøjsisk borger« — ikke optant — men administrationen nægtede dette og handlede derefter!«

Da så han undersøgende på mig og sagde: »Ja, dengang gik bølgerne jo så utilladeligt højt«, og med den indrømmelse talte han for første gang dansk til mig, og da jeg gik, sagde han: »Tak for besøget!«

Da jeg senere — efter indstillingen — fortalte Jens Nissen den »historie«, sagde han: »Ja, det ligner Klincker; han har ikke altid kunnet stå for folk, der selv havde en mening og evnede at forsvare den, og du har derved kunnet give ham indtryk af, at du er en frisindet mand, thi også dette forstår han at bruge i sin interesse; derfor kan jeg nu forstå, at du kunne blive indstillet med alle syv medlemmers stemme som nummer et til overlærerembedet.«

Hos den tyske højskoleforstander, Christensen, var det nemlig gået mig lige så godt som hos amtsforstanderen, for da han i samtalens løb hørte, at jeg havde været højskolelærer i fire år, kunne han ikke skjule sin beundring for den danske højskoles mål og arbejds måde.

Allerede ved det første fællesmøde optrådte de to tyske medlemmer yderst neutralt, — uden at dette gjorde noget indtryk på de fem danske, men heldigvis holdt dette sig i de to år, den tyske afdeling bestod ved kommuneskolen; ja, amtsforstanderens sympati for mig var endogså så stor, at han efter at have forladt Nordborg aflagde et privat besøg hos os. Da der var gået et års tid, flyttede han til Flensborg, men ved et besøg i Nordborg gik han ikke min dør forbi; derved fik han en livlig samtale med min kone, der tillod sig at mene, at det efter en stor krig måtte være vanskeligt for Tyskland at betale sejrherrene en så stor krigsgæld; men da rettede han

sig på stolen og lod en hånd falde ned på bordet, idet han sagde: »Vi kan betale, og vi vil betale!«. Min kone, der ikke før havde mødt ham, fik uvilkårligt et stærkt indtryk af, hvor meget det var ham om at gøre at værne den tyske ære.

På begge sider af Storegade lå to forladte skolebygninger, den ene antagelig fra Frederik den Sjettes tid og nærmest en ruin —, den anden, bygget af tyskerne efter 1864 og endnu en god bygning med tre lærerlejligheder og to ubrugte klasseværelser; bag den havde eleverne en god legeplads, og længere tilbage lå en ny skolebygning med klasseværelser så store, at de kunne rumme 50-60 børn.

De to ubrugte klasseværelser havde altså direkte udgang til skolepladsen, og de fem danske medlemmer med deres afsmag for alt, der smagte af Tyskland, fandt det rigtigt at give den tyske afdeling denne selvstændige plads; dette var jeg langt fra enige med dem i, men tav i betragtning af, at dette faldt ind under overlærerens administration.

På åbningsdagen mødte skolekommissionen og nogle få forældre, og da klasserne marcherede ind, og den tyske afdeling vandrede mod hoveddøren i den nye skolebygning, kom Jens Nissen hen til mig, — og han var vred! »Du hørte jo da i aftes, at vi bestemte, at vi ønskede den tyske afdeling anbragt i de to gamle klasseværelser, og efter at tyskerne har mishandlet vore børn gennem 56 år, sender du to danske klasser derover, hvor der aldrig kommer sol!« — »Ja«, svarede jeg, »det gør jeg ikke for at begunstige de hjemmetyske børn, men fordi det er det klogeste! Gem endelig din misfornøjelse hos dig selv, indtil vi i aften mødes hos os, så skal du se, at vi i virkeligheden er enige!«

Jeg så nemlig et glimt af det tyskerhad, der i kamptiden havde været til megen nytte, men som nu ville være en hindring for at vinde hjemmetyskerne tilbage for Danmark, idet kamp som regel møder modkamp, og da vi mødtes om aftenen, sagde jeg straks: »Vi er sikkert enige om, at en del af genforeningsarbejdet består i at vinde disse dansktalende hjem og børn tilbage, men I fem danske medlemmers ønske ville bidrage til, at der ville blive et tysk hjørne på legepladsen uden for afdelingens afsides liggende to klasser, og skolen ville komme til at mangle den hjælp, som ligger i, at disse børn til dato har været en samlet flok, og desuden er det muligt, at den neutrale stilling, de to tyske medlemmer har taget, kan bidrage til arbejdsro om afdelingen — ikke blot ved, at I har givet den en tysk

uddannet lærer og lærerinde, men også ved at undgå alt, der kan opfattes som en tilsidesættelse!« — »Du har vist ret«, svarede han, »det er da altid et forsøg værd!«. Dette bekræftede sig ved, at skolens neutrale stilling hurtigere end ventet vandt den tyske amtsforstanders anerkendelse; thi da vi vanskeligt kunne undvære den tyskuddannede lærer til tysk i eksamenskolen, var det nødvendigt at fri ham for gymnastik med de tyske klasser; jeg besluttede så at lade en dansk lærer besørge dette neutrale fag, og for at undgå time-spild lod jeg de store drenge i den tyske afdeling få gymnastik sammen med de store danske folkeskoledrenge. Men dette var en tysk kromand meget misfornøjet med, og hans to store drenge demonstrerede i timen ved at være ulydige. Da læreren klagede herover, straffede jeg dem, og dagen efter stod amtsforstanderen på sin trappesten og ventede på mig, da jeg gik hjem fra skole, og spurgte nu, hvorfor jeg lod tyske og danske børn have fælles gymnastik-timer.

»Fordi afdelingen ikke kan undvære sin lærer i vigtigere fag, end den neutrale gymnastik er, og det kniber hårdt nok endda med at få hans timetal til at slå til«, svarede jeg.

»Godt«, sagde han, »jeg skal ordne den sag!« og således gik det flere gange, antageligt fordi jeg neutralt og dog i danskhedens interesse gjorde det bedst mulige for afdelingen.

Følgen af det gode forhold til de to tyske medlemmer blev, at hjemmetyske forældre talte med mig, om også deres børn kunne bestå optagelsesprøven til mellemskolen med den skolegang, de havde. Da jeg kunne henvise til, at de danske børn ikke foreløbig var bedret stillet, faldt de hjemmetyske hjem for fristelsen til at benytte eksamenskolen, og dette blev deres første skridt i dansk retning; der måtte naturligvis fares med lempe ved prøven, og da jeg i forvejen havde gjort, hvad jeg kunne, for at understrege, at lempelser af hensyn til fortiden gjaldt i alle forhold, gik lærerne velvilligt ind herpå.

Da det lykkedes for os at undgå det »tyske hjørne« på legepladsen, blev børnene her én stor flok. Derved kunne de danske børns store glæde ved deres skolegang ikke skjules — og jeg har ofte truffet et hjemmetysk barn i fritiden stående uden for en dansk skoleklasses dør og lytte, og med skjult glæde har jeg lukket lytteren indenfor. Følgen blev, at nogle af de hjemmetyske børn smittedes heraf og hjemme bad om at få lov til at komme over i den danske folkeskoleafdeling;

dermed var overgangen også begyndt her, og i løbet af 2-3 år var de 69 hjemmetyske børn i afdelingen blevet til 33.

Rektor Koopmann, der blev sendt til Nordslesvig for at vejlede og værge de oprettede tyske privatskoler, kom ofte til Nordborg med det mål for øje at flytte de hjemmetyske børn over i en tysk privatskole, da retten hertil var givet i den sønderjyske skolelov, men de to nye skolekommissionsmedlemmer, der havde afløst de to bortrejste tyske, ville nødigt oprette en tysk privatskole og bryde den nationale ro, der var opstået i byen. Omsider fik Koopmann dog sit ønske opfyldt, og de 33, der var tilbage af afdelingen, forlod så kommuneskolen, men de gjorde det næppe med glæde alle; for enkelte af dem kom nogle gange om på deres gamle skoleplads og spiste deres mad i frikvarteret. Sammen med nedgangen viste dette jo tydeligt de svage fødder, tyskheden stod på i Nordborg; thi efter at deres nybygning efter krigen var blevet beslågt, har de i dag [1956] kun få børn tilbage; — rygtet siger seks! Dette vellykkede genforeningsarbejde skyldes naturligvis ikke alene Nordborg, men også hele stillingen på Nordals.

Dermed forlader jeg det hjemmetyske spørgsmål, som nu efter 35 års forløb næsten kun er en saga, og går over til at fortælle om den kamp, der inden et års forløb blev rejst fra dansk side mod de uvante store skoleudgifter af et flertal inden for Nordborg byråd, skønt jeg på det omtalte skatteborgermøde stærkt havde understreget, at skoleudgifterne ville stige betydeligt med den ønskede skoleordning.

Når jeg allerede fra første færd frygtede en kommende uro på det økonomiske område, skyldtes dette mit kendskab til, at Nordslesvig i økonomisk henseende havde haft bedre kår bag tyske toldmure og mindre udgifter til fremskridt og sociale formål, end man havde i det gamle land, hvis forhold i så henseende var ukendte for et stort flertal og ikke blev omtalt i den store glæde, som genforeningen var både nord og syd for Kongeåen; først da arbejdsdagen kom, og man stod med skattesedlen i hånden til stat og kommune, og det var en kendsgerning, at den tyske mark i kontanter og papirer blev lig nul, blev mange klar over dette spørgsmål og tabte balancen. Dette var ikke mere mærkværdigt end den underkendelse af Nordslesvigs danskhed, som man kunne møde hist og her i det gamle land af den grund, thi man kunne ikke efter 56 år under Tyskland for-

lange, at danske forhold skulle passe dem som en handske; man kunne imidlertid have forlangt, at man i Nordborg efter min henstilling skulle have overvejet skoleordningen mere grundigt — også med hensyn til det synkende børneantal år efter år i de kommende ti år, men så sorgløst tog man jo herpå, at ikke engang borgmesteren tog afstand fra det almindelige ønske i byen og oplandet om, at Nordborg fik et købstadordnet skolevæsen, der også havde en mellem-skole med realklasse. Min tilslutning til ønsket havde jo kun været betinget af, at man i overgangstiden som skatteborgere ville bestå den prøve, som de øgede skoleudgifter og synet af de uvante små klasser ville være; men dette gik jo desværre for skolen ikke op for mange af skatteborgerne, før de stod med den første skatteseddel i hånden og en tid tabte balancen.

Et flertal i byrådet krævede nu eksamensskolen nedlagt, men da dette jo ikke kunne ske uden skoledirektionens og Undervisningsministeriets tilladelse, blev der tid til for flere end de »skatte-retvendte« i befolkningen at få øje på, hvad deres børn ved tabet af en udvidet undervisning ville miste med hensyn til udbyttet af opholdet på en håndværkerskole, en handelsskole eller en landbrugs-skole. Da modstanden talte flere af de folk, man altid havde regnet med, indsendte man foreløbigt ingen ansøgning om nedlæggelsen, men valgte at indføre en sparetid med hensyn til skolen og nægtede i byrådet flere nødvendige ting blandt andet omlavningen af de store tyske skolestuer, der kunne rumme 50-60 børn, skønt det var en forudsætning, at skolen nu med de mange klasser skulle have flere og helst mindre skolestuer; tillige var det nødvendigt at forny gulvet — hvoraf kun halvdelen kunne bruges! — i slottets gymnastiksal, men et byrådsflertal nægtede begge dele.

Efterhånden som klasseantallet steg, blev det nødvendigt at holde skole de mærkeligste steder, f. eks. på et loftsværelse og i den gamle forfaldne skolebygning fra den danske tid, samt at holde gymnastik i slottets gymnastiksal trods et forfaldent gulv, men lærerne holdt ud med godt humør, og derved opnåede vi, støttet af en god skolekommission, det, vi ville opnå, i stedet for at klage til skoledirektionen; thi efterhånden opdagede byrådsflertallet, at nægtelserne både var uheldige og ulovlige, og derfor foretrak man at komme ud af den grelle stilling ved at bevilge forandringerne.

Der var nu gået 3-4 år, og nu begyndte den nedgang i børne-

antallet, som jeg havde forudsagt på skatteborgermødet. Nogle af klasserne begyndte at blive små, og nu forlod man kravet om nedlæggelsen af eksamensskolen — denne fik nu en tvivlsom fred, idet man gik over til at kræve nedlæggelse af nogle af de mange og »dyre« lærerembeder på grund af det synkende børneantal og den økonomisk vanskelige tid.

Denne vej var farligere for den vedtagne skoleordning end den første, for der var så megen grund under den, at skoledirektionen og Undervisningsministeriet kun vanskeligt kunne afvise den, og hertil kom, at selv om begge disse instanser ville henvise til, at det synkende børneantal var en mulig forbigående følge af krigen, ville der næppe komme noget ud heraf. Der måtte derfor regnes med, at nedlæggelsen af embeder var uundgåelig, og at mellemskolen dermed måtte forsvinde.

En tid arbejdede min tanke med at bevare den ved at slette realklassen, men denne udvej var ikke tilstrækkelig, da kravet ville blive nedlæggelsen af tre embeder, og tilsidst var jeg blevet så træt af arbejdet med at finde en udvej, at jeg opgav håbet om at kunne hjælpe de mange hjem i byen og oplandet, der nødtigt ville undvære mellemskolen.

Amtsskolekonsulenten, der havde god forståelse af, hvad en mellemskole i Nordborg betød for genforeningsarbejdet i det afsidesliggende Nørherred, besøgte jeg for sidste gang — mente jeg! — i den anledning, thi han havde fremdeles kun den trøst til mig, at han, så godt han kunne, ville hjælpe mig med, at jeg fik lov til at beholde de bedst egnede lærere, og dette var naturligvis ikke uden betydning for fremtidens arbejde.

Men da jeg på hjemturen i min gamle Ford-bil kørte gennem Nørherreds landsbyer og med vemod tænkte på, at de mellemskoleelever, vi nu havde fra disse byer, ville blive de sidste, slog pludselig en god idé ned i mine tanker om at bevare mellemskolen ved kun hvert andet år at optage en ny klasse i den; og ved nærmere overvejelse så jeg tillige, at en sådan ordning ville bevare skoleordningen af 1920 med undtagelse af, at realeksamen måske måtte forsvinde, men selv hermed var dette efter min mening billigt sluppet. Nu var det det store spørgsmål, om en så ganske ukendt skoleordning kunne og ville blive godkendt, og for at få dette afgjort rejste jeg den følgende dag i stilhed til København for at forelægge sagen for Under-

visningsministeriets kontorchef; men han fandt ordningen alt for indviklet, og lidt bittert føjede han til, at det så ud til, at man i Sønderjylland mente at have en vis ret til at få fremmet egne meninger; om han hentydede til, at vi i den første tid havde fået en forskolelærerinde ansat — uden for loven! — eller havde andre erfaringer i så henseende, blev jeg ikke klar over, men derimod var jeg ikke i tvivl om, at hans svar var ensbetydende med en afvisning trods hans udsagn om, at han ville tænke nærmere over sagen.

Jeg gik så ned til fuldmægtigen, som jeg kendte som meget interesseret i genforeningsarbejdet fra den tid, jeg var formand for overlærerforeningen for Sønderjylland. Da jeg havde sat ham nærmere ind i sagen, end der var lejlighed til hos hans chef, og mine grunde tiltalte ham, lovede han at gøre sit bedste, hvis sagen kom til nærmere forhandling, og privat meddele mig resultatet, da jeg gjorde ham opmærksom på, at det hastede med at få besked.

En ugestid efter fik jeg så hans private brev, hvori han meddelte, at der ikke var faldet nogen endelig afgørelse endnu, men at hans chef var mildere stemt med hensyn til bevillingen. På dette grundlag satte jeg så skolekommissionen ind i planen, og medlemmerne var straks villige til at gøre planen til deres plan og tilbyde byrådet at gå med til den ønskede nedlæggelse af tre embeder. Dette blev så ordningen, da den omsider blev godkendt af skoledirektion og ministerium, og dermed var både mellemskolen og skoleordningen af 1920 reddet til bedre tider, — til glæde i mange hjem både i byen og oplandet, og jeg kan den dag i dag møde taknemmelighed for min overgangsplan, når jeg gæster Nordborg.

Da jeg i 1920 som overlærer rykkede ind i Nordborg kommuneskole, skete dette jo ikke — som omtalt —, fordi jeg ønskede at forlade grænseskolearbejdet, som både min kone og jeg havde haft så megen glæde af, men det var mig en ikke ringe trøst, at det nye arbejde lå på sønderjysk grund og midt i befolkningen. Jeg vidste jo, at der var nok at gøre, og lad mig straks sige, at jeg blev lige så glad ved dette — noget forandrede — arbejde, som jeg havde været ved grænseskolearbejdet, thi her var nok, der kaldte — i første række en tysk afdeling på hele 69 børn i det danske Nordborg; dette tal måtte bringes ned, og så mange som muligt af hjem og børn vindes tilbage for Danmark, og dette måtte skolen derfor indstilles på.

Dernæst måtte den danske befolkning vindes for den danske skoleform og tankegangen på dette område, thi begge var meget forskellige fra det, sønderjyderne forlod i 1864, der — når jeg undtager det nationale — i høj grad lignede den skole, tyskerne bød dem, og der var ingen forandringer sket heri lige til 1920. I 56 år havde sønderjyderne altså været uden for den danske skoleform, og hvad tankegangen angår, kunne man ikke forlange, at det brede lag af befolkningen skulle have lært at kende noget til denne gennem ungdommens ophold på de danske grænseskoler og højskoler, da disse uvilkaarligt blev betragtet som skoler for den konfirmerede ungdom.

Man måtte altså med tålmodighed vente på en ret stor forandring — lidt efter lidt — i den sønderjyske opfattelse af børneskolen, og herom vidner da også en skrivelse til mig fra borgmesteren og et flertal i byrådet med krav om en omhyggeligere undervisning i religion og krav om flere timer i tysk i folkeskolen; — ældste klasse havde fire! — Dette forlangende havde jeg ondt ved at finde mening i, men misfornøjelsen med religionsundervisningen var der mere naturlig grund under — dels i børnenes hjemmelektier heri uden udenadlærte skriftsteder, dels i, at den tyskuddannede præst, som Nordborg beholdt, ganske naturligt måtte finde, at det stod dårligt til med skolens religionsundervisning ud fra den beskedne plads, vi havde givet det udenadlærte i alle fag, i Grundtvigs og Kolds fædreland. Hertil kom, at forældrene måtte få samme indtryk, når konfirmanderne ofte ikke fik lejlighed til at svare med egne ord, men skulle, som tilfældet var i den tyske tid, kunne benytte et udenadlært skriftsted som svar.

Det var de store forskelle, der er på, om man lægger hovedvægten på udenadlært lærdom eller på personlig påvirkning, som her stødte sammen, thi forståelsen heraf manglede i det mindste hos de fleste forældre.

Her lå en ny og stor opgave. — I den tyske tid var påvirkning i skolen næsten umulig; thi når læreren forsøgte at nå ind til hjertelivet hos børnene, var den nationale modsætning en hindring ifølge forældrenes — og dermed også ifølge børnenes — forhold til den tyske skole.

De tyskuddannede lærere var ofte gode til at »lære fra sig«, — dette lærte jeg at sætte stor pris på hos den tyske lærer, vi beholdt

i 1920, da han lige som flere af dem gerne ville tjene den danske skole, men de nåede ikke alle at blive fortrolige med den danske skoles inderste væsen og mål: den personlige påvirkning!

Denne side af undervisningen måtte der skaffes forståelse for hos forældrene, og hertil fik skolen efter et årstids forløb en udmærket hjælp i en forskolelærerinde i de to yngste klasser. Børnene gjorde gode fremskridt i skolefagene, og efterhånden opdagede forældrene tillige, at der var kommet noget nyt til, som de ikke kendte fra deres skoletid, nemlig at deres børn, når de kom hjem, var glad optaget af deres skoledag og af, hvad frk. Hansen havde sagt eller fortalt for dem. Dermed stod forældrene i virkeligheden ansigt til ansigt med begrebet påvirkning, og hvad der kan udrettes ad den vej.

Jeg er derfor ikke i tvivl om, at frk. Hansen og hendes småbørn var de første, der jævned et lille stykke af vejen til en bedre skoleopfattelse end den, man havde fra den tyske tid, og hendes historie bør jeg derfor fortælle.

Ved starten af Nordborg skole benyttede jeg den almindelige skik at lade klasselærerne hente deres klasse i 1. folkeskoleklasse, men da flere af lærerne var ukendte med undervisningen af småbørn, og det første forsøg ikke faldt tilfredsstillende ud, måtte jeg mindes den forskolelærerinde, som i Hejls havde undervist mine børn, og tiltrods for, at loven forbød ansættelsen af forskolelærerinder ved købstadsordnede skoler, besluttede jeg dog at forsøge på at få tilladelse hertil, da der just skulle ansættes en ny lærerinde ved skolen, og drog for egen regning til København.

Departementschefen hørte med et smil på min beretning om de udmærkede forudsætninger, som forskolelærerinderne kunne møde med i småbørnsklasserne både med hensyn til undervisning og omgang, men da jeg var kommet så vidt, afbrød han mig med at sige: »Véd De ikke, at loven er over os alle, — også over mig!« »Jo, det véd jeg«, svarede jeg, »men jeg kommer fra Sønderjylland, og til hjælp i genforeningsarbejdet er intet for godt!« Og det viste sig senere, at denne bemærkning ikke var uden virkning, for han gav mig efter en samtale det løfte at ville overveje sagen, når skolekommissionen indsendte en ansøgning om tilladelsen.

Da jeg havde forklaret skolekommissionen mit syn på en forskolelærerinde, når det gjaldt de yngste klasser, var de villige til at

indsende en ansøgning, og resultatet blev, at frk. Hansen havnede i Nordborg — trods lovens forbud!

Nu er hun fyldt de 70 og har fået sin afsked og det med honnør, for næsten den ganske by samledes for at sige hende tak. Dette fortæller tillige, at den danske skoleform har sejret i sønderjysk tankegang — naturligvis også takket være flere af mine gode medhjælpere og deriblandt ikke mindst vor udmærkede historielærer.

Jeg havde naturligvis fået indbydelse til at være med ved festen, men en overstået operation hindrede mig dengang i at gøre den lange rejse fra Bagsværd til Nordborg, og jeg prøvede så på at sige hende tak gennem en sang; og nynner man melodien samtidigt med, at man læser sangen, og har hørt sønderjyder synge så fuldttonende, som de kan gøre det, så er det måske også muligt at mærke lidt af den stærke stemning i den store forsamling og forstå, at der bag stemningen ligger en forandring i den sønderjyske skoleopfattelse. — Frk. Hansen skrev til mig, at hun græd af glæde over sangen og stemningen, for hun forstod at værdsætte begge dele som ægte — også den sejr, der var vundet.

For at man kan komme indholdet i festen nærmere, gengiver jeg her sangen, som jeg havde ladet trykke i mange eksemplarer.

Melodi: »Højt fra træets grønne top«.

Mødre glade med de små
gik til Nordborg skole, —
hjemme var det så som så
uden Per og Ole,
men på forhånd vidste de,
Per og Ole kunne pli
lære hos jubilaren
hele, hele skaren.

Jubilaren var jo kendt
som en mor for flokken,
og det var jo aldrig hændt,
at hun brugte stokken.
Alt sig formed' som en leg.
kappelysten dagligt steg,
ingen tabte modet,
om de ej forstod »-et«.

Thi bag trøstens milde ord
lå en sikker spore
til umage mere stor,
end de før sig gjorde.
Skaberglæden vokste frem,
lytterglæden kom til dem.
Vågne blev de alle,
Stine, Søren, Palle!

Hele hemm'ligheden ved
frk. Hansens virke
rummes i personlighed,
skolen blev en kirke,
hvor de små fik lært at tro,
»ja« og »nej« betyder jo
i vor ganske færden
noget her i verden.

Derfor siger jeg tilsidst
tak på manges vegne!
men især dog ganske vist
sker det her på egne.
Tak for alt, hvad De har gjort
for at hjælpe lektien bort
fra det tvungne døde
til et liv i grøde.

Mel.: »*Dansken har sejr vundet*«.

Dansken har sejr vundet
med Dem — med Dem.
De tog de små ved hånden,
og de gik frem,
og hos de store piger
De vandt en plads,
så de med glæde siger
med mig — hurra!

*

Denne lille festsang er jo som alt mit arbejde stærkt i familie med Kolds og Grundtvigs skolesyn, og dette gav anledning til, at enkelte folk i skolekredsen, der stod uden for det, man kalder »et både og«, fik det indtryk af mig som skolemand, at jeg savnede respekt for det faglige skolearbejde. Dette tillader jeg mig at berigtige, for jeg kan med god samvittighed sige, at jeg aldrig har glemt at lægge vægt på den faglige side af undervisningen, — hverken i folkeskolen eller eksamensafdelingen; herom vidner da også en årelang og bitter strid med en lærer i dansk og en mindre bitter strid med en lærer i regning, for den slags indlader en overlærer sig vistnok sjældent på, hvis det står småt til med hans interesse for den faglige side; og med hensyn til den undervisning, jeg selv gav, skal jeg tillade mig at anføre et vidnesbyrd, en landskendt censor en gang gav mig:

Han begyndte sit brev med at takke for god modtagelse og skriver derefter: »Så kom eksamen i dansk, som jeg meget godt husker som en af de bedste, jeg har været med til, en af de eksaminer, som er censors fryd, fordi eksaminationen er fast, redelig og uden disse kedelige paradenumre, der altid på mig har virket — stik imod hensigten — som kunstig tåge, der skulle dække manglende viden — eller måske navnlig — umodenhed og manglende forståelse«.

*Pastor Blichfeldt
(1880-1956)
og Jørgen Ravn.*

Noget lignende har han — lektor Mielche — sikkert skrevet i den indberetning, han skulle indgive efter sin censorrejse.

Hermed forlader jeg min omtale af genforeningsarbejdet inden for skolen, og det er mit håb, at det nogenlunde tydeligt fremgår, at hovedsagen for mig ikke har været at fortælle, hvad sønderjyderne manglede på dette område efter 56 års udlændighed, men derimod klart at vise, at danskheden var gået så velbevaret ud af den mangeårige kamp, at den danske skole endnu passede deres børn, og at den danske skoleform — væsentligt skabt i disse 56 år — formåede at vinde deres forældres forståelse; thi deri ligger den egentlige grund til den sejr, den danske skole så hurtigt vandt.

Noget lignende kan siges om kirkearbejdet omkring Nordborg og omegn, takket være den danske præst — pastor Blichfeldt — i Oksbøl.

Til en begyndelse var det almindeligt, at man i det brede lag mente, at de danske præster ikke kunne måle sig med de tyske — »der var for lidt præst i dem«, syntes man, og desuden talte de tyske

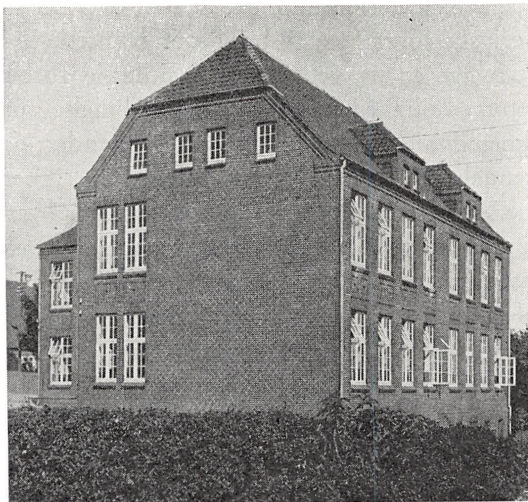
præster jo dansk i kirken. Man savnede deres højtidelige væremåde både på prædikestolen og i omgangen med befolkningen. I Oksbøl var præsten død, så der var ingen vej uden om kaldelsen af en dansk præst, men i Nordborg kunne et flertal af menigheden bevare den tyske præst, endda med et meget stort flertal, skønt det tyske folketal kun var lille.

Det varede derfor ikke længe, før vi danske embedsmænd og enkelte sønderjyder — deriblandt H. P. Hanssens gode ven Nis Nissen og flere — fandt vej ud til Oksbøl kirke. At man forlod sin egen kirke for at søge en anden, var noget ukendt i Nørherred og vakte derfor forargelse både i Nordborg og Oksbøl.

I Nordborg foreslog et byrådsmedlem at forbyde mig som overlærer at give et dårligt eksempel ved at søge til en anden kirke, men flertallet var dog klar over, at der var religionsfrihed i Danmark. Ude i Oksbøl syntes mange, at vi udenbysfolk virkede forstyrrende ved vor nærværelse, men efter et årstids forløb blev man lidt efter lidt klar over, at vi ikke kom af protestgrunde, men at vi havde glæde af deres præst. Vi kom jo hver søndag, og dette bidrog til, at vi kom på talefod med Oksbøl-folkene, ja, endogså på vennefod med enkelte, og vi glemte aldrig den gode tid, vi havde i Oksbøl kirke; for samtidigt var pastor Blichfeldt da også — både som præst og menneske — groet så fast i sognet, at man nødtigt ville undvære ham, og da man i Nordborg gennem årene efterhånden havde lært ham at kende, sendte man i 1943 bud efter ham, da embedet blev ledigt, og dette hjalp ganske godt på kirkegangen dér. — Nu var man altså kommet så vidt, at man kunne undvære den tyske højtidelighed hos en præst.

»Nørherredhus«, — det store forsamlingshus i Nordborg, — samlede fremdeles efter 1920 Nørherreds befolkning til møder med fuldt hus omkring de dækkede kaffeborde, når aftenen bød på en fremmed taler eller sangforeningens gode sang. Men først og fremmest samledes man i mindet om sammenholdet i den tyske tid med dens mangfoldighed af urimelige krav og handlinger, som man da var ude for.

Ordet var ved de fleste lejligheder frit ved kaffebordet, og forsamlingen havde fra kamptiden mange gode talere, — ikke mindst P. Grau, Pøl — og vi embedsmænd, som var kommet nordfra, glædede os også ved den kraft og varme, hvormed man sang vore gode

*Nordborg skole
i 1920'erne.
(Historiske Samlinger
for Sønderjylland).*

danske sange; her kunne de kongerigske forsamlinger, som vi var vant til, ikke stå mål, — men i længden bliver jo det, at man overvejende lever på minder, det samme som stilstand i udviklingen, for nu havde sønderjyderne jo fuldtud fælles tilværelse med det gamle land i stort og småt. Der var nok, der trængte til belysning; dette gjaldt skatter og de danske meget omfattende sociale forhold efter udviklingen i det sidste slægtled, og det gjaldt sognets indflydelse med hensyn til skole- og kirkeforhold.

Nu er det jo nok muligt, at det var os, der var kommet nordfra, der først rørte ved dette forhold, men det skete med stor forsigtighed, og adskillige sønderjyder, som havde fulgt lidt med i forholdene i Danmark, rørte da også den samme streng; men mange havde nok i Konkordie-aftenerne og frygtede, at vort mål var at forvandle denne forening til en ren og skær foredragsforening. For dem var P. Grau den egentlige fører, og en klog kriger, som han var, optrådte han aldrig offentligt i dette spørgsmål, men ad privat vej forstod han som få at gøre sig gældende; thi han var næppe uden del i, at Nordborg i 1920 ikke fik en danskuddannet præst, og at sognet ved et stort flertal beholdt sin tyskuddannede præst.

En rig sønderjysk født grosserer havde købt Nordborg slot for at sætte sig et minde derovre, f. eks. ved her at oprette et alderdoms-

hjem, men det endte med, at han overlod slottet til Danmarks sønderjyske foreninger til brug som grænseskole i stedet for som påtænkt at bygge en ny ved Kruså. Imidlertid forbeholdt grosserereren sig en sommerlejlighed på slottet og indflydelse sammen med foreningernes skoleudvalg, f. eks. ved valg af forstander; da P. Grau nød stor anerkendelse i København, har grosserereren sikkert ved valget rådført sig med ham som boende i sognet, og P. Grau har næppe mellem ansøgerne ønsket at anbefale en mand som f. eks. lignede mig. Det forstanderpar, som takket være skoleudvalgets taknemmelighed fik pladsen, passede i alt fald P. Grau godt, men viste sig hurtigt uskikket til stillingen, og elevantallet sank efter de første hold år efter år.

En skønne dag stod grosserereren i min stue med de ord: »Jeg kommer for at give Dem en undskyldning, fordi jeg ikke har hilst på Dem før, og fordi jeg ikke har spurgt Dem som gammel grænseskoleforstander før valget, thi nu trænger vi til Deres hjælp, hvis De er villig hertil; thi med den nuværende ledelse går det ikke i længden!« Dette gjorde jeg naturligvis gerne, især da jeg anede, at det gamle skoleudvalg fra Hejls stod bag henvendelsen, og jeg fandt da også omsider et rigtigt forstanderpar, der som unge i sin tid havde været ansat ved Vester Vedsted grænseskole; nu sad han — Overgaard hed han — som lærer på Sydals, og det viste sig hurtigt, at dette forstanderpar egnede sig for arbejdet. Den store bygning fik fuldt hus, og fra den tid var den gamle grosserer såre venligt indstillet over for mig, mens P. Grau syntes at glide noget i baggrunden. — Da Overgaard døde, sørgede Jepsen Christensen for, at et så anset og dygtigt forstanderpar som Demuth og hans kone blev valgt.

Et bestyrelsesmedlem af Sønderjyllands »Historiske Samfund« har opfordret mig til også at fortælle noget om kendte folk i Nordborg, f. eks. Nis Nissen, borgmester Petersen o. s. v., og dette ønske vil jeg gerne imødekomme, så godt jeg kan.

En mand som Nis Nissen skulle gerne gå over i de kommende slægters verden, men min tabte hukommelse hindrer mig i at benytte enkeltheder fra de mange lejligheder, hvorved han var hovedmanden, og efter mange overvejelser har jeg besluttet at gengive mit manuskript til den tale, jeg holdt for ham på hans 80 års fødselsdag, da den giver et omfattende billede af hans person og hans betydning:

»Tak for indbydelsen! — Det er altid rart at være med, når du

Gruppebillede af elever og lærere fra 1920'erne umiddelbart efter genforeningen. I bageste række fra venstre ses lærer S. D. Wolff, lærer Johannes Bøgner, lærer Chresten Frederiksen (Svenstrup), lærer Ejnar Kaae, lærer Chresten Hansen-Christensen, lærer Hans Berthelsen Dixen, lærerinde fru Astrid Juel-Frederiksen, lærerinde frk. Borg. I 2. række fra venstre ses Arne Friedrichsen, nuværende overlærer J. Christiansen, Nicolai Frederiksen, Dorothea Jørgensen, Nany Hansen, Sophie Nicolaisen, Helga Skov, Mimi Petersen, Gunder Hansen, overlærer Jørgen Henriksen Ravn. I forreste række fra venstre ses Jens Dominicussen, Mads Frederiksen, Nis Rasmussen, Corelia Petersen, Thyra Bladt, Thyra Bonde og Nana Jørgensen.

samler dine venner, og ikke mindst i aften, da du har samlet os om din 80 års dag.

På en sådan aften følger det af sig selv, at vi må se tilbage — ikke blot over dit eget liv, men også til de kår, hvorunder dit slægtled har levet; — det var en mørk tid med håbløshed inden for mangen god dansk mands dør; der var jo hverken vej eller sti at øjne ud af disse kår, og det er vanskeligt at forstå, at der blev arbejdsmod tilbage, og at dette mod lidt efter lidt voksede i omfang og styrke, takket være dig og ligesindede.

Hvad var det da, der bar dit slægtled igennem denne mørke tid? — endda således, at dette slægtled står med en egen glans over sig! — Der er dem, der vil svare, at det var de tyske myndigheders hensynsløse færd, der æggede jer til vågen og bitter modstand, og dette gjaldt måske ikke så få — hvem har f. eks. ikke moret sig over hjuler Jefsens evne til at drille og vildlede tyskerne; men til

syvende og sidst var det dog ikke tyskernes fremfærd alene, der skabte den dansk-bevidste ungdom, der i tusindvis i 1914 samledes om H. P. Hanssens talerstol i Haderslev, thi den ungdom var jo fremgået af dit slægtleds længsel efter dansk folke- og åndsliv, der gav sig udslag i, at man sendte ungdommen på efterskoler og højskoler i det gamle land og rejste danske forsamlingshuse rundt om i Nordslesvig.

Det var denne dybe længsel efter danske kår, der bandt dig og H. P. Hanssen sammen for hele livet, thi han var jo ikke blot en klog politiker, men også en mand, der søgte næring for sit liv i et dansk folkeliv, vor digtning, vor lovgivning og vor historie.

Var jeg maler, Nis Nissen, ville det friste mig til at male dig og H. P. Hanssen stående på en sønderjysk bakke og se over grænsen ind til jert gamle land, thi dette var i sandhed jeres længsles land.

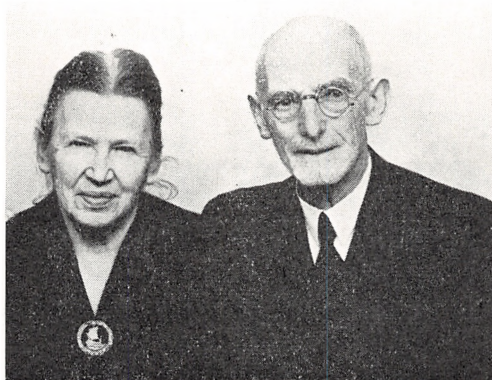
Således er H. P. Hanssen gået over i historien, og således vil du gå over i Nordborgs historie, thi i dig har Als givet sit store bidrag til danskhedens sejr både før og efter genforeningen, og officielt har du gjort det som sekretær i Vælgerforeningen, som medlem af synoden og fællessynoden i den tyske tid og kom derved officielt med ind i kampen for danske religionstimer i den fortyskede børneskole, og efter genforeningen fik du sæde i det sønderjyske salmebogsudvalg, og jeg véd, at biskop Ammundsen hurtigt lærte at regne med din viden og kristendomsopfattelse.

For alt dette skal der lyde en varm tak til dig på din 80 års fødselsdag!«

Gårdejer Solmer var mere talende end Nis Nissen og altid parat til at slå et åbent slag for forståelsen af en god sag, der i overgangstiden skulle eller burde fremmes i Danmarks navn, og han gjorde det som regel rigtigt og godt, men også her mangler jeg eksempler.

Borgmester Petersen, som oprindeligt var farver, manglede i høj grad i sin nye stilling det kendskab, som hans broder i Tønder, bagermester Thorvald Petersen, og Nis Nissen på forhånd havde til danske forhold, og dette medførte som allerede omtalt vanskeligheder for skolen, skønt han var en god dansk mand i den forstand, at han altid var en sikker mand ved danske møder.

Peter Graus store betydning i den tyske tid har jeg undladt at omtale, da den er velkendt, men derimod har jeg i enkelte forhold rørt ved hans begrænsede forståelse af den vanskelige overgangstid,

*Jørgen Ravn med hustru,
kort før han som 85-årig
afsluttede erindringerne
i Bagsværd, hvor de
tilbragte deres otium.
Karen Ravn overlevede
ham et halvt år.*

og denne stilling havde efter min mening sin grund i, at han først og fremmest var »slesviger«. Skulle jeg male ham, måtte han stå i kongeriget med ansigtet vendt mod syd til en dansk grænse ved Ejderen; for et samlet Slesvig var overvejende hans længslers land, og derfor måtte kravet om atter at få, hvad der var gammelt dansk land, ikke forsvinde i Nordslesvig, f. eks. ved, at dette spørgsmål sov glemt hen i en glad og omfattende forbindelse med moderlandet.

Her står vi over for Peter Graus store betydning for det sydslesvigske spørgsmål i dag; men mindre fremsynet var han i genforeningsarbejdet i Nordslesvig på flere punkter, og i økonomisk henseende var han — i alt fald en tid — en åben modstander af de skatteforhold, der fulgte med genforeningen, og blev derved en støtte for den daværende opposition.

Efter 1928 fulgte der for mig 13 fredelige og fremdeles glædelige år, inden jeg blev 70 og fik min afsked; thi udgangen af den otteårige skolestrid blev god, idet den skabte tilfredshed i begge lejre, — da skoleudgifterne blev mindre ved embedsnedlæggelserne, og det dog var lykkedes at bevare mellemskolen og realklassen, til børneantallet blev normalt.

Fra 1938 havde jeg endvidere den glæde, at man ved tilbygning udvidede skolen, så den fik et skolekøkken, et sløjdlokale, et godt lærerværelse samt to nye skolestuer. Glæden blev ikke mindre ved, at springet var gjort fra en begyndelse, hvori vi havde holdt skole de mærkeligste steder, og jeg tænker med tak på, at lærerpersonalet tålmodigt fandt sig heri. Kort sagt: jeg synes, jeg på mine gamle dage har lov at huse den følelse, at Nordborg blev mit andet Hejls.

Anmeldelser

»Bov sogn«.

Udgivet 1969 af Historisk Samfund for Bov sogn. 484 sider, ill.

30 år er gået siden »Bogen om Bov sogn« fremkom. Nu foreligger der igen en egnsbeskrivelse af dette sogn, som er resultatet af 14 års samarbejde, et digert værk, der har fået titlen »Bov sogn«.

Tre tylvter mænd har gjort denne bog, det vil sige tre gange tolv agtede mænd, og disse står inde for værkets rigtighed. At en bog af denne art er sammensat af artikler af så mange personer, er ikke almindeligt, og det giver værket et af sine særpræg. I forhold til sin forgænger er den ca. tre en halv gang større, ialt 484 sider. Foruden at være trykt på godt papir er bogen rigt illustreret, endda med indlagte farveplancher, og har en udmærket indbinding. Alene af disse grunde kan bogen anbefales.

De fleste forstår ved Bov sogn i dag vel kun det sydligste sogn af det danske rige, men før grænsedragningen i 1920 så Bov sogn anderledes ud. De mennesker og den del af Bov sogn, der ikke kom tilbage til fædrelandet, er i denne bog ikke blevet glemt. Frøslev kommune var tidligere en del af Hanved sogn, nu indgår dette bysamfund som en del af Bov sogn, fordi det efter ønske og ansøgning kom med til Danmark ved genforeningen. Bogen henvender sig således til befolkningen på begge sider af grænsen.

Bogen, der er opdelt i fem hovedafsnit, handler om Bov sogn i fortid og nutid. I kapitlet »Vi ser det, som det ligger der —« får man en grundig indføring i sognets naturforhold, såvel dets geologi, flora som fugleliv, og her beskrives sognets skove og plantager, der udgør 28 pct. af Bov sogns samlede areal på 97 km².

Afsnittet »Fra fortid til nutid« er en broget fortælling. Da den kendte oldforsker Worsaae i 1850 besøgte sognet, skulle han ved den lejlighed have ytret, at der intet væsentligt var at berette om levn fra sognets oldtid. Det er der til gengæld nu. Gennem vågne amatørarkæologers virksomhed er mange fund og derved megen viden om Bov sogns oldtid blevet reddet for eftertiden. Sådanne amatører kan dansk arkæologi ikke undvære. I forhold til bogens øvrige stof er middelalderen kun sparsomt belyst, og det har sikkert sin årsag i, at kilderne mangler. Men jo længere man når op mod

vor tid, des mere givtige bliver kilderne, og her imellem er meget fængslende stof, ikke blot for den, der har tilknytning til Bov sogn, men også den udenforstående vil her kunne hente megen inspiration og stof til eftertanke og videre fordybelse, som det nu gik anmelderen, da han nåede til omtalen af »Kolonisthusene på Frøslevmark« og »Frøslevlejren«, for nu at nævne et par af de mange emner.

»Hjemlig produktion« er titlen på det tredje afsnit, der spænder lige fra oldtidens produktion af jern og tørv til nutidens grusgravning. Den sidstnævnte foretagsomhed forskønner ikke alle steder landskabsbilledet, for nu at sige det mildt, og det vækker også til nærmere eftertanke, når man får at vide, at store mængder grus fra sognets randmoræner eksporteres mod syd. For tilfældets skyld må det hellere nævnes, forudsat man da ikke ved det i forvejen: den dejlige snaps, Bommerlunderen, stammer fra Bommerlund kro og fremstilledes indtil 1890'erne i Bov sogn.

I afsnittet »Jeg husker —« fortælles der bl. a. glimt fra landbrugets forandring gennem mands minde, og man genopliver her enkelte episoder fra besættelsens fem onde år.

Femte og sidste afsnit omhandler »To hofmænd, to kromænd og ham fra Vejrbæk«, sidstnævnte er Ernst Christiansen, der i sin tid var redaktør ved Flensborg Avis.

Selv om det er rigtigt, som man gøres opmærksom på i forordet, at andre emner lige så godt kunne være medtaget og omtalt (men på et eller andet tidspunkt må redaktøren nu engang sætte grænsen), så er det alligevel uden forbehold, at jeg kan anbefale andre at læse og erhverve den nye bog om Bov sogn. Det gælder ikke alene dem, der har mere eller mindre tilknytning til denne del af riget, men enhver, der interesserer sig for lokalhistorie og for Sønderjylland i almindelighed. »Bov sogn« er en bog, der er præget af sine forfatteres dybtgående interesse for deres sogn. Det er en værdig bog, der kunne tjene andre til efterfølgelse og forbillede. Ikke uden grund, at den allerede er blevet en succes.

Erik Jørgensen.

Bibliografi og Ikonografi 1864.

Udgivet af Det kongelige Bibliotek og Det slesvig-holstenske Landsbibliotek, Kiel. Karl Wachholtz, Neumünster 1970. I kommission hos Høst & Søn, København. 631 sider + 47 billedsider.

I begyndelsen af 1960'erne opstod tanken om et samarbejde mellem Det kgl. Bibliotek og Landesbibliothek i Kiel om udgivelsen af en 1864-bibliografi og endvidere i 1964 at arrangere en fællesudstilling om krigen i samtidige billeder. Udstillingen blev vist både i København og i Kiel og gav anledning til, at det også besluttedes at udgive en ikonografi, d. v. s. en fortegnelse over billeder fra kri-

gen »for derigennem at bevare de betydelige forarbejder og resultater for eftertiden«, som det hedder i rigsbibliotekar Palle Birkelunds og Landesbibliotheksdirektor, dr. Olaf Kloses fælles forord. Bogens officielle præg underbygges ved de to indledende kapitler, det ene af professor Troels Fink, der skriver om »Den gamle danske hølstats krise og sammenbrud«, det andet af professor Alexander Scharff, der giver et »Bidrag til en historisk forståelse af begivenhederne i 1864«. Begge disse kapitler er, velskrevne som de er, en god ouverture til det store værk, og ligesom forordet og anden forbindelse og forklarende tekst er de gengivne både på dansk og på tysk. I selve biografien og ikonografien er kapiteloverskrifterne også på begge sprog, medens titlerne på skrifter og billeder naturligt nok kun er gengivet på originalsproget.

Bibliografien angives at omfatte alle trykte værker, som behandler tiden fra den 13. november 1863 til den 16. november 1864, for så vidt som de er udkommet i Danmark, Tyskland og Østrig, medens den øvrige litteratur »blot« er medtaget i det omfang, den foreligger i specialsamlingerne i Statsbiblioteket i Århus, Det kgl. Bibliotek i København og Schleswig-holsteinisches Landesbibliothek i Kiel. Men dette »blot« forhindrer dog ikke, at man er nået op på 3424 numre i bibliografien, og man vil forstå, at der hermed er givet de historikere og andre, der ved senere mindelejligheder vil beskæftige sig med 1864-begivenhederne, et særdeles godt og værdifuldt hjælpemiddel i hænde. Værket kan dog også bruges af lokalhistorikere som en vejviser i deres arbejde, idet der er henvisninger til megen litteratur vedrørende lokale forhold og episoder, som man måske vanskeligt eller måske slet ikke vil kunne finde i andre bibliografier.

I indledningen til bibliografien oplyser dr. Klose, at da de danske og tyske katalogiseringsmetoder er noget forskellige, kan der være opstået uensartetheder, og at visse vanskeligheder også er foranlediget af dobbeltsprogheden. Dette mærkes hist og her, vel nok mest i afsnit II, der omhandler den politiske og militære historie og landenes indre forhold (en stor mundfuld!). Under de topografiske afdelinger her kan man vel nok undre sig lidt over, at man anvender en rent alfabetisk opstilling af til tider lidt tilfældige stednavne i stedet for f. eks. at samle bidragene amtsvis og sognevis. Dette ville ganske givet have været en fordel for dem, der arbejdede med begivenhederne inden for en afgrænset egn, og udgiverne ville derved også have undgået nogle ret iøjnefaldende mærkværdigheder. Side 80 træffer vi således et par numre om *Satrup*, og side 82 træffer vi et par om *Sottrup*. Alle bidragene vedrører Sottrup på Sundeved og ikke Satrup i Angel. Det havde også været ganske rart at vide, om det Stenderup, der anføres side 82, er byen i Sundeved, i Angel eller i de otte sogne. Man undrer sig også lidt over, at Peder Skaus navn side 79 sættes i forbindelse med Have i stedet for Bukshave. Ved de

dobbeltsproget anførte stednavne i Syd- og Nordslesvig kunne der også gøres et par anmærkninger, men lad dem ligge.

Bibliografien er udarbejdet af bibliotekarerne ved Det kgl. Bibliotek Mogens Haugstedt og Nils-Henning Jeppesen, der har rådført sig med kollegerne ved samme bibliotek Ib Rønne Kejlbo og Svend Gissel samt kollegaen ved Statsbiblioteket i Århus Otto Larsen. Også overarkivar, dr. Henry Bruun, Rigsarkivet, har medvirket. I Kiel har Olaf Klose stået for udarbejdelsen. Det er alle folk med stor bibliografisk kunnen og viden.

Ikonografien, der er udarbejdet af Jesper Engelstoft og Bjørn Ochsner, Det kgl. Biblioteks billedsamling og Heinz Rautenberg, Kiel, tæller godt 2560 numre. Den omfatter billeder af alle slags — stik, raderinger, træsnit, fotografier og malerier, og man er nået frem til det store antal ved en systematisk gennemgang af samlingerne i Wien, Hamborg, hertugdømmerne og kongeriget. Enkeltportrætter er på grund af deres store antal dog ikke medtaget, derimod nok de mange gruppebilleder. Meget vigtig for lokalhistorikerne er de mange topografiske billeder, hvoraf dog kun dem med en vis tilknytning til krigen og dens begivenheder er medtaget. Blandt disse topografiske billeder er naturligt nok især egnene omkring Danevirke, Slien, Sundeved og Sønderborg rigt repræsenteret. Man lægger bl. a. også mærke til de mange og gode optagelser, som stammer fra den flensborgske fotograf F. Brandts kamera. Et lille hundrede af de bedste billeder findes gengivet bagest i bogen på kriederet kunsttrykpapir.

Der er udførlige registre både til bibliografien og ikonografien, begge udarbejdet af dr. Olaf Klose, der i det hele har kørt den korte hammel ved bogens udarbejdelse og derfor også bør have en ekstra blomst. Værket, der naturligvis bør findes på alle biblioteker, er et godt vidnesbyrd om, at der ved samarbejde mellem tyske og danske forskere kan skabes hjælpemidler, som man hver for sig næppe ville kunne magte at udarbejde og publicere.

Peter Kr. Iversen.

Stemplet fortroligt.

Oberst Lundings erindringer. Gyldendal 1970. 170 s., ill.

Født 1899 lige syd for Kongeåen. Dansk sønderjyde og tysk undersåt, dansk opdragelse og tysk skolegang. Det var oberst Lundings udgangspunkt. Og modsætningerne mellem dansk og tysk, forholdet mellem Danmark og Tyskland kom til at præge hans tilværelse og karriere, hvilket erkendes i et indledende afsnit i erindringerne og går som en rød tråd gennem disse.

Men H. M. Lundings livsløb skulle ikke blive forbeholdt lokalhistoriens eller Danmarkshistoriens skueplads. Få mennesker har vel

været det 20. århundredes verdenshistoriske begivenheder så tæt inde på livet, og erindringerne tæller en lang række af vor tidsalders mest fremtrædende politiske og militære personligheder blandt oberst Lundings personlige venner og bekendte eller modstandere.

Krybskytteri og smugleri var i barndom og ungdom et led i den nationale modstand mod det preussiske styre. Senere skulle Lunding komme til at optræde i rollen både som jagtkonsulent og grænsegendarm. Den danske sønderjyde blev tysk husar under første verdenskrig, såret ved vestfronten og deltager i en af verdenshistoriens sidste rytterfægtninger ved østfronten. I genforeningstiden blev han gendarm i 2. zone under Den internationale Kommission, CIS, men må i dag erkende, at en overdreven tjenesteiver i ønsket om at gøre en dansk indsats nok var med til at fremkalde flere tyske end danske stemmer.

Den tyske husarkorporal blev dansk dragonofficer, men krigsveteranen måtte først begynde forfra på en rekruttskole. Som ritmester blev H. M. Lunding efter generalstabsuddannelse i 1936 knyttet til efterretningstjenesten. Nu blev Nazityskland hovedmodstanderen, og med blandede følelser var han ved at hjemtage en bronzemedalje i militær ridning med til at kaste glans over Hitlers store propagandanummer, de olympiske lege i Berlin i 1936.

Den 9. april kom ikke bag på H. M. Lunding. Fremstillingen af efterretningstjenestens observationer og indberetninger i tiden op til besættelsen rummer sammen med mere almene betragtninger af forholdet mellem politiske myndigheder og militær sagkundskab, diskret fremsat, en dyb kritik af den politik, især P. Munch stod som udtryk for. Til sin arrestation den 29. august 1943 var Lunding en af hovedorganisatorerne bag den illegale militære efterretningstjeneste, der rapporterede til de allierede. Som Gestapos fange i tyske fængsler og koncentrationslejre kom Lunding til at opleve og iagttage nazismens mest umenneskelige og brutale udskjelser. I henvend to år hang hans liv i en tynd tråd. At han overlevede, skyldtes nærmest en række tilfældigheder. De afsnit, der skildrer tiden fra 1940 til 45, er vel nok bogens mest spændende og dramatiske. Men skildringerne er holdt i et nøgternt, usentimentalt sprog. Begivenheder og oplevelser får lov til at tale for sig selv.

Efter anden verdenskrig, som efter første, finder vi atter H. M. Lunding i Sydslesvig. Spionen blev diplomat og var fra 1945 til 50 udlånt til udenrigsministeriet som forbindelsesofficer til de britiske militærmyndigheder syd for grænsen. Her var atter mulighed for en national dansk indsats i Sønderjylland. Men også den kolde krig havde bud efter Lunding. Fra 1950 kom han som chef til at lede genopbygningen af det militære efterretningsvæsen. Kommunismen var nu den formodede hovedmodstander, og Nato-fællesskabet kom til at kræve nært samarbejde med de ny tyske militære instanser. Det var atter med blandede følelser, at oberst Lunding ved afslut-

ningen af sin karriere lod sig dekorere med den tyske forbundsrepublikks store fortjenstkors.

Selvom oberst Lunding skulle blive dybt involveret i to verdenskrige og det nærmeste, verden har været udbrudt af en tredje stor-krig, den kolde krigs kulmination med Cubakrisen i 1962, så har han alligevel næppe på noget tidspunkt som iagttagere og aktør været placeret i en så central politisk position som i årene i Sydslesvig fra 1946 til 50. Som den danske regerings repræsentant og det danske mindretals talsmand overfor de britiske militærmyndigheder fik han nære kontakter både til disse og til politikere og myndigheder i den nyetablerede slesvig-holstenske delstat. Han var til stede, når mindretallet forhandlede med regering og politikere i København. Og han var til stede, da danske politikere i 1948 i London forhandlede med repræsentanter fra det britiske udenrigsministerium om Sydslesvig, og da mindretallet i løbet af 1949 førte forhandlinger med landsregeringen i Kiel om en stadfæstelse af dets rettigheder. Ofte er spørgsmålet stillet: Hvilken rolle spillede oberstløjtnant Lunding bag kulisserne? Desværre giver erindringerne kun i ringe grad mulighed for at kaste et blik bag disse kulisser. I skildringen af årene i Sydslesvig træder det erindringsprægede i nogen grad tilbage for en mere almen fremstilling af udviklingen og forholdene, som man også ville kunne læse sig til andetsteds. Af størst interesse er oplysningen om, at Hans Hedtoft, der var en nær ven af Lunding, en overgang undersøgte mulighederne for en afstemning, der skulle omfatte Flensborg med et snævert opland. H. M. Lundings år som forbindelsesofficer i Sydslesvig må rumme stof til en bog i sig selv, og politiske og diplomatiske hensyn kan næppe længere afholde ham fra at gå mere i detaljer og i dybden.

Oberst Lunding har ved udarbejdelsen af sine erindringer haft journalistisk assistance af chefredaktør O. Lippert. Det er en særdeles fængslende og spændende bog. Men når et så begivenhedsrigt livsløb, gennem hvilket verdenshistorien passerer revue, kun bliver registreret på 170 ikke særlig store bogsider, så må en historiker sætte sin lid til, hvad oberst Lundings skrivebordsskuffer måtte rumme, og håbe på, at hans skrivemaskine ikke samler støv.

Erik Stenz.

Poul Enemark: Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. århundrede. Med særlig henblik på dansk okseeksport.

Mit deutscher Zusammenfassung. I-II. Århus 1971.

I de senere år har en række handelshistoriske værker set dagens lys, og blandt disse har Poul Enemarks disputats, Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. århundrede, en særlig interesse for sønderjyske historikere.

Det er et mammutværk i to bind på tilsammen 650 sider, af hvilke det sidste bind udgøres af ikke færre end 44 bilag, samt 100 sider noter, en overmåde omhyggelig litteraturfortegnelse og en »Zusammenfassung« på tysk. Der er med andre ord tale om et værk, der ud i fremtiden vil blive stående som det centrale hovedværk om vort lands handelshistorie i 1500-årenes første årtier.

Selve fremstillingen er delt op i fem store afsnit. Først præsenteres det foreliggende regnskabsmateriale, regnskaber fra Ribe, Assens, Ålborg, Kolding og Svendborg, derefter vurderes de ydre kildekriterier ved, at de forskellige regnskabsføreres håndskrift søges identificeret, og regnskabsførelsen efterkontrolleres, og der foretages en bedømmelse af toldregnskaber som historisk kildemateriale. Det er måske nok dette tredje afsnit, der vil vække størst interesse, idet forfatteren heri redegør for en lang række problemer, som alle kommer ud for, der arbejder med toldregnskabsmateriale. Der behandles nemlig spørgsmål som transportretning, datering, der foretages sammenligning af, hvad der ved de forskellige toldsteder — herunder også Gottorp — er opgivet af toldpligtige varemængder, ligesom der redegøres for, hvilke mål og emballageenheder, der er anvendt, og for de varer, der har været handlet med — humle, heste, klæder og ikke mindst okser. Der savnes heller ikke en gennemgang af toldstedernes placering i vejnettet, og i den sammenhæng gives der gode oplysninger om det sønderjyske vejnet.

Navne på lokaliteter såvel som på personer kan være optegnet på en højst forvirrende måde fra regnskab til regnskab, alt afhængig af, hvem der har ført det pågældende navn i pennen. På grundlag af det kæmpemæssige kartotek, som forfatteren har udarbejdet til eget brug i løbet af en lang årrække, har han i sit fjerde afsnit forsøgt at bringe orden i det vældige navnegalleri, der optræder i det benyttede regnskabsmateriale, og han har endda vovet sig ud i en vurdering af de forskellige navnetyper, der er anvendt. Der er i denne behandling af navnestoffet mange gode vink at hente for enhver, der beskæftiger sig med gamle toldregnskaber, selv om anmelderen måske nok i nogle tilfælde ville have været noget mere varsom med at drage slutninger om herkomst ud fra de patronymiske navnetyper. Især kan der være frygtelige faldgruber i patronymikon-ss-gruppen.

Fremstillingens femte og sidste afsnit handler om lokalisering og ejerforhold og sigter henimod den identifikations- og lokaliseringsmetode, som de mange forskellige regnskaber må anspore til at forsøge. Der tilkommer i den forbindelse forfatteren stor ros for det oprydningsarbejde, som han — takket være sit vældige kartotek — har set sig i stand til at yde. At han samtidig også har været nødsaget til at korrigere tidligere behandlinger af den slags materiale, er næsten en selvfølge.

Poul Enemarks store bog vil ikke blive folkelæsning, men den vil

være uundværlig for alle, der søger råd og vejledning i behandlingen af ældre tiders toldregnskabsmateriale. Der er imidlertid meget mere at hente i dette værk. Lokalhistorikere vil kunne øse en masse gode oplysninger, og ikke mindst takket være sit grundige personnavneregister vil bogen fremover være en fundgrube for alle personalhistorikere.

H. V. Gregersen.

L. S. Ravn: Lærerne under sprogreskripterne 1851-1864.

Udgivet af Poul Kürstein. Flensborg 1971. 298 s.

I rækken »Sydslesvigske år og dage« har studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig i Flensborg i 1969 udgivet en skildring af Flensborg Avis gennem 100 år. Nu følger under Poul Kürsteins dygtige redaktion ovennævnte bog af fhv. skoleinspektør L. S. Ravn om lærerne ved de sydslesvigske skoler, som efter 1850 fik dansk skolesprog.

Bogens titel viser, at forfatteren mindre har villet behandle sit emne som en del af det danske sprogstyres historie end som et afsnit af skolevæsenets historie i Sønderjylland. Bogens saglige tyngdepunkt er de 361 lærerbiografier på s. 185-248 og oversigten over det behandlede områdes 149 skoleembeder og disse skolers lærerrækker fra 1851 til 1864 (s. 157-184). Til dette værdifulde materiale knytter sig statistiske oversigter over de behandlede læreres uddannelsessteder i 1850 og 1863 og redegørelser for henholdsvis de danske og de tyske myndigheders holdning til de lærere, der havde skoleembederne i 1850 og 1864. Der er her fremlagt et nyt og vigtigt materiale, der værdigt føjer sig til L. S. Ravns skrift om de danskuddannede lærere i Nordslesvig efter 1864.

Man læser også med stort udbytte de to afsnit om skolelovgivningens regulering af lærernes forhold og om de vilkår, der gjaldt for sydslesvigske lærere i 1850'erne (elevantallet pr. skole, skolebygningernes alder, lærerlønnen m. m.). L. S. Ravn har glædeligvis også fundet tid til at skrive et kapitel om de tyske skolebøger, der var i brug i 1850, og om de danske skolebøger, der siden blev indført.

Det er et beundringsværdigt arbejde, forfatteren har udført for at fremskaffe dette væld af oplysninger. Savnet af et tilsvarende arbejde om de nordslesvigske lærere i denne periode føles herefter så meget stærkere.

I afsnittet »Visitatsberetninger fra de blandede distrikter« har L. S. Ravn udnyttet en del af det meget store materiale, de forskellige visitatsberetninger indeholder om lærerne og deres forhold blandt befolkningen. Desværre har disse arkivalier været for omfattende til, at de har kunnet udnyttes til bunds. Kun fra de 10 sogne i Gottorp provsti, som hørte til det blandede område, synes forfatteren at have

gennemgået lærernes egne, hidtil så godt som uudnyttede indberetninger. Præste- og lærerindberetninger fra disse sogne harmonerer, skriver Ravn, og når ud fra dem til det resultat, »at de på adskillige områder tegner et ret fortrøstningsfuldt og optimistisk billede af skolernes og lærernes stilling« (s. 74). Med henblik på hele det blandede distrikt hedder det, at »de talrige beretninger fra tiden efter 1857 så godt som alle melder en god fremgang for skolens arbejde« (s. 123).

Vi ville have fået et mere differentieret billede af skoleforholdene, hvis Nordangel »med de stærke og bitre nationale bryngninger« (s. 75) og de sydtønderske sognes ret indifferente befolkning var blevet studeret med samme grundighed som de gottorpske sogne, men denne mangel bør ikke skygge for den fortjeneste, Ravn har indlagt sig ved at pege på, at skolens forhold ikke kan bedømmes ud fra de gejstlige indberetningers »få, ret stereotype sætninger angående skolens undervisning og skolens lærere« (s. 9). Præsterne var kongerigske embedsmænd, der på forhånd var på kant med befolkningen. De allerfleste lærere var derimod slesvigere, der forholdsvis hurtigt fik et godt fodfæste i deres skoler. »Kontakten med hjemmene var ved at blive etableret, og man bør påstå, at der i adskillige skoledistrikter var skabt gode betingelser for fremgang i sprogreformens ånd set på længere sigt« (s. 93). Ravn kommer derfor, ligesom Jens Engberg nogle år før ham, til en mere optimistisk vurdering af den danske sprogpoltikens muligheder i Sydslesvig, end den, der er kendt fra Holger Hjelholts værk.

Ravns mange statistiske og skematiske oplysninger afbalanceres i bogen af skildringer af enkelte læreres vilkår i datidens Sydslesvig, de to er livserindringer, udgivet af H. F. Petersen, den tredje en biografi, skrevet af Aage Bonde. Der er grund til at takke Poul Kürstein for dette fuldt berettigede optryk.

Kürstein har også æren af de levende underskrifter til bogens mange gode billeder af skoler og lærere. De præcise noter og henvisninger og det omhyggeligt udarbejdede navne- og stedregister stammer sikkert fra samme hånd.

Det fine »apparat«, hvormed bogen er udstyret, giver imidlertid indtryk af en akademisk stringens og præcision i fremstillingen, som faktisk ikke er tilstede. Som eksempel skal nævnes stykket om Tønder seminarium på s. 26. Det er forsynet med flere noter, der i sig selv kan være udmærkede, men man mangler den afgørende henvisning, der skulle fortælle, at stykket bygger på de akststykker, der findes i H. Eckerts bog om seminariet. Efterhånden, som man arbejder sig igennem bogen, opdager man, at de enkelte afsnit enten slet ikke er forsynet med kildehenvisninger eller kun med en henvisning, der angår en detailoplysning.

Disse kritiske bemærkninger tilsigter imidlertid ikke at udslette det positive hovedindtryk af bogen. L. S. Ravn har igen ydet et so-

lidt bidrag til udforskningen af Sønderjyllands historie. Ud fra sit almindelige kendskab til det sønderjyske undervisningsvæsen har han i sine to hovedarbejder stillet sig selv betydningsfulde spørgsmål vedrørende landsdelens skolehistorie og ikke helmet, for han ud fra sikre konkrete detaljer har fundet svaret.

G. Japsen.

Viggo Petersen: Ringridningen i Åbenrå gennem tiderne.

Udgivet i anledning af 75-året for stiftelsen af Amtsringriderforeningen Aabenraa den 4. juli 1896. Åbenrå 1971, 88 s., ill.

Arkivar Viggo Petersens lille bog om ringridningen i Åbenrå fortæller ikke kun om denne sportsgrens udøvere her, men beretter også træk fra ringridningens historie i Danmark.

Da de egentlige turneringer var ved at ophøre i 1500-årene, bredte ringridningen sig under italiensk påvirkning til de europæiske hoffer sammen med de andre ridderspil, som hørte til den såkaldte karrusel. Vi møder den også ved det danske hof, hvor den første gang omtales af Frederik 2., der i 1586 ventede fyrstebesøg og derfor skrev til en lang række af landets fornemste mænd, at han var blevet opfordret til at arrangere ringrenden.

Viggo Petersen oplyser, at ringridningen kendes i Sønderjylland fra 1596, da der i Tønder Fastelavnslavs protokol er oplyst, at de unge svende og adskillige lavsbrødre allerede havde »stukket efter ringen og sat en daler«, men der er mulighed for at komme endnu længere tilbage. Christian 4., ved hvis kroning i 1596 der blev holdt ringridning, nærrede stor kærlighed til denne sport, og da kongen jævnlig opholdt sig på slottet Hansborg ved Haderslev, hvor hans bryllup f. eks. fandt sted i 1597, er det nærliggende at antage, at der på væddeløbsbanen her, der blev ny anlagt i 1595, har fundet ringridning sted flere år før.

Selv om der ikke er mange vidnesbyrd fra de følgende år, mener Viggo Petersen dog med nogenlunde sikkerhed at kunne sige, at skikken har eksisteret lige siden, og han fremdrager forskellige eksempler på ringridningens forekomst. Fra Sønderborg ved vi således gennem et billede i Resens Atlas af Sønderborg slot og by fra omkring 1670, at der må have fundet ringridning sted, idet der umiddelbart nord for slottet meget tydeligt ses to par søjler af den slags, ringen til ringridningen blev ophængt imellem.

Vi skal derefter helt hen til 1742, inden vi påny hører om ringridning i Sønderjylland. Christian 6. fortæller da i sin dagbog, at han så nogle borgere ride efter ringen i Tønder, og i 1748 blev der til ære for Frederik 5. ligeledes i Tønder afholdt ringridning, hvor kongen selv deltog. I 1806 blev der oprettet et ringridergilde i Frederiksstad og i 1826 i Husum. I Åbenrå har der i alt fald eksisteret

et ringriderkorps allerede i 1838, idet der fra dette år er bevaret en kongeplade med Frederik 6.s kronede monogram, men Viggo Petersen udkaster den tanke, at Det grønne Korps til hest, der var oprettet i 1766 i anledning af, at den 15-årige prinsesse Caroline Mathilde, der den 1. oktober i London var blevet formælet med Christian 7., passerede Åbenrå, måske også har dyrket den ædle ringridning, idet korpsets standart senere befandt sig i ringriderkorpsets besiddelse. Lignende korps blev oprettet i andre byer, f. eks. i Haderslev, hvor det også medvirkede ved den unge dronnings modtagelse, men desværre kan der ikke herfra gives bekræftelse på korpsets deltagelse i ringridning.

Fra 1838 er der bevaret en »Reiterlied für das Apenrader Ringreiter Korps« og fra 1842 en anden vise »Zum Apenrader Ringreiten«, men hvordan det forøvrigt er gået korpset ved vi ikke, kun at det i 1873 eksisterende »Ringreiter-Corps für Apenrade und Umgegend« følte sig som det gamle korps' arvtager. Ringriderkorpsets formand, senator Poul Davidsen, døde den 26. februar 1900, og foreningen synes da at være gået i opløsning, og vi skal helt hen til 1913, da »Apenrader Ringreiter-Club« blev dannet, før vi atter møder en lokalforening i Åbenrå.

Forfatteren omtaler kort ringridningen i »det gamle land«, og han understreger og beviser, at det er en misforståelse, når det er fremhævet, at ringridningen kun var kendt i Sønderjylland, idet der fra forrige århundrede og begyndelsen af vort findes utallige optegnelser om gamle folk, som kunne huske, at ringridning havde fundet sted på deres hjemegn. Viggo Petersen behandler også de regler, som var gældende de forskellige steder for ringridningen, og han berører ganske kort den erotiske symbolik, der var knyttet til ringridningen, men herom er der ifølge sagens natur kun meget lidt overleveret, selv om der hist og her kan anes en smule. Det er vel således næppe tilfældigt, skriver han, at den mand, der slet ikke ramte ringens hul med sin lanse, mange steder blev udnævnt til munk eller munkestikker, og på Møn stak man f. eks. til jomfruen, og et andet sted på samme ø havde ringen form som en kvinde og havde kvindeklæder på. Endelig omtales cyklerringridningen, der indførtes i Åbenrå 1932.

Ringridningen lå ikke stille i Åbenrå efter ringriderkorpsets ophør, idet Apenrade Kreds Ringriderforening var stiftet ved et møde på Cæcilielyst den 4. juli 1896. Viggo Petersen fremhæver det mærkelige i, at man til et dansk navn valgte den tyske form Apenrade, men han understreger, at denne navneform, som Hadersleben forøvrigt også er blevet det, gennem århundreder havde været anvendt i danske tekster. Amtsforeningen kunne allerede den 30. august i stiftelsesåret afholde sin første ringridning, hvori der deltog 34 ryttere, et tal, som året efter allerede var oppe på 68, og som i de føl-

gende år med få undtagelser varierede mellem 100 og 200 og efter 1945 yderligere steg til maximum 278 i jubilæumsåret.

Her skal de årlige amtsringridningsfester ikke omtales, kun skal fremdrages endnu et enkelt træk, der viser, at foreninger i Sønderjylland indtager en særstilling i forhold til tilsvarende foreninger i det gamle land. Det gælder de nationale forhold, som naturligvis ikke har kunnet undgå at spille en rolle. Amtsringriderforeningen, der fra starten havde både danske og tyske medlemmer, blev betegnet som upolitisk, selv om Hejmdal allerede det første år kritiserede, at festprogrammet var affattet på tysk, hvortil Apenrader Anzeiger svarede, at alle medlemmer kunne tysk; man kan, da kongeladens indskrift var på dansk, og der i 1899 blev sunget en politisk, d. v. s. dansk sang, antage, at foreningen virkelig har været upolitisk, og at man i alt fald fra ledelsens side har søgt at holde den fra politik. Senere blev programmerne da også udfærdiget både på dansk og tysk.

Fra myndighedernes side kom der en vis usikkerhed til udtryk over for de mange ringriderforeninger, som var skudt op rundt omkring i Sønderjylland i disse år. Da der i 1900 blev dannet en ringriderforening i Hellevad, hvor det i statutterne blev fastslået, at enhver politik var udelukket, mente landråden alligevel, at foreningen, da et overvejende antal af medlemmerne var dansksindede, skulle betragtes som politisk. Det synes også, som om landråden har været skeptisk indstillet over for amtsringriderforeningen, der også efter genforeningen endog i nazitiden ville være neutral, selv om der i 1941 udbragtes et leve for kongen. Først fra 1946 føres på festdage dannebrog i spidsen for foreningens optog, og selvom den fortsat tæller både danske og tyske medlemmer, skriver Viggo Petersen, er der ikke så meget som skyggen af et nationalt modsætningsforhold i foreningen i dag.

Bogen er godt illustreret, dels med billeder, der viser ringridningens forekomst i Danmark i ældre tid, og dels med billeder af de gamle standarter og af kongelpladerne samt fra foreningens virke gennem de 75 år og op til i dag, heriblandt tre dejlige billeder med rytternes optog gennem det gamle Åbenrå.

Olav Christensen.

Morten Kamphövener: Klang af skæbne og tyngde.

Dy-Po Bogforlag - 1971, 154 s.

Når man kender redaktør Morten Kamphöveneres flid og ved, at han godt og vel har rundet de firs, kan det ikke have været så ligetil at udvælge 15 artikler og fortællinger af et langt livs vægne mangfoldighed til denne ene bog. Alligevel gør det vurderingen til en

interessant opgave, fordi det er forfatteren selv, der på opfordring har mønstret sine litterære gangere og egenhændigt spændt dem for vognen.

Kamphövener gør da også både i titlen og forordet opmærksom på, at udvalget ikke er tilfældigt. Det er grænselandets skæbne og udvikling, der altid har interesseret ham, og med stor grundighed dykker han derfor ned i historien for at finde spiren til det, der blev skæbne langt senere. Hans ærinde kan i denne forbindelse være at rette misforståelser, som har gjort sig gældende og tildels stadig gør sig gældende. Kamphövener yder herved også et bidrag til at gøre ret og skel i forholdet mellem tysk og dansk i grænselandet («Hvad er en hjemmetysker?»).

Men selv ved behandlingen af de rent historiske emner mærker man *journalistens* sporsans, på nydansk: flair. En overskrift som »Den første jordkamp« vil nok chokere læseren lidt. Han må gerne tro, at der kommer noget om det første »Landeværnet« eller tilsvarende fra vor tid, men så er det middelalderen, det drejer sig om. Da var der også jordkamp, tilmed i den store stil. Det er det slesvigholstenske ridderskab, der skal have stillet sin enorme jordhunger. Men Kamphövener præciserer, at der ikke var tale om nationalitetskamp i moderne forstand. Årsagen var materielle og økonomiske forhold. Hvis man lægger andet og mere i det, begår man »den fejltagelse at tilbageføre langt senere tiders politiske opfattelse og sædvaner til en fortid, hvor en sådan tankegang ikke var rådende«.

Et lille mesterstykke er »Lovrup Skrøp og Paragraf 5« fra 1957. På knap fire sider er det lykkedes at belyse væsentlige historiske, landskabelige, botaniske og sproglige sønderjyske forhold. Det begynder allerede med, at »vikingerne« tager navnet »skrøp« som betegnelse for et lavt krat af egepur med sig til England, hvor »a scrub« den dag i dag betyder nøjagtigt det samme. Hvem vidste iøvrigt, at to danske orkideer vokser i Lovrup Skrøp nord for Løgumkloster: hvid og lang trådspore?

Kamphöveners interesse for det personalhistoriske og litterære møder man i undersøgelsen af digteren Johannes Ewalds rod i Sønderjylland og i et tidligt journalistisk »scoop«: en påvisning af, hvem der var Herman Bangs sønderjyske modeller i romanerne »Tine« og »De uden fædreland«. Her anvendes lejlighedsvis en stilfærdig interview-form, der samtidig minder om en tid, da journalister kun stillede få og relevante spørgsmål for helt at koncentrere sig om svaret og ikke for at diskutere med offeret. Samme teknik går igen i et causeri om »Det skjulte Sønderborg«. Her er et indslag om dialekter, der udbygges i kronikken »Det slesvigske tungemål« om specielt Tyrstrup-målet, hjemegnens dialekt.

Forfatteren er igen på hjemmebane, når han skriver om den herrnhutisk-pietistiske vækkelse i fødesognet Stepping. »Som en stad på bjerget« har han kaldt denne positive og følsomme skildring af

»disse stille og fromme folk, som i en tid, da rationalismen bredte sig, gjorde deres tro på Kristi fuldgyldige forsoning til et skinnende lys«.

Lad gennemgangen slutte her, for at læseren også selv kan gå på opdagelse. Der er meget at finde i bogens halvanden hundrede sider. De klinger af grænseland, som titlen lover. Klangen er ægte, som den bliver det, når instrumentets mange strenge ikke er overspændte, men har mellemtonerne med.

Eskild Bram.

Gerd Callesen: Die Schleswig-Frage in den Beziehungen zwischen dänischer und deutscher Sozialdemokratie von 1912 bis 1924.

(Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, Heft 21, Jahrgang 1970). Apenrade 1970.

Den unge hjemmetyske historiker Gerd Callesen, der er ansat ved Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv i København, forsvarede i 1970 sin ovennævnte doktordisputats ved universitetet i Kiel. Afhandlingen emne præciseres noget i undertitlen: »Ein Beitrag zum sozialdemokratischen Internationalismus«, og en gennemlæsning viser, at det har været forfatterens hensigt at undersøge, i hvilket omfang de socialdemokratiske partier i Danmark og Tyskland i deres stillingtagen til det slesvigske spørgsmål lod sig lede af den internationalisme i marxistisk forstand, som begge partier principielt tilsluttede sig.

Det må i høj grad påskønnes, at Callesen med sin undersøgelse har taget et emne op, der er af væsentlig betydning for forståelsen af de nationale forhold. Man har altid været klar over, at kirkeligt vakte kredse satte religionens bud over de nationale hensyn; nu minder Callesen os om, at også i en vigtig politisk bevægelse som socialdemokratiet måtte det nationale nøjes med andenpladsen, medens de sociale krav blev sat øverst. Nationalismen blev altså aldrig så alt afgørende i det brede slesvigske folk, som man har været tilbøjelig til at mene.

Callesens bog er ikke særlig omfangsrig. Selve afhandlingen er, med forord, på 129 sider; derefter følger ikke mindre end 46 sider noter samt kildefortegnelse og en vidtløftig litteraturliste. At bogen ikke er forsynet med register, må siges at være en utilgivelig mangel. Afhandlingen er delt i 10 kapitler, af hvilke de 8 i kronologisk orden fremstiller socialdemokraternes holdning til det slesvigske spørgsmål fra 1912 til 1924. Det store 1. kapitel (30 sider) skal opfattes som en indledning om tiden fra 1872 til 1912, og det afsluttende 10. kapitel (på kun 6 sider) rummer en række lidet givtige betragtninger over de to partiers holdning til internationalismen.

Afhandlingen er afgjort læseværdig. Den rummer en mængde nye oplysninger og bringer et frugtbart synspunkt ind i drøftelsen af det slesvigske spørgsmål.

Hvad formen angår, kan der til gengæld rettes ikke få indvendinger mod bogen. Læsningen vanskeliggøres f. eks. af en ofte uklare disposition. Kapitlerne 5 og 7 skulle således efter overskrifterne behandle socialdemokraternes stilling til grænseproblemet i hhv. 1. og 2. zone, men i 5. kapitel fremstilles også de flensborgske socialdemokraters holdning, og i 7. kapitel tales der blandt meget andet også om socialdemokraterne i 1. zone. Om opråbet af 28.3. 1919 får man på s. 87 kun at vide, at socialdemokratiet heri gik ind for folkenes selvbestemmelsesret, og først på s. 98 tilføjes den lige så vigtige oplysning, at partiet desuden opfordrede slesvig-holstenerne til at stemme tysk.

En langt alvorligere fejl er det naturligvis, at man ikke finder en redegørelse for den marxistiske teori om nationen og navnlig for begrebet internationalisme, skønt begge er grundlæggende for afhandlingens tankegang. Der vil også være almindelig enighed om at beklage, at de slesvigske problemer ikke er sat ind i deres europæiske sammenhæng, d.v.s. Tysklands, II. Internationales og det tyske socialdemokratis almindelige historie. Disse udeladelser er på forhånd generende for læseren; vi vil derudover få at se, at de på afgørende måde svækker forfatterens bevisførelse.

Gerd Callesen bygger især sin fremstilling på det righoldige materiale, der beror i Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv i København (ikke mindst korrespondancen med tyske socialdemokrater). Kildefortegnelsen nævner derimod intet om, at forfatteren har benyttet socialdemokratiske arkiver i Tyskland. Det er muligt, at de er ufuldstændigt bevarede eller kun indeholder lidt af betydning for Callesens emne, men den ensidige fordybelse i det danske materiale har været medvirkende til at give hele fremstillingen slagside, selvom det må bemærkes, at resultatet glædeligvis også er blevet en kritisk og skønsom bedømmelse af det danske parti.

Denne skævhed i vurderingen kommer bl. a. til udtryk i den overdrevne vægt, Callesen tillægger diskussionen mellem nationalisten Marott og internationalisterne Sundbo og Sabroe samt det officielle danske socialdemokratis afbrydelse af denne diskussion. (Fremstillingen af denne affære udgør i sig selv et af bogens mest vellykkede afsnit). For Callesen er diskussionen og socialdemokratiets holdning til den så skelsættende, at han (jfr. bogens titel) lader sin problemdrøftelse begynde her og vier »Die Stellungnahme der dänischen Partei 1912« et særligt kapitel. Han har ret i, at striden er velegnet til at vise, at det danske parti i disse år, også når det gjaldt internationalismen, var på march i pragmatisk-opportunistisk retning. Det giver imidlertid et ganske fordrejet billede af grænsespørgsmålet i internationalismens lys, hvis man ikke samler opmærksomheden om

det tyske partis meninger og handlinger i denne sag. Det danske parti afholdt sig — af grunde, der ikke nødvendigvis var af internationalistisk natur — fra at blande sig i de slesvigske anliggender og fastholdt denne passive holdning i afstemningstiden. Denne indstilling fra det danske partis side stod i forbindelse med, at SPD var den ubestridte autoritet for det internationale socialdemokrati, og at specielt de danske socialdemokrater følte sig som tyskernes lærlinge (jfr. s. 49). I alle principsspørgsmål var det SPD, der gav tonen an, og man undrer sig derfor over, at Callesen ikke flytter sit skel tilbage fra 1912 til 1902, da de slesvig-holstenske socialdemokrater vedtog en resolution, der principielt anerkendte den danske befolknings selvbestemmelsesret i henhold til § 5 (s. 32), samtidig med at rigsdagsmand Frohme, åbenbart uimodsagt, udtalte de nationalistiske ord: »einen etwaigen Eigensinn der Dänenpartei in ihrem Festhalten an der Sprache brauchen wir nicht zu fördern« (s. 33). Callesen ville i så fald have haft den fordel, at hans hovedafsnit begyndte samtidig med revisionismens frembrud i Tyskland.

Idet Callesen tillægger det danske partis holdning i 1912 væsentlig betydning, mister katastrofeåret 1914, da det tyske socialdemokrati sluttede op om krig og kejser, sin centrale placering i internationalismens historie. Skønt det er evident, at SPD's nationalistiske kovending fik indgribende følger for dets stillingtagen til de nationale problemer, nævner Callesen den ikke med ét ord. I stedet læser man denne forbavsende sætning: »Der Ausbruch des ersten Weltkrieges hatte ursächlich keine Änderung der bisherigen sozialdemokratischen Politik zur Folge« (s. 50). Det må tilføjes, at man også savner en principiel redegørelse for novemberrevolutionens konsekvenser for socialdemokraternes syn på nationalitetsproblemet (revolutionen omtales slet ikke).

Callesen gør udmærket rede for, hvorledes det danske socialdemokrati i 1870'erne og 1880'erne — uanset al naivitet og manglende sagkundskab — optrådte ganske internationalistisk (s. 16 ff.), og han giver mange eksempler på en tilsvarende indstilling hos det tyske parti (f. eks. s. 35 f.). Spørgsmålet er nu, om ikke revisionismen, der efter 1900 i stigende grad underminerede socialdemokratiets marxistiske basis, i samme takt gjorde det af med internationalismen, så at det i de afgørende år fra 1918 til 1920 er to overvejende nationalistiske partier, der står over for hinanden.

Hermed er vi nået til afhandlingens hovedtese. Den fremføres på afhandlingens sidste side (s. 135) og går ud på, »dass sich der Internationalismus noch relativ lange (efter revisionismens sejr) entfalten und die Frage (d.v.s. det slesvigske) annähernd gelöst werden konnte, ohne dass die Parteien durch sie ihre Politik ändern mussten«. Formuleringen er ikke just klar, men meningen må være, at de to partier fastholdt deres internationalistiske grundindstilling med henblik på det slesvigske spørgsmål (om end med nogen slinger i valsen). Et

par linjer længere nede skriver Callesen, at spørgsmålet blev løst i overensstemmelse med traditionel socialdemokratisk politik, d.v.s. på grundlag af selvbestemmelsesretten.

Gennem hele bogen går påstanden om, at en løsning på grundlag af selvbestemmelsesretten er en løsning på den socialdemokratiske internationalismes grund. Men taget for sig er den nationale selvbestemmelsesret fuldt forenelig med enhver demokratisk bevægelse; man behøver blot at minde om, at samtlige den danske rigsdags partier i 1918 erklærede, at de ønskede det slesvigske spørgsmål løst på dette grundlag. For at bevise sin hovedtese kan Callesen altså ikke nøjes med at påberåbe sig, at det danske og det tyske socialdemokrati fastholdt selvbestemmelsesretten. Men selv denne påstand kan han ikke skaffe dækning for i kildematerialet.

Her skal nævnes nogle få eksempler: Da Stauning i 1914 bad om oplysninger om 1902-resolutionen, hvori selvbestemmelsesretten blev anerkendt for slesvigerne, kunne hverken socialdemokraterne i Flensborg eller distriktsledelsen i Altona huske noget om den (s. 53); Eduard Adler søgte i november 1918 at forhindre Nordslesvigs genforening med Danmark ved at foreslå Stauning oprettelse af en slesvig-holstensk republik, i hvilken Nordslesvig skulle have national autonomi (s. 74); arbejder- og soldaterrådene i afstemningsområdet ville 15.1.1919 kun gå med til afståelse af kommuner, hvor danskerne havde $\frac{2}{3}$ flertal (s. 80), og få måneder senere gik det slesvig-holstenske socialdemokrati ind for det samme krav (s. 99); i oktober 1919 dannede socialdemokraterne sammen med de borgerlige nationalister Deutscher Schutzbund für Nordschleswig (s. 105).

I stedet for at acceptere kildernes entydige vidnesbyrd om, at det tyske socialdemokrati havde forladt internationalismen, gør Callesen kapitel efter kapitel anstrengte forsøg på at rense partiet. Et interessant eksempel er tolkningen af SPD's holdning til Slesvig-problemet på den internationale socialdemokratiske konference i Stockholm i 1917 (s. 58 ff.). Her gik de tyske socialdemokrater udtrykkeligt kun ind for kulturel autonomi for danskerne i Nordslesvig; men ud fra en vag tysk erklæring om, at grænseændringer var mulige på grundlag af venskabelig overenskomst samt nogle uklare interview-udtalelser af Borgbjerg og Stauning, kommer Callesen til den konklusion, at det må antages, at de tyske kammerater har overbevist danskerne om, at SPD fastholdt selvbestemmelsesretten for Slesvigs vedkommende. En sådan slutning kan man imidlertid kun nå frem til ved at se bort fra en samlet vurdering af SPD-delegationens rolle på Stockholm-konferencen. De tyske flertalssocialisters forslag på konferencen lå nemlig helt på linje med den kejserlige regerings politik; derfor afvist selvbestemmelsesretten for nationale mindretal i Tyskland, og ordene om grænsekorrektioner ved venskabelig overenskomst sigtede kun til nogle små reguleringer af grænsen mel-

lem Frankrig og Tyskland i Elsass-Lothringen (som man absolut ikke ville afstå).

Flere steder i bogen nævnes socialdemokratiske resolutioner, der principielt går ind for selvbestemmelsesretten, men samtidig protesterer mod afstemningsreglerne (således s. 86 og 96). I stedet for at overveje, om ikke disse voldsomme protester gør anerkendelsen af selvbestemmelsesretten illusorisk, og om ikke de kan være fremsat, fordi bedre argumenter mod Nordslesvigs genforening med Danmark ikke var forhånden, erklærer Callesen uden vaklen, at netop ud fra deres anerkendelse af selvbestemmelsesretten måtte socialdemokraterne vende sig imod de »udemokratiske« afstemningsregler (s. 88). Af samme betænkelige art er de socialdemokratiske udtalelser, der ganske vist godkender selvbestemmelsesretten eller afstemningsresultatet, men samtidig udtrykker ønske om en ny grænse-*dragning*. Eksempelvis skal henvises til resolutionen af 26.10.1919 (s. 96 f.), der taler om at korrigere den påtvungne afgørelse, og til det tyske socialdemokratiske erklæring i 1924 om, at grænsen var fastsat »auf Grund einer anfechtbaren Volksabstimmung«. Endelig er der udtalelser, hvor Nordslesvigs afståelse forkastes under påberåbelse af den nylig gennemførte revolution i Tyskland (s. 79 f.). Callesen ser heri simpelthen udslag af en revolutionær tankegang (s. 88), skønt en analyse af f. eks. arbejder- og soldaterrådernes meget forvirrede resolution af 15.1.1919 sandsynligvis ville have bragt ham til denne overbevisning, at forfatteren snarere er en højresocialdemokrat som Ewald fra Åbenrå end en spartakist.

At Callesens hovedtese bliver der altså ikke ret meget igen. Der vil sikkert være almindelig tilslutning til den opfattelse, at hverken det danske eller det tyske socialdemokrati af afstemningsårene lod sig lede af en internationalistisk indstilling. Callesens fejl udspringer af, at hans analyse af dokumenterne er gennemført på et for snævert grundlag.

Alle de læsere, der med glæde har fulgt Gerd Callesens flittige forskning og den ungdommelige dristighed, hvormed han har anlagt nye synspunkter i sin bog, vil med spænding imødesee hans kommende arbejder.

G. Japsen.

Hans Dietrich Lehmann: Der »Deutsche Ausschuß« und die Abstimmungen in Schleswig 1920.

Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, Band 55 (Karl Wachholtz Verlag, Neumünster 1969), 322 s.

»Det tyske udvalg for hertugdømmet Slesvig« oprettedes i oktober 1918 med det formål at varetage tyskhedens interesser i grænseområdet på en sådan måde, at Tysklands nederlag i verdenskrigen

kunne få færrest mulige konsekvenser for Slesvigs nationale tilhørsforhold. Udvalget kom til at spille en central rolle i det tyske nationale arbejde i perioden 1918–20; selv hævdede det til enhver tid, at det talte på alle tysksindede slesvigeres vegne. Alligevel har »Det tyske Udvalg« ikke før været genstand for en selvstændig historisk behandling. Den foreliggende bog, der i sin oprindelse er en doktordisputats fra Kiels universitet 1965, kan derfor gøre krav på en betydelig interesse.

Forfatteren har med flid indsamlet og gennemgået et omfattende, for en stor dels vedkommende utrykt kildemateriale. Det vigtigste findes i afstemningsarkivet (i Flensborg byarkiv), som rummer »Det tyske Udvalg«s arkiv, og i det slesvig-holstenske landsarkiv på Gottorp. Hertil kommer en gennemgang af dagspressen og af propagandaskrifter fra afstemningstiden. Endelig er en del supplerende oplysninger bragt til veje i form af mundtlige meddelelser fra forskellige personer, der var nær begivenhedernes centrum på tysk side i afstemningskampen. Med hensyn til både kilde- og litteraturbenyttelsen dominerer materiale af tysk oprindelse helt, sådan som det fremgår af bogens noteapparat.

På dette grundlag behandles »Det tyske Udvalg«s virksomhed fra oktober 1918 til juni 1920, da det opløstes. Forfatteren har koncentreret sin interesse om tre punkter, som han gør opmærksom på i forordet, nemlig udvalgets oprettelse, dets politik, og spørgsmålet om, hvorvidt udvalget virkelig kan siges at repræsentere den samlede tyske befolkning i afstemningsområdet. Men disse afgrænsninger af emnet kan naturligvis ikke forhindre, at Lehmann samtidig må forsøge at komme ind på de fleste af de andre centrale spørgsmål vedrørende afstemningskampen.

Fremstillingen har afgjort sin styrke dér, hvor forfatteren selv har lagt tyngdepunktet, nemlig i skildringen af »Det tyske Udvalg«s organisation, brydninger inden for udvalget og dets agitation i forbindelse med afstemningen. Når det altså gælder de interne forhold i udvalget og en redegørelse for dets virksomhed i snævrere forstand, giver bogen, såvidt det kan skønnes, en udtømmende og redelig fremstilling. Forfatteren har formået at leve sig ind i tankegangen hos »Det tyske Udvalg«s medlemmer og er derfor i stand til at fremstille deres synspunkter med forståelse og sympati. Denne indforståethed og indlevelse befordres måske af, at undersøgelsen er foretaget ud fra et overmåde ensidigt og tendentiøst kildemateriale, der kun i ringe grad er søgt suppleret med kilder og litteratur, der fremstiller sagen fra dansk side. Men måske er forfatteren ikke ret kyndig i det danske sprog. Dette bevirker, at han nok i for høj grad er tilbøjelig til at se hele begivenhedsforløbet med »Det tyske Udvalg«s øjne, og han bruger megen energi på at forsvare udvalgets holdning som den eneste rigtige i de skiftende situationer.

Denne ensidighed bliver især iøjnefaldende, når »Det tyske Ud-

valg«s forhold til de andre faktorer i afstemningskampen skal vurderes. Det bliver f. eks. afgørende for bogens skildring af det danske arbejde. Her overtager forfatteren sine tendentøse tyske kilders oplysninger og formuleringer uden at distancere sig fra dem med blot det mindste sproglige forbehold. På denne måde kan man ikke undgå at få det indtryk, at han er enig i de synspunkter, der udtrykkes i »Det tyske Udvalg«s propaganda. Særlig grelt er det i kapitlet om gennemførelsen af folkeafstemningerne — det må være tilstrækkeligt at henvise til de eksempler, der anføres i Bjørn Svenssons anmeldelse i Sønderjysk Månedsskrift 1970, s. 309 ff.

Men det er ikke blot skildringen af den danske side, der kan kritiseres. Forfatterens tilbøjelighed til at overtage »Det tyske Udvalg«s vurderinger bevirker også, at han har svært ved at give en tilfredsstillende fremstilling af holdningen hos de tyske grupper, der ikke altid var enige med udvalget, f. eks. socialdemokratiet. Gerd Callesens disputats »Die Schleswig-Frage in den Beziehungen zwischen dänischer und deutscher Sozialdemokratie von 1912—1924 (Åbenrå 1970), især s. 73—88 og 98—109, kan læses som et nødvendigt supplement til Lehmanns fremstilling på dette punkt. Lehmann beskæftiger sig særlig med Socialdemokratiets holdning s. 179 ff. Han synes vist nærmest, at socialdemokraterne ikke var nationale nok og lader sig irritere lidt over deres uenighed med udvalget. I konklusionen s. 309 glæder han sig derimod over, at socialdemokraterne omsider vendte sig fra deres »illusoriske folkeforbrødringsideer« til en »sund national indstilling«, en formulering, der siger nok så meget om forfatterens egne værdipræmisser som om socialdemokraternes. Hans fremstilling af socialdemokratiets holdning må med sin overvejende refererende karakter efterlade læseren lige så uforstående, som Lehmann selv synes at være. Han mangler bl. a. forståelse for og undlader at forklare, hvor meget det betød for udviklingen i socialdemokraternes synspunkter, at Tyskland i november 1918 var blevet en republik under socialdemokratisk ledelse. I det kejserlige Tyskland havde de været behandlet som samfundsfjendtlige elementer, men nu, hvor de var blevet det regeringsbærende parti, kunne de pludselig meget lettere identificere sig med den tyske stat og dens interesser.

Som helhed må man dog sige, at Lehmann inden for et begrænset emne med omhu har samlet og refereret et væsentligt stof til afstemningstidens historie. Desto mere beklageligt er det derfor, at han ikke har kunnet etablere den fornødne afstand til sit følelseladede emne, hvorfor man desværre på en del punkter må være skeptisk over for hans oplysninger og vurderinger.

Dorrit Andersen.

**Harboe Kardel: Fünf Jahrzehnte in Nordschleswig:
Ein Beitrag zur Geschichte der politischen Organisationen
der deutschen Volksgruppe von 1920—1970.**

Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft Nordschleswig, Åbenrå, 340 s.

I historieskrivningen og den historiske forskning vedrørende grænselandet har ideologiske og generelle anskuelser så hyppigt spillet en væsentlig rolle, at det principielle i dette faktum som oftest er blevet overset. Grænselandshistorikerne har da heller ikke drøftet fundamentale spørgsmål som historieforskningens objektivitet o. lign., og en af den nyere forsknings hovedteser, at historikeren ikke er i stand til at møde virkeligheden forudsætningsløst, og at det ikke uden videre kan lade sig gøre med Leopold von Ranke at skildre »wie es eigentlich gewesen«, har man her måske ofte stiltiende taget for givet. Også dr. Kardel opfatter den specielle del af Nordslesvigs historie, han ønsker at skildre, ved hjælp af forestillinger og forudsætninger, som han selv medbringer. En væsentlig tanke er således, at det tyske befolkningselement ved sit politiske virke bør være et forbindende element mellem nord og syd. Det fundamentale i fremstillingen er troen på det traditionsbundne menneske, specielt det hjemmetske, der er forblevet sin opgave tro, »at bevare den hjemmetske tradition og give arven videre til den kommende generation« (s. 328). Bogen er således historieskrivning, der skal »bruges« og har tendens, idet den dels skal bidrage til at forstå det tyske mindretals kamp for bevarelse af sin egenart og sikring af eksistensen også fremover, dels skal vise den tyske ungdom dens fremtidige opgaver. I denne forbindelse bør det ligeledes nævnes, at forfatteren selv har været centralt placeret i mindretallets arbejde.

Alt dette formår imidlertid ikke at antaste bogens værdi. »Objektiviteten« er, om man så må sige, bevaret ved et klart markeret standpunkt. Bogen belyser derfor væsentlige forudsætninger for den tyske befolkningsdels politiske handlen i årene fra 1920 på en måde, som det allerede blev lovet læseren af dr. Kardels mindre publikation: »Nordschleswigs Erbe — Vom Weg und Wesen des Heimdeutschtums«, der udkom i 1964, og hvori det indledningsvis betonedes: »Hvad der bliver bragt, skal være tilforladeligt . . .«

For tidsrummet mellem 1920 og 1934 er det også relativt let at følge dette forsæt, ikke mindst på grund af de som kilde anvendte omhyggeligt førte protokoller. Mindretallets anstrengelser for at finde sig selv skildres prisværdigt detaljeret. Det er et bevis på det tyske mindretals seje livsvilje, at det i mellemkrigstidens økonomiske kaos trods pastor Schmidt, Vodder's på det økonomiske område så usikre ledelse lykkedes at samle de tyske ikke-socialdemokratiske stemmer omkring den »Slesvigske Vælgerforening«s program. De indre og ydre vanskeligheder var store. Udvandringen til Tyskland, den tabte kamp

om jorden, indre uoverensstemmelser vedrørende det politiske mål — Kongeå-grænse eller selvbestemmelsesret — vælgerforeningens ustandselige pengesorger og endelig de økonomiske vanskeligheders kulmination omkring verdenskrisen, hvor de hårdt ramte nordslesvigske bønders utilfredshed udløstes i utopiske politiske kandestøberier som f. eks. selvstyretanken, planer om en toldgrænse ved Kongeåen m. m. På baggrund af hovedtanken om, at mindretallet bør gøre sig politisk gældende, bliver afvandringen »kardinalsorgen« (s. 26, 43 m. fl.). Det er imidlertid et åbent spørgsmål, om ikke mindretallet selv har været bedst tjent med at slippe af med en række af de folk, der gav tonen an i »Deutscher Verein« og, for at tale med Johs. Tiedje, udelukkende fordømte den tyske kultur »ind i stambordshjørnets kritiske hjørne« (»in den Schmöllwinkel der Stammtischecke« i »Die Zustände in Nordschleswig«, s. 33f.). At man på den anden side har måttet give afkald på nogle af landsdelens bedste sønner, er en beklagelsesværdig kendsgerning.

Hvad bogens første del angår, giver dr. Kardel en kompetent skildring af, hvordan den »Slesvigske Vælgerforening« med kravet om en ny grænsedragning som mål stævner gennem akutte økonomiske vanskeligheder og farlige politiske skær, som LS-bevægelsen, Frits Clausens danske nazister og det stigende pres fra højreradikale og nazistiske kredse i Tyskland. Ligeledes synes forfatterens vurdering velbegrunder: »Men det følelsesmæssige dominerede. Man bevægede sig ikke altid på realiteternes sikre grund«. (s. 111).

I afsnittet om den nationalsocialistiske bevægelses fremtrængen og sejr samt besættelsestiden er kildegrundlaget svagt. Alligevel er det spændende læsning, måske fordi der er forskellige eksempler på, at tiden stadig er et stykke »unbewältigte Vergangenheit«. I midten af 30'erne er mindretallets dilemma på den ene side en række rivaliserende »føreres« pres, på den anden side pastor Schmidts arbejde for at bevare grænselandets tysksindede som en enhed. Forvirringen kulminerer i 1934 i hele tre NS-partier. I denne forbindelse forekommer landsretssagfører, dr. jur. Lauritz Clausens stilling uklar. Medens han på s. 137 og 150 omtales som Peter Larsens kampfælle, figurerer han på s. 139 som forbundet med Albert Hostrup, uden at omsvinget forklares. Hvad Lauritz Clausens politik i enkeltheder gik ud på (s. 262), lades ligeledes uomtalt.

I 1938 lykkedes det at samle de spredte kredse under dyrlæge Jens Møllers ledelse. Det danske nazistiske parti havde man på det tidspunkt forlængst taget afstand fra. Medens dr. Kardel ikke kan lide Lauritz Clausen, er skildringen af Jens Møller båret af sympati. Hans politik karakteriseres som rolig og målbevidst (s. 159 m. fl.). Selvfølgelig lades man ikke i tvivl om, at Møller var nazist, men fremhævelsen af Møllers civilcourage og indsats til fordel for forskellige arresterede danske borgere m. m. vil være træk, der taler med, når det endelige facit vedrørende mindretallets historie i besættelsesårene

kan drages. Det bør dog bemærkes, at den omtalte indstilling hos Møller udgør en ret sen udvikling. At tiden til at sige det sidste ord om besættelsestiden endnu ikke er inde fra tysk side, er evident. For blot at nævne enkelte punkter: Nazismens totalitære karakter også hos de tyske nordslesvigere forekommer ikke tilstrækkeligt markeret. Ligeledes savnes en skildring af de forskellige pressionsmetoder, der anvendtes i agitationen for deltagelse i den »frivillige« fronttjeneste og de øvrige mangfoldige nazistiske aktiviteter. Hos mange mennesker lever endnu bitterheden over at have været udsat for et uimodståeligt pres.

Det kan heller ikke være rimeligt at forklare endsige undskylde de tyske nordslesvigeres tilslutning til nazismen ved henvisninger til Kaj Munk og andre, der har udtalt sig på baggrund af mere eller mindre tilfældige indtryk (s. 317). Med langt større ret ville man f. eks. kunne have henvist til det, der i 30'erne skete i »Konservativ Ungdom«. To gange henvises til »en så national dansker som Kaj Munk« (s. 134 og 317). Kaj Munk har godt nok været national forfatter allerede i 30'erne, men at antage, at hans følelsesbetonede skribentvirksomhed skulle berettige til nogetsomhelst i retning af det af dr. Kardel antydede, ville dog være helt forfejlet. I denne forbindelse kan det nævnes, at Kaj Munk i midten af 30'erne tog et klart standpunkt i mindretalsspørgsmålet ved at være prædikant ved »Det unge Grænseværn«s stævne i Løgumkloster. Sin afstandtagen fra de stærke mænd antyder digterpræsten i 1940, og i dramaet Niels Ebbesen (1942) er det nye standpunkt klart markeret. Dersom Kaj Munks indflydelse på de hjemmetyske menneskers beslutninger virkelig skulle have været så stor — jeg tvivler på, at man i det hele taget har haft ham i tankerne — hvorfor har man så ikke også fulgt ham på vejen bort fra vildfarelserne? Endvidere må det understreges, at Kaj Munks genialitet fortrinsvis lå i det dramatiske virke, og at han ikke med ret og rimelighed kan kaldes en politisk opinionsdanner i nazistisk retning. Kaj Munk var jo i øvrigt ikke nazist. At clearingmordet, som også forfærdede mindretallet (s. 195), for alvor gjorde ham til national martyr, og nationalt samlingsmærke, er en helt anden sag.

Endvidere skal det bemærkes, at det på s. 179 angivne tal (500) på de danske frivillige, der ønskede at kæmpe på finsk side i vinterkrigen mod Rusland, er ukorrekt, idet der fra Danmark kom 1100 mand samt en ambulance. Kun få danskere kom dog i ilden, da de først skulle uddannes til vinterkrigsførelsen.

Til trods for, at dr. Kardel i forordet antyder, at han har været sig vanskeligheden ved at skrive samtidshistorie vel bevidst og derfor beder om en »eftergivende dom« (s. 7), indeholder afsnittet om tiden efter krigen en fyldig og god orientering om det, der har bevæget mindretallets politiske organisationer i disse år. Der spores en stigende opfattelse af, at det politiske og kulturelle arbejde enten bør

adskilles (f. eks. hos Schmidt, Oksbøl), eller at man helt og holdent bør undlade al politisk aktivitet. Måske er det gået op for mange, at påstanden om at være kulturformidler ikke er holdbar, så længe de mennesker, man ønsker at formidle den tyske kultur til, har en tydelig fornemmelse af, at kulturen fortrinsvis skal være politikken tjenerinde!

I slutbetragtningerne genfremsetter dr. Kardel bl. a. dogmet om velsignelsen ved bevidst at pleje tosprogetheden, der så ofte med kraft er brug i mindretallets propaganda. Tosprogetheden kan visse- lig have sine fordele, lige så evidente er dog de negative sider. Tosprogetheden manifesterer sig menneskeligt som usikkerhed og historisk i vanskeligheden ved at skabe kulturelle præstationer, der har bud også udover ens egen kirketårnshorison.

Til slut nogle bemærkninger vedrørende det formelle. Fremstillingen er strengt kronologisk, annaler, hvori dr. Kardel lægger 50 tværsnit gennem det tyske mindretals historie. Grunden til denne form er formodentlig, at de anvendte hovedkilder har været forhandlingsprotokoller — for tiden indtil 1933 vælgerforeningsprotokoller og for tiden efter 1945 optegnelser fra »Bund deutscher Nordschleswiger«s hovedbestyrelsesmøder. Bogen bærer tydeligt præg af, at et lignende kildemateriale savnes for det interessante tidsrum fra 1933-1945. Den kronologiske opbygning øger givetvis bogens værdi som opslagsbog, hvorimod dens pædagogiske sigte ville have været bedre hjulpet ved en strengere disposition og en mere gennemgribende anvendelse af tematiske længdesnit. I det hele taget er bogen som pædagogisk appetitvækker betragtet uegnet. Snarere kan den med godt udbytte bruges dels af modne mennesker, der ønsker at konfronteres med deres fortid, dels af organisationsfolk og sådanne, der er interesseret i grænselandets nyere historie og ønsker at vurdere denne historie på det bredest mulige grundlag. Med disse formål for øje ville forfatteren sikkert have dokumenteret sin fremstilling bedre og derved gjort bogen endnu mere anvendelig. Kritisabelt er det, at dr. Kardel ofte vækker ens nysgerrighed på forskellig vis, for så at lade en sidde skuffet tilbage med sin spænding ved ikke at forklare sammenhængen nærmere. Et enkelt eksempel: På s. 267 nævnes »Rektor Gimms ydmygende forflyttelse fra Sønderborg« (»Die demütigende Abschiebung des Rektor Gimm aus Sonderburg«) som en af forklaringerne på stemmetabet ved valget den 15. 11. 1960, uden at det dog på mindste måde antydes, hvad sagen drejer sig om.

Alt i alt må det dog siges, at dr. Harboe Kardel har ydet et værdifuldt og fyldigt bidrag til forståelsen af Nordslesvigs historie, og man kunne ønske en publikation også om, hvordan mindretallet forstår sit kulturelle virke, hvori bl. a. det interessante problem at efterspore tosprogethedens kulturhistoriske virkninger blev taget op.

G. Weitling.

Schleswig-Holsteinisches Biographisches Lexikon.

Herausgegeben im Auftrage der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte von Olaf Kloose und Eva Rudolph. Band 2. Karl Wachholtz Verlag, Neumünster.

1. bind blev anmeldt i Sdj. Årb. i 1970 s. 211 f.

Siden da har leksikonnet fået et redaktionsudvalg bestående af professorerne Kurt Hector og Kurt Jürgensen og dr. Heinz Rautenberg, og de har næppe arbejdet forgæves. Der er kommet lidt mere rimelighed ind i artiklernes indbyrdes størrelse. Dog har familien Fürsen afgjort fået for meget. Det samme gælder da vist Friedrich von Hahn, som vel er født i Holsten, men ellers har haft sit virke uden for hertugdømmerne. Dermed er spørgsmålet rejst, om der overhovedet er plads til de udførlige biografier af folk som Erich og Franz Adickes, Arp, Drews, Karl Hahn, Leisner og andre, som har betydet noget i Berlin, Brasilien og andre i denne sammenhæng lige-gyldige steder, især da flere af dem findes i andre tyske biografiske leksika. Med al respekt for andres interesse for insekthandler Michael Christian Sommer må man på åndshistoriens vegne grue for og tvivle om, at der bliver plads til de to mænd af navnet Sommer, som har spillet en væsentlig større rolle.

Nogle artikler er forbilledlige i deres klarhed, korte form og udtømmende litteratur- og billedhenvisninger. Det er en særlig glæde at kunne nævne Hermann Clausens biografi, som anmelderen ikke kunne gøre bedre, selv om han har haft meget at gøre med Clausen. Fremhæves kan også biografierne af brødrene Brix, som har en særlig interesse for danske læsere, også her med udførlige litteraturhenvisninger, om astronomen Brorsen bortset fra trykfejlene i danske og svenske titler. Man hilser artiklen om Axel Bundsen med glæde på den triste baggrund, at danske kunsthistorikere ikke har gidet, kunnet eller villet skrive om ham. Artiklen om A. H. von Detmers er ligefrem klassisk i sin fyldestgørende korthed. Flere forfattere har altså vist redaktionen, hvordan dens leksikon burde være. Helt godt bliver det først, når det er redaktionen, der får forfatterne til at tage ved lære.

Anmelderen har haft grund til at sysle med J. G. C. Apel og har fundet, hvad han søgte, andet steds, da han råder over et rigtig godt bibliotek. Men hvad skal man gøre, hvis man bor i Farsø og henvender sig til sit centralbibliotek i Viborg? Så bliver man af dette leksikon henvist til MGG, som er »Musik in Geschichte und Gegenwart«, hvad selv en bibliotekar har svært ved at finde ud af, hvad er, og man har ikke dette værk. Det er stadig overladt til tilfældighederne, om der er gode litteraturhenvisninger, dårlige eller, som her, slet ingen. Dette leksikon hører til de værker, som egentlig bør findes på større danske bibliotekers læsesale, men hvis de gør deres pligt og

anskaffer værket, har de også ret til at vente, at det gør sin pligt med litteraturhenvisninger.

Dansk litteratur bliver fortsat fortiet. Det er sært, at redaktionen kan bruge Asger Nyholm som medarbejder, men ikke anfører hans store afhandling om Klaus Harms i Sønderjyske Årbøger og A. Pontoppidan Thyssens samme steds. H. F. Petersen har skrevet en hel bog om ham, »min ringeste«, sagde han ganske vist, det beskedne menneske, men så ringe, at den ikke bør være med her, er den nu ikke. H. V. Gregersens udgave af Laurids Skaus breve til politiske venner i København er medtaget, men hverken udgaven af brevene til de sønderjyske venner eller Gregersens afhandlinger om Laurids Skaus eftermæle, om hans efterslægt eller om Laurids Skau og Goldschmidt er nævnt. For den ældre litteratur henvises til Dansk biografisk Leksikon, som man næppe råder over i et tysk bibliotek som f. eks. i Nibøl, og hvad skal man så gøre? Det er urimeligt at henvise til Lübker og Schröder, en sjælden bog, som ikke engang biblioteker kan skaffe sig, når der spørges efter Asschenfeldts forfatterskab. Det samme gælder henvisninger til Alberti. Nyttens af dette leksikon mindskes mægtigt ved de manglende henvisninger. Johanne Skovgaards bispehistorie forties stadig.

I artiklerne finder man sære ting og savner vigtige. J. A. Cramers »Landeskatechismus« nævnes, næsten selvfølgelig uden nogen som helst bibliografisk nøjagtighed, og det omtales heller ikke, at den blev forbudt i hertugdømmet Slesvig af generalsuperintendent Rehhoff i 1864.

At Frederik Fischer yderst fortjenstfuldt har udgivet den sønderjyske digter Hans Mikkelsens digte, nævnes ikke. Det burde anføres både for udgiverens og digterens skyld. Det er jo nærmest komisk, at det omtales, at den gamle hugaf von Gablenz gav Klaus Groth titel af professor, men det ser ud som en tanke og en trist tendens, at andre tyske udmærkelser fremhæves, mens det totalt forties, at den kongelig danske regering meget tidligt gav Klaus Groth en rundelig digterløn. Et leksikon skal først og fremmest indeholde oplysninger om vigtige, håndgribelige ting.

Om Laurids Skau hedder det, at han efter 1851 var »tätig in der Kommunalverwaltung«. Det anbefales dog at bruge »Königlich Dänischer Hof- und Staatscalender«, som klart viser, at Skau var »Amtsverwalter des Westeramtes Hadersleben« og altså kongelig embedsmand og ikke beskæftiget i »Kommunalverwaltung«. Han var tillige »Ritter des Dannebrogssordens« og »Dannebrogsmand«, og både hans embede og hans ordener er sjældne for en bondefødt og selvlærd mand i denne tid. Laurids Skau – ved siden af hertugen af Augustenborg – den mest fremtrædende og dygtigste politiker i Sønderjylland før 1864 får én side, Otto Hoevermann får fire, mens den socialdemokratiske ministerpræsident Lüdemann må nøjes med tre!!! Og alligevel bliver der ikke plads til omtale af, at Hoevermann systematisk besatte

*Generalsuperintendent
Jacob Fabricius
den Ældre.
Udsnit af
oliemaleri på
hans epitafium
i Slesvig
domkirke.
Foto:
Schleswig-
Holsteinisches
Landesmuseum.*

embeder, hvis indehavere var fjernet som følge af afnazificering, med flygtninge, hvis nazistiske tilhørsforhold måtte være indlysende. I omtalen nævnes Hoevermanns forhold til danskerne og Slesvigsk Forening slet ikke. Det hører dog nøje sammen med brigadier Hendersons forkærlighed for Hoevermann, som omtales.

I anmeldelsen af 1. bind så vi os nødsaget til at bringe et samtidigt vellignende billede af Stephan Klotz, som redaktionen ikke kendte, samt til at henvise til »Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holsteins«. Det er atter pinende nødvendigt at gøre opmærksom på dette værks eksistens. I Slesvig domkirke, nøjagtig der, hvor man kunne vente at finde det, findes et samtidigt vellignende oliemaleri af generalsuperintendent Jacob Fabricius den Ældre. Det er gengivet i »Die Kunstdenkmäler der Stadt Schleswig« bd. 2, side 440.

Poul Kürstein.

Quattuor Centuriæ Epistolarum.

Provst Johannes Pistorius' Brevsamling 1541-1605 (1614) ved A. Andersen. Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland 1971, 373 sider.

Den begavede præstesøn Johannes Pistorius (Hans Becker) fra Husum kom efter skolegangen i Lüneburg til universitetet i København, fortsatte sine studier i Wittenberg, blev præceptor for to unge danske adelsmænd af slægten Hardenberg og fulgte med den ene til Paris. Efter hjemkomsten blev han 1558 præst i Tetenbøl i Ejdersted og havde dette embede til sin død 1605. Han efterlod sig en brevsamling på flere hundrede numre, som nu udgives i sin helhed. Gennem sine studier knyttede Pistorius mange kontakter, og da de fleste breve er til ham, får denne brevsamling betydning langt ud over hans embedsområde. Der er således en lang række breve fra hans studiefæller i Lüneburg, København og Wittenberg, f. eks. fra Johannes Holmann fra Stade, der som kryptokalvinist blev afskediget fra sit præsteembede i hjembyen og derefter fik et professorat i Leiden. Pistorius selv var en begejstret tilhænger af Melancthon, der gav ham et godt vidnesbyrd, og i de mange breve fra Wittenberg hører vi om tidens brændende religiøse problemer. Blandt brevskrivere kan endvidere nævnes Pistorius' velynder, hofpræsten Poul Noviomagus, og den senere Ribe-bisp Hans Laugesen. På det mere lokale plan kan blandt korrespondenter nævnes hans kolleger, sognepræsterne Albert Meier i Lindholm og Arnold Muls i Welt, og navnlig Volquart Jonæ, senest hofpræst i Kiel, foruden superintendenterne Paul v. Eitzen og Jacob Fabricius den Ældre.

Disse breve udgør en sand guldgrube med mangfoldige bidrag til det 16. århundredes kirke-, kultur- og personalhistorie, ikke alene i hertugdømmerne, men også i Danmark og Tyskland. Vi underrettes om de begivenheder, der gik forud for religionsfreden i Augsburg 1555, om urolige tider og besværlige forbindelser. Vi hører om Ditmarskerfelttoget 1559 og får en indgående beretning om en stormflod i Tønder amt 1594. Pistorius' venner fra fjern og nær betror ham deres små og store bekymringer. Fra Ribe beretter således Hans Laugesen om sine advancementsproblemer, indtil han blev biskop 1565. Volquart Jonæ sender 1560 en udførlig rejseberetning fra England. Mange breve handler om bøger og undervisning, om bryllupper og barnedåb og om sygdomme med gode råd til at kurere dem. Fra Løjt skriver sognepræsten 1601 om passagen af russiske udsendinge og om deres meriter i Assens. Således er der mange overraskende enkeltheder at hente i denne samling. Spektret er dog bredest i første halvdel, idet hovedvægten efterhånden kommer til at ligge på Slesvig, med problemer omkring konkordieformlen 1580-81 og med de mange ægteskabssager, som har optaget meget tid og papir.

I forordet understreges, at den taknemmelighedsgæld, hvori Historisk Samfund for Sønderjylland står til udgiveren, pastor A. Andersen, vokser støt. Det samme gælder utvivlsomt de mange brugere, og man må kun beklage, at denne udgave af økonomiske årsager kun er udsendt som en xeroxxkopi i 200 eksemplarer af det maskinskrevne manuskript. Dette nyttige værk havde fortjent en finere ramme. Indholdet står fuldt på højde med de to foregående udgaver af samme art: »Jacob Fabricius den Yngres Optegnelser 1617-1644« (1964) og »Johannes Oldendorphs Selvbiografi« (1966). Dog er brevene i denne udgave ikke oversat, men regesterne er i det store og hele tilstrækkelige til at danne sig et indtryk af deres indhold. Mange af de kunstfærdige latinske vendinger har kun interesse for filologer.

Udgaven indeholder i alt 395 breve, nogle med varianter, men desværre er der ingen samlet fortegnelse over indholdet, som ville lette orienteringen med hensyn til brevskrivere. En sådan kunne muligvis være indbygget i det udmærkede, ret udførlige personnavne-register, som afslutter værket. Dette er et uundværligt led ved benyttelsen, og udgiveren har også gjort sig særlig umage ved identifikation af de mange personer, af hvilke en del kun nævnes en enkelt gang og da ofte ved fornavn. Det kan tilføjes, at Matthias Carolinus er salmedigteren Mads Carlsen fra Ribe, der studerede sammen med Hans Laugesen i Wittenberg og senere blev sognepræst i Malmø. Sigismundus Transsylvanus hedder egentlig Sigmund Báthory (1573—1613), fyrste af Siebenbürgen, der i 1590-erne tilsluttede sit land til Ungarn. Endelig er Villanus næppe identisk med jesuiten Bartholomæus Viller, hvis virke lå betydelig senere end 1557, men snarere med en af de mange lærde, der hedder Villani, eller med Leonard de la Ville (Villanus) fra Charolais, der omtales i Jöchers leksikon.

Pistorius' brevsamling bekræfter endnu engang, at Sønderjyllands historie ikke kan betragtes som lokalhistorie i snæver forstand. Med sine kildeudgaver har pastor A. Andersen på udmærket måde fremlagt et svært tilgængeligt materiale — et arbejde, der ikke kan påskønnes nok.

Vello Helk.

Jens Bladt: »... og så blev jeg folketingsmand«.

Udsendt af Historisk Samfund for Sønderjylland. 150 s., ill.

Fra 1953 til 1968 repræsenterede Jens Bladt Augustenborg-kredsen i Folketinget, valgt af Socialdemokratiet. Det er om oplevelser fra disse 15 år, han fortæller i sin ny bog, efterfølgeren af hans »Alsiske minder«, der udkom 1967 og ligesom den sidste blev udsendt af Historisk Samfund for Sønderjylland. Den fik dengang en

god modtagelse, og det fortjener hans oplevelser fra hans tid som folketingsmand ligeledes. Jens Bladt er en god fortæller, og det lader til, at han som sådan endog har forbedret sig.

Titlen på bogen med dens »... og så« synes at betegne et afgørende spring i hans tilværelse. Den kunne såmænd godt have været »Jeg har moret mig dejligt«, for det har Jens Bladt. Men han har også haft øjnene med sig, og han har derfor været i stand til at give os et billede fra det indre Christiansborg og af livet der, hvor folkets repræsentanter færdes. Det bliver ikke ringere af, at det er tegnet fra hans synsvinkel, og det er af værdi, at han skildrer sin vej fra landlig organisationsmand til Folketinget; ligeså interessant er det at lægge mærke til, hvorledes en tingmands udvikling former sig.

Lidt fremmedartet var det vel nok til at begynde med for ham at færdes mellem de scenevante lovgivere. Men som det har været tilfældet for mange andre, varede det heller ikke længe, før han følte sig hjemme og kom med i en lille klike af partifæller i Snapstinget. Efterhånden optrådte han som sit partis ordfører, således 1962 i anledning af den nye færgeforbindelse Fynshav—Bøjden. Ved denne lejlighed holdt han sig ikke helt til emnet, uden dog at blive afbrudt af den højtærede formand, da han fortalte en oplevelse fra sin drengetid før første verdenskrig. Hans fader havde da taget ham med ud til Lillebælt og vist ham en kyst i det fjerne med en bemærkning om, at det land der langt ude var Danmark. Denne private bemærkning blev der lagt mærke til.

Jens Bladt fortæller om mennesker, han mødte, partifæller og folk fra andre partier, om en fornøjelig valgkamp, hvor sporerne skulle fortjenes, og om udvalgsarbejdet. Han var gennem 14 år medlem af Indfødsretsudvalget, og det gav indsigt i mangt og meget. Hans eneste grænsepolitiske tale, som han citerer, var både klar og velbegrunnet. Det var 1. behandling af forslaget om mindretalsrettighederne i april 1955. Han godkendte den kritik, der havde påtalt, at man ikke på forhånd havde orienteret sig hos ledende kredse i Nord-slesvig, men fremhævede betydningen af den korridorssamtale, udenrigsminister H. C. Hansen havde haft med forbundskansler Adenauer, som blev optakten til de dansk-tyske mindretalserklæringer.

Som det vil erindres, var Fr. Heick den første, der rejste spørgsmålet, om det sydslesvigske 5 pct.-klausulspørgsmål ikke burde fremdrages på NATO-mødet i Paris, hvilket havde mødt modstand i nordslesvigske kredse. Det blev også nævnt i udenrigsministerens tale, men afgørende blev dog hans samtale med Adenauer. Forinden havde folketingsmand Bøgholm haft »inoffizielle Besprechungen« med det tyske forbundsdagsmedlem Will Rasner, der stod forbundskansleren nær. Det er iøvrigt et forhold, som tiltrænger en nærmere historisk klarlæggelse.

Den ros, Bladt modtog for sin tale, var fortjent. Her skal han

også roses for de mange fornøjelige småtræk, han har krydret sin bog med, og som han endog for nogles vedkommende har kunnet ledsage med karikaturtegninger fra »æ Rummelpot'«. Han fortjener desuden anerkendelse for, hvad han fortæller om deputationsture til Østrig og Berlin. Han er ikke nøjedes med at deltage i banketterne, som ellers er det mest centrale ved slige besøg, men har fået et stort personligt udbytte af samtaler og iagttagelser, som også kan komme læserne af hans bog til gode.

Morten Kamphövener.

J. N. H. Skrumsager: Ane Marie Skrumsager. Et lille mindeord skrevet for børn og venner.

Udg. ved Dorrit Andersen af Historisk Samfund for Sønderjylland. 1970. 161 s., ill.

I den lille serie af levnedsskildringer, som udgives af Historisk Samfund for Sønderjylland, indtager J. N. H. Skrumsagers skildring af hans ægtefælle, Ane Marie Skrumsager, født Kloppenborg, en særlig plads. Han har skrevet den kort efter hendes død i 1895 som et »lille mindeord« for deres børn og venner, men manuskriptet blev først i 1970 afleveret til landsarkivet i Åbenrå, hvorfra det forståelig nok øjeblikkeligt blev udgivet ved arkivar Dorrit Andersen, der har forsynet udgaven med en lang række nyttige noter.

Det er på forhånd klart, at der ikke kan ventes nogen videnskabelig biografi, når en mand skriver om sin kone, og skildringen tilmed i høj grad kredser om de to så forskelligartede ægtefællers samspil og om de forviklinger, deres ægteskab voldte i forhold til hendes far. Et videnskabeligt biografisk sigte har da heller ikke noget øjeblik været i Skrumsagers tanker. Han har villet fæstne et minde, som slægt og venner kunne leve på, fastholde et levnedsløb, ikke just som et forbillede, men som en rigdom, hvis ihukommelse var til vederkvægelse og til velsignelse. Dette ganske uvidenskabelige sigte udelukker aldeles ikke, at også videnskaben kan drage nytte af Skrumsagers bog. Netop i sin stærkt subjektive holdning udgør den en værdifuld kilde til livsformer og synsmåder i et grundtvigsk præget storbondehjem, nedfældet ikke af en iagttager, men af en deltager. Hvor afslørende er ikke den lille skildring, da Marie efter et opgør ved eettiden om natten banker på sin forlovedes vindue for at få talt ud med ham – men han behøver ikke følge hende hjem, for hendes mor venter hende ved flagstangen. Eller den næsten reformatoriske vrede, hvormed han afviser pastor Sveistrups forsøg på at tale hende fra at trodse sin fars vilje – »det er en prælats myndighed, han her har tillagt sig«. Eller det bastant patriarkalske forhold, der indtages over for tyendet.

Disse og mange andre træk er interessante og retfærdiggør i sig selv manuskriptets udgivelse. Men bogens egentlige værdi ligger på et

andet felt. Uden at bruge noget særligt nuanceret sprog skriver Skrumsager så godt, at bogen er blevet et overbevisende menneskeligt dokument. Denne kejtede vestjyde, der forkludrede sit første frieri ved at iklæde det just på Rødding højskole erhvervede fjer, først fra den nordiske, så fra den græske mytologi, evner ved sin kones død at frembringe et sjælemaleri af en helt særegen art.

Med brede, næsten naive strøg afbildes hendes mors forborgne styrke og enorme praktiske sans. En stor del af billedet optages af faderen, en storladet skikkelse, der med hensynsløs energi er sine venners ven, men sandelig også sine fjenders fjende. Datteren var på en måde hans lige. Endnu, inden Skrumsager dukkede op i hendes liv, forpurrede hun faderens giftermålspolitik. Da den unge vestjyde med et sind i stejlhed næsten mage til hendes har vundet hendes hjerte, tør hun med stålblank vilje byde faderen trods: den kendte bortførelse i 1866 behøver ikke blive skildret her, ej heller at det nygifte par indrettede sit hjem bogstaveligt inden for Kloppenborgs synsvidde. Krüger-Bevtoft indledte kort efter en udsoning, som yderligere besegledes, da det unge par fik børn, og nu er det forholdet mellem ægtefællerne, der rykker i forgrunden, næsten 30 års samliv mellem meget forskelligartede naturer, der foruden deres stejlhed og en efterhånden anelig børneflok havde synet på folkelivet og kristenlivet tilfælles. Atter et storslået sjælemaleri, men farverne er nu mindre voldsomme, end da han skildrede hendes og deres brydning med den egenrådige far. Nu er det en harmoni, forankret i en ærbødig respekt for menneskenaturens forskellighed, der dominerer billedet.

Dorrit Andersen har forsynet bogen med kyndige noter. De giver for det meste personalthistoriske oplysninger eller henvisninger til relevant litteratur, og enkelte ikke mere gængse udtryk forklares. Om Kloppenborgs forbindelse med ansættelsen af pastor H. Sveistrup i Rødding i 1861 (s. 64 ff) kunne man have ønsket sig en henvisning til Sofus Høgsbros Brevveksling og Dagbøger, bd. I. s. 96 ff. Til gengæld kunne i noten til s. 64 de 5 af Sveistrups fornavne uden skade være udeladt.

Lorenz Rerup.

Bognyt

Knud Prange: Hvorfor lokalhistorie?

Udgivet af Lokalhistorisk Afdeling, Historisk Institut ved Københavns Universitet ved indvielsen den 21. april 1971 (Odense 1971), 32 s.

Igennem snart en menneskealder har lokalhistorisk interesserede kredse med Dansk Historisk Fællesforening som centrum arbejdet for oprettelsen af et særligt institut, hvis virke skulle styrke og inspirere den lokalhistoriske forskning her i landet. Disse bestræbelser har omsider i foråret 1971 resulteret i åbningen af et sådant lokalhistorisk institut under navnet Lokalhistorisk Afdeling ved Historisk Institut ved Københavns Universitet. I denne pjece redegør afdelingens leder, amanuensis, mag. art. Knud Prange fængslende for de tanker, der ligger bag afdelingens oprettelse og for hovedpunkter i diskussionen om lokalhistoriens mål og midler, illustreret med eksempler fra talrige danske og udenlandske lokalhistoriske undersøgelser.

D. A.

Kristian Hald: Personnavne i Danmark. I. Oldtiden.

Dansk Historisk Fællesforening, 1971, 123 s.

Da Dansk Historisk Fællesforening for en halv snes år siden begyndte udsendelsen af sin håndbogsserie, havde man ganske vist store planer, men vel næppe mange havde regnet med eller turdet håbe, at serien ville vokse og udvikle sig, som tilfældet har været. Redaktøren, redaktør ved Diplomatarium Danicum Herluf Nielsen, har stor ære af denne række nyttige håndbøger, som ikke blot er til stor hjælp for landets mange lokalhistorikere, hvem sigtet vel først har været rettet imod, men også for faghistorikere og da navnlig for de historiestuderende ved studiet af deres bidiscipliner. Man kan nu og da blive lidt misundelig på de unge på grund af alle de gode hjælpemidler, der er stillet til deres rådighed. Flere af håndbøgerne har måttet udsendes i nye oplag.

Tidligere har professor Kristian Hald, som vil være læserne kendt fra stednavneafhandlinger i Sønderjyske Årbøger, i håndbogsserien skrevet om »Stednavne og kulturhistorie«, og nu foreligger 1. bind af en trilogi om personnavnene i Danmark. I dette første bind om oldtidens navne er der lagt særlig vægt på fremstillingen af kortformerne. Bogen kræver vel nok

visse filologiske forudsætninger for at kunne læses med fuldt udbytte, men sønderjyske lokalhistorikere vil dog kunne hente adskilligt af interesse. Vi læser bl. a. om guldhornsnavnet HlewagastiR, Lægæst, »det mest berømte navn af alle urnordiske navne« og om HairulfR, Hærulv, på Øster Løgumstenen, som vi ellers plejer at kalde Hovslund-stenen. Endvidere noterer vi som noget meget interessant, at Thor-navne mangler i Sønderjylland, der her har et fællestræk med de engelske egne i England, hvilket er af betydning for forståelsen af spørgsmålet om anglernes oprindelse og færdene.

Det er en nyttig håndbog, præget af sin forfatters store, filologiske viden.

P. K. I.

Svend Tito Achen og Ole Rostock: Bibliografi over heraldisk litteratur i Danmark og om Danmark 1589-1969.

Dansk Historisk Fællesforening 1971, 192 s.

Denne bog er udsendt af Dansk Historisk Fællesforening uden for den egentlige håndbogsserie, som den også adskiller sig fra ved format og side-tal. Heraldikken er en hjælpevidenskab, især for middelalderhistorikere, men adskillige slægter fornøjer sig også i dag med at have et våben, ligesom kommuner, amter og kirkelige embeder kan have deres våbener og segl. Nogen større praktisk betydning har de vel ikke, men i hvert fald som statussymbol er det ganske hyggeligt for moderne teknokratisk indstillede kommuner også at have et våben. Historisk Samfund for Sønderjylland har også sit våben, ganske vist ikke registreret.

Et hjælpemiddel som denne heraldiske bibliografi har givetvis sin store værdi. De tre forfattere (foruden de to nævnt på titelbladet også amtskommunaldirektør Ernst Verwohlt, Roskilde) har med stor flid samlet ialt ca. 2600 titler. Af særlig interesse for lokalhistorikere må vel kapitlet om sigiller, d. v. s. segl, og om de kommunale våbener være. For personalhistorikere har kapitlet: Slægtsvåbener stor interesse. I indledningen siges, at stort set alt, hvad der på dansk er trykt om emnekredsen, er taget med, men at udenlandske bidrag om dansk heraldik ikke systematisk er blevet eftersøgt. Det må være derfor, at afdøde stadsarkivar fra Reval, Paul Johansens afhandling om dannebrogs oprindelse ikke er nævnt.

P. K. I.

Landsarkivet for Fyn og hjælpemidlerne til dets benyttelse.

En oversigt af Anne Riising. 1970.

Arkivalier vedrørende sønderjyske forhold skal i al almindelighed søges i arkiverne i Åbenrå, Slesvig og København (Rigsarkivet), men man bør ikke glemme, at Als og Ærø har hørt under biskoppen i Odense, indtil der i 1819 blev oprettet et særligt bispeembede for disse to øer. Dette bispedømme blev atter ophævet i 1864, og de to øer blev derefter lagt under

Slesvig (senere Haderslev) og Odense stift. Det er derfor rimeligt, at medlemmerne af Historisk Samfund for Sønderjylland gøres opmærksom på, at der nu findes et hjælpemiddel til hurtig orientering om arkivalierne i Landsarkivet for Fyn. Det vil sikkert interessere visse forskere at høre, at en del af arkivet fra biskoppen over Als og Ærø findes i Odense med indkomne breve fra tidsrummet 1819-64 og med sager vedr. kirke- og skoleforhold 1671-1863, og derudover vil der kunne findes adskilligt mere stof til oplysning om vor sønderjyske landsdels historie.

Gg.

**Foreløbige arkivregistraturer, ny serie nr. 1.
Privatarkiver. Politikeren Andreas Frederik Krieger.**

Udgivet af Rigsarkivet. 1969.

Der findes i København utroligt mange breve fra det 19. århundrede, og hovedparten af dem findes i Håndskriftssamlingen i Det kongelige Bibliotek og i privatarkiverne i Rigsarkivet. Der skal ofte en del sporsans til for at finde frem til alle disse mange breve, og det er derfor såre fortjenstfuldt, at Rigsarkivet nu med det foreliggende hæfte er begyndt at udsende sine dupliserede arkivregistraturer i offset-tryk.

Politikeren A. F. Kriegers privatarkiv er af stor interesse for sønderjysk historie, fordi Krieger i 1851 blev medlem af notabelforsamlingen i Flensborg og i 1855 blev departementschef i ministeriet for Slesvig, for derefter at beklæde forskellige ministerposter og andre fremtrædende politiske hverv i årene efter 1855. Alle, der beskæftiger sig med tiden mellem de to slesvigske krige, må derfor også have søgelyset rettet mod A. F. Krieger, og hertil er det foreliggende hæfte en velkommen hjælp.

Gg.

**Bibliografi over trykte arbejder af historikeren,
professor, dr. phil. Aage Friis.**

I anledning af hundredeårsdagen for hans fødsel den 16. august 1870, udgivet ved Rigsarkivet. 1970.

Vil man lære en forfatterpersonlighed at kende, er det altid lønnende at stifte bekendtskab med en oversigt over hans efterladte værker. Man skaffer sig herved et hastigt vue ud over hans liv, thi efterladte arbejder fortæller noget om, hvem manden er, og således forholder det sig også med Aage Friis. Han var både historiker og politiker, og hans særlige emnekreds blev snart Sønderjylland, historisk såvel som aktuelt, og dertil dansk-tyske forbindelser iøvrigt. Hans bibliografi vil derfor kunne interessere medlemskredsen af Historisk Samfund for Sønderjylland. Hvem skulle have troet, at Aage Friis alene har præsteret over 600 avisartikler om sønderjyske emner, og at hans samlede forfatterskab når op på intet mindre end 1148 numre. Denne bibliografi bliver derfor et vidnesbyrd om Aage Friis's enestående flid og aldrig svigtende iver.

Gg.

Oversigt over skolehistorisk materiale i Landsarkivet for Sjælland m. m.

2 bd. Foreløbige arkivregistraturer udgivet af Landsarkivet for Sjælland m. m. og Institut for Dansk Skolehistorie (København 1971), 270 s.

Denne store 2-binds arkivregistratur er bl. a. bemærkelsesværdig, fordi det er første gang, det offentlige arkivvæsen i Danmark har udarbejdet en tværgående registratur, koncentreret om en institutions historie. Ved tværgående forstås, at man har valgt at koncentrere sig om et bestemt emne, skolehistorien, og derfor har opstillet en fortegnelse over alt det registrerede skolehistoriske materiale i de gejstlige og verdslige arkiver i Landsarkivet for Sjælland. Princippet for de hidtidige udgivelser af arkivregistraturer har som regel været at registrere hele det forskelligartede indhold i f. eks. præstearkiver, amsarkiver, retsbetjentearkiver o. s. v., altså registrering efter arkivtype, ikke emne. Det er klart, at en sådan emnemæssig registratur vil lette kildesøgningen betydeligt for alle, der forsker i skolehistorie. Den foreliggende registratur er blevet til ved ekcerpering fra de eksisterende arkivregistraturer og afleveringsdesignationer i landsarkivet, hvorfor det ikke har været muligt at korrigere de inkonsekvenser og forskelligheder, der er et resultat af, at ordnings- og registreringsarbejdet er blevet foretaget af skiftende arkivargenerationer gennem en lang årække. Men det forhindrer naturligvis ikke, at forskningen her har fået et overordentligt nyttigt hjælpemiddel i hænde, og man kan glæde sig over, at udgiverne også har sørget for at få udarbejdet både et sag- og et stedregister, hvorved registraturesens brugbarhed yderligere øges.

Man må håbe, at der vil være både tid og råd til at fortsætte med registrering af skolehistorisk materiale i de andre landsarkiver og Rigsarkivet, sådan som det er planlagt, og at arkivvæsenet også vil overveje udarbejdelsen af flere tværgående registraturer. Der mangler ikke egne emner.

D. A.

Aage Friis: Die Bernstorffs und Dänemark.

Ein Beitrag zur politischen und kulturellen Entwicklungsgeschichte des dänischen Staates 1750-1835. II. Band.
Johan Hartwig Ernst Bernstorff in Conseil Friedrich V.
(Bentheim 1970), 338 s.

Denne bog er en oversættelse af bind 2 af den danske historiker Aage Friis' værk »Bernstorfferne og Danmark« fra 1919. Allerede i 1905 udkom første bind af værket i tysk oversættelse, et par år efter den danske udgaves fremkomst. Når det nu omsider er lykkedes også at få bind 2 oversat, skyldes det et initiativ fra det »Bernstorff'sche Familienverband«, der har bekostet udgivelsen. Desværre er Aage Friis' forord med redegørelsen for kildematerialet udeladt i denne udgave. Bogen er et privattryk og kan kun fås ved henvendelse til Joachim Graf v. Bernstorff, 4442 Berntheim, Löwenstrasse 65, Vesttyskland.

D. A.

Holger Hjelholt: Great Britain, the Danish-German Conflict and the Danish Succession 1850-52.

Det kgl. danske Videnskabernes Selskab.
Hist. Filologiske Meddelelser 45, 1, 1971, 323 s.

Det er fast utroligt, at fhv. overarkivar, dr. phil. Holger Hjelholt, Sønderjyske Årbøgers mangeårige, meget værdsatte medarbejder, i sin høje alderdom omtrent årligt kan udsende en stor bog. Nu har han for kort tid siden i fortsættelse af de store værker om treårskrigen udsendt en bog på engelsk, der for et internationalt videnskabeligt forum behandler de udenrigspolitiske forviklinger fra London-protokollen 1850 til London-traktaten af 1852—forhandlingerne forud for den danske tronfølgeovs tilblivelse. Interesserede skal blot her gøres opmærksom på bogens udgivelse. I næste årgang af Sønderjyske Årbøger vil den få en sagkyndig anmeldelse.

P. K. I.

Statsrådets Forhandlinger 1863-64. IX bind.

Udgivet af Rigsarkivet ved Harald Jørgensen. København 1970.

Med prisværdig præcision er Statsrådets Forhandlinger 1848-63 blevet udsendt bind efter bind i årene siden 1954, og nu foreligger det 9. i rækken, der vedrører den for Danmarks og Sønderjyllands historie så betydningsfulde tid fra januar 1863 til juli 1864, d. v. s. C. C. Halls 2. ministerium og ministeriet D. G. Monrad.

Det er blevet et bind, der behandler et særdeles spændende stof: den græske tronkandidatur, forhandlingerne frem mod fællesforfatningen mellem Danmark og Slesvig, spørgsmålet om en mulig forbundseksekution (indgriben fra de tyske magters side), Frederik VII's pludselige død og den nye konges tiltrædelse, hans undertegnelse af den nye forfatning og den påfølgende krig, samt de fredsforslag der var fremme i den periode. Det er altsammen stof af den allerstørste interesse, og det bliver for den uindviede ikke mindre spændende, fordi man her får et indblik i, hvorledes man har stillet sig til de forskellige problemer i selveste statsrådet. Dertil kommer naturligvis sager af mere rutinemæssig art såsom bevillings- og benådningssager, men de er ofte af betydelig lokal- og personalhistorisk interesse.

Der er naturligvis i de bevarede protokoller kun tale om referat af de forskellige indlæg, der er fremkommet under de stedfundne forhandlinger, men alligevel afdækker de deltagendes profiler sig ofte mærkeligt klart. Der kan derfor heller ikke herske tvivl om, at offentliggørelsen af de mange statsrådsforhandlinger yder et meget væsentligt bidrag til klarlæggelsen af den tids problemer. På den baggrund må det hilses med glæde, at der er truffet beslutning om at fortsætte rækken frem til dannelsen af ministeriet Estrup i 1875.

Gg.

Otto Madsen: Brundlund slot. En bygningshistorisk undersøgelse.

Aabenraa byhistoriske forening. Åbenrå 1970. 102 s., ill.

I 1749 indledede arkitekten Laurids de Thurah sin beskrivelse af Brundlund slot og nu atter i 1970 Otto Madsen sin beskrivelse med at falde i forundring over, at dronning Margrethe »skulle have ladet sig nøje med at lade opføre et slot af så lidet begreb, så ringe anseelse«. Det er kunsthistorikeres fuldstændigt anakronistiske syn. En historiker må først spørge om den almindelige politiske situation ved slottets grundlæggelse i 1411, og den truede med at blive militær. Dronningen ønskede at have et brohoved ved den sejlbare fjord på tærskelen til en stor krig, som hendes søn også ragede ind i. Det er i Erik af Pommerns borge, man skal finde nøglen til forståelse af Brundlund. Hans sønderjyske Kongsborg er lige som Brundlund en ø omgivet af volde med et tårn ved struben, den snævre adgang til det faste land.

Dette har Otto Madsen ikke gjort meget ved, og han skal heller ikke holdes fast ved det, for hans ærinde er Peter de Castellas og C. F. Hansens ombygninger af slottet i 1587–1606 og 1804–1807, som begge er den rene arkitektur uden forsvarsøjemed. Og bogen skal ses som en ren arkitekturhistorisk undersøgelse. Som sådan har man stor glæde af den, ikke mindst fordi den uden smålig skelen til omkostninger er udstyret på det bedste med tegninger, fotografier og gengivelse af gamle billeder, til dels i farver.

Dette kan man rose Aabenraa byhistoriske forening for, men det må skarpt påtales, at den ellers har ladet forfatteren i stikken. Den burde have skånet ham og os for urigtige, urimelige, ja usømmelige udtryk (se side 11, 16, 17, 18 og 28), som nemt kunne være fjernet uden at træde forfatteren for nær. En historisk forening har ansvaret for, hvad den udgiver. I dette tilfældet er det tungt. Det kan foreningen takke sig selv for, ikke forfatteren.

P. K.

650 Jahre Rödemis. 1319-1969.

Udg. af Schulverein der Iven-Agßen-Schule Rödemis, 1969,
140 s. + 38 tvl.

I 1969 havde Iven-Agßen-skolen i Rödemis 350-års jubilæum, og i den udmærkede anledning begyndte man at udarbejde et festskrift om skolen. Under indsamlingen af materialet fik medarbejderne imidlertid lyst til ikke alene at skrive om skolen, men om hele Rödemis, der nu er en del af Husum. Rödemis er første gang nævnt i kilderne i 1319, og byen havde derfor en slags jubilæum samme år som skolen. Den lille bog, der er blevet resultatet, kan siges at bestå af tre dele: først en kronologisk opbygget byhistorie, derefter et afsnit om den jubilerende skole og til sidst en gennemgang af nogle af byens foreninger og institutioner. I de sidste to hovedafsnit er der temmelig meget stof, der ikke er historisk, og det gør naturligvis rammerne for de historiske afsnit i den beskedne bog så meget snævrere. I stedet for

at beklage dette, hvad man som historiker jo let kunne fristes til, er der snarere grund til at rose det initiativ, der her er taget. Ved at udvide emnet, så ikke kun skolen, men hele byen er beskrevet, henvender man sig til en langt større læserskare. Glædeligt er det også, at forfatterne har taget opgaven alvorligt, og at der bringes så mange gode oplysninger. Bogen er forsynet med noter og kildehenvisninger, men et register leder man forgæves efter.

Lad mig til sidst komme med et lille hjertesuk. Hvorfor er det så almindeligt i tyske bøger at se titler på danske bøger og lignende stavet forkert? I den foreliggende bog er der kun få henvisninger til danske bogtitler, men alligevel er det lykkedes at få trykfejl i dem alle!

V. P.

**Egon Weber Paulsen: Romantik i røg og damp.
Haderslev Amts Jernbaner 1899-1939.**

Signalpostens forlag 1971, 151 s., ill., kort, planer.

Mærkeligt nok havde ingen af de sønderjyske amtsbaner indtil 1970 fundet sin historiograf, men til gengæld foreligger der nu ikke alene en smuk lille bog om Haderslev Amts Jernbaner, skrevet af en femten-årig skoleelev, men samtidig er der under udarbejdelse et større værk på fem hæfter, hvoraf to i skrivende stund foreligger, og dermed turde Haderslevbanerne være udtømmende behandlet.

Det kan ikke undgås, at den lille bog bærer præg af sin forfatters, Egon Weber Paulsens unge alder. Han har søgt at give en populær skildring af banernes historie, og det er til en vis grad lykkedes, selv om der er huller, således at bogen langt fra giver alle relevante oplysninger, medens på den anden side andre ting set fra et historisk synspunkt kunne være forkortet eller forbigået; men da bogen i sit oplæg ikke blot skal ses i historisk belysning, men fra udgiverens side først og fremmest fremtræde i en serie af bøger om danske jernbaner for særligt jernbaneinteresserede, er det naturligt, at der er taget hensyn hertil.

Billedmaterialet, der omfatter 101 fotografier samt sporanlæg og arbejds-tegninger af lokomotiver og jernbanevogne, og som gengiver en lang række stationsbygninger og viser lokomotiver, motorvogne, hele tog og enkelte vogne, er derimod fortrinligt. Det spænder fra jernbanernes glansperiode over nedgangstiden med dens mergeltransport til nedlæggelsen, ja, bringer endog en vogn i sin fornedrelse som redskabsskur.

Selv om amtsbanernes anlæg blandt andet var et led i fortyskningens tjeneste, blev de små baner dog ret populære. De betød navnlig i de første år, inden rutebilerne kom ind i billedet, gode og hensigtsmæssige forbindelser for det store Haderslev amt til og fra købstaden, selv om deres snoede linjeføring gav meget lange og tidsspildende rejser, som f. eks. fra Rødding til Haderslev varede i over tre timer, ja, helt op til fire timer, indtil de senere motorvogne nedsatte rejsetiden noget. Men når forfatteren på grundlag af den citerede artikel fra »Modersmaalet« om præsentationen af den

første motorvogn skriver, at vognen blev modtaget med vild begejstring af publikum og den lokale presse, har han misforstået artiklen, der må forstås ironisk. Det var ikke begejstring, man nærrede for motorvognene, og at man først fyldte disse, som et citat fra Privatbane-Tidende antyder, skulle understrege denne begejstring, er heller ikke rigtigt. Det skyldtes, at der om vinteren ingen varme var i personvognen, thi om sommeren tog man lige så gerne plads i denne, såfremt man da ikke foretrak den for motorvognen, hvis benzindunst fordrev mange fra disse vogne.

Når Paulsen skriver, at banerne i tysk tid havde lave billetpriser, kan det i høj grad diskuteres. En billet fra Haderslev til Årøsund kostede 1.05 mark og til Toftlund 1.60 mark, og det kan ikke kaldes billigt, når man tænker på, at en arbejder dengang kun tjente ca. 15 mark ugentlig.

Et par andre fejl skal også rettes her. Det var ikke remisen, som i 1940-45 fungerede som teater for danske borgere i Haderslev, men værkstedshallen, som en enkelt gang, da Dansk Ungdomssamvirke den 15. juni 1942 i anledning af byjubilæet samlede flere tusinde mennesker til nogle historiske optrin, dannede rammen om denne forestilling. Trinbrættet Kjelstrup Strand, som også blev kaldt Kjelstrup Bad, har ikke officielt heddet Kjelstrand, men navnet kan måske være brugt internt af jernbanens personale, og endelig bør Haderslev ikke skilles Hader-slev, som det er sket flere steder, men Haders-lev, idet forleddet er mandsnavnet Hader i øjefald.

Bortset fra disse og andre fejl og mangler er Egon Paulsens bog en interressant forøgelse af litteraturen om et betydningsfuldt intermezzo i Haderslev bys og amts historie, og den kan vel også i nogen grad dække behovet hos mange, medens den mere interesserede læser, der ønsker den historiske baggrund udførligt og kritisk belyst, må holde sig til politiadvokat Birger Wilckes meget bredt anlagte bog, der vil blive omtalt, når alle fem hæfter foreligger.

O. C.

Festskrift til Haderslev Statsseminarium i anledning af 50-års jubilæet.

Udgivet af Haderslev Seminariesamfund. Haderslev 1970, 280 s., ill.

Medens Tønder Statsseminarium fra sine første 75 leveår har fyldige og gode oplysninger om seminariets 4487 dimittender i Tønder Seminariestat 1788-1963, forelå der for Haderslev Statsseminarium kun elevbiografier fra seminariets tyske tid 1884-1920 og ret mangelfulde oplysninger om jubilæumsårgange efter 1920. Haderslev Seminariesamfund har derfor i 50-året for genforeningen ligesom statsskolernes elevsamfund ladet udarbejde et festskrift med personaler over seminariets 2069 dimittender fra 1921-1970.

Festskriftets første 74 sider omfatter en række artikler om seminariets historie og virke. Her fortælles om livet på og omkring seminariet og om den udvikling, seminariet har gennemgået i de forløbne 50 år, da dimittendernes antal er vokset fra 225 i tiåret 1921-30 over 249, 316 og 501 i de efterfølgende tiår til 778 i det sidste, medens antallet af lærere er vokset fra seks til 25.

Seminariefundets formand, seminarielektor Eskild Hjorth, der er dimittend fra 1947, skriver indledende, at bogen kunne være fremkommet alene med den begrundelse, at mennesker gerne ønsker at vide så meget om medmenneskers liv og baggrund som muligt. Det er derfor beklageligt, at bogens hovedafsnit, personalierne, der iøvrigt bringer gode oplysninger om alle tidligere elever, som har svaret på de udsendte spørgeskemaer, ikke medtager oplysninger om de biograferedes forældre og vielsessted, men værre er det, at der om de afdøde, over 70, kun anføres navn, fødselsdato og fødested samt et † og kun i ganske enkelte tilfælde andre oplysninger.

Redaktøren af dette afsnit, lærer Poul Korse, og hans syv medarbejdere burde have udarbejdet personalier også over de afdøde, så kammerater og andre interesserede også kunne have fået oplysning om deres liv og virke. Det ville have kostet mere arbejde, men også forøget festskriftets værdi.

Medens man for de første 40 årgange kun savner adressen på 93 af 1291, synes der at være gjort for lidt ud af eftersøgningen for de sidste 10 årganges vedkommende, hvor der mangler adresser på omtrent 300 af 778. Når hertil kommer manglende svar på det udsendte spørgeskema, er antallet af personalier for disse år for ringe.

Bogen er rigt illustreret og bringer billeder af samtlige dimittendhold med undtagelse af årgang 1934, og den afsluttes med et udførligt register, der medtager dimittenden såvel under fødenavnet som under et senere erhvervet efternavn.

Trods de anførte mangler er festskriftet med sine omkring 1500 biografier en værdifuld opslagsbog, der vil blive værdsat i vide kredse, ikke mindst blandt Danmarks mange personalhistorikere.

O. C.

Sønderborg Statsskole 1920-1970.

Udgivet af Sønderborg Samfundet 1970, 368 s., ill.

Som det andet af de sønderjyske gymnasier nåede Sønderborg Statsskole endnu i jubilæumsåret at få udsendt sin jubilæumsbog, redigeret af to af skolens lektorer, Erik Eriksen og Viggo Petersen samt en tidligere elev, klinisk psykolog Astrid Grevsen Kappel. Ligesom Tønder Statsskoles omfatter bogen en historisk indledning og biografier over skolens dimittender fra 1921-1970.

Af første afdeling, der omfatter en trediedel af bogens 368 sider, er halvdelen skrevet af Viggo Petersen og indledes med et afsnit om den højere skole i Sønderborg før 1920. Denne skole har fået sin historie behandlet i 1961, da tidligere elever udsendte en »Chronik der königlichen Real- und Oberrealschule zu Sonderburg 1865-1910«. Overrealskolen havde som leder Direktør Bruun, der var altysker, og det kan derfor ikke undre, at det, der havde gjort mest indtryk på en tidligere elev, var »den stramme og jernhårde disciplin og den mønstergyldige orden i et og alt«, medens en dansk-sindet elev fortæller, at al dansk tale var forbudt på skolen, også i frikvarteret.

Næste afsnit fortæller om statsskolens grundlæggelse, overgangen til dansk skole og de vanskeligheder, dette medførte, men også om den store forskel, der var på den tyske skoles preussiske disciplin og den danske skoles frihed med det gode forhold, som rådede mellem lærere og elever.

Disse to afsnit er de interessanteste, men de øvrige 12 små artikler giver hver sit lille bidrag til at skildre livet, som det har formet sig gennem skolens første 50 år som dansk gymnasium, og fortæller om traditioner, der skabtes, om skolen under besættelsen og i efterkrigsårene, om legater og skolekomedier og meget mere.

Bogens anden afdeling, biografierne over skolens dimittender, der er redigeret af Erik Eriksen, omfatter over 3000 personer, hvoraf næsten alle er udgået af skolen med student- eller realeksamen. Medens Tønder Statsskole er så heldig, at redaktionen har fundet frem til alle adresser på nær en enkelt, er der her en række huller, og selv om anmelderen af egen erfaring ved, hvilket slidsomt arbejde det er at opdrive adresser på tidligere elever, der i dag er spredt over hele jordkloden, synes der, da adressen savnes for over 300, at kunne være udført en endnu større eftersøgning.

Det er beklageligt, at redaktionen ikke ved let tilgængelig litteratur (stater og lignende) har søgt at supplere mangelfulde besvarelser på de udsendte spørgeskemaer eller at give oplysninger om alle, der ikke har svaret på henvendelsen, men mere beklageligt er det dog, at alle elever, mere end hundrede, der er døde, kun anføres med navn og et »afgået ved døden«. De afdøde kunne dog have fortjent en lille nekrolog i alt fald med de mest relevante personalhistoriske oplysninger om fødsel, ægteskab og død samt de vigtigste data fra deres virke efter skoletiden. Alle, der har udfyldt spørgeskemaet, havde vel krav på at kunne læse også om deres afdøde kammerater. Det ville have forøget redaktionens arbejde betydeligt, men det ville også have givet bogen større værdi.

Bogen slutter med et stort navneregister, og det noteres med tilfredshed, at pågældende elev er at finde ikke alene under det navn, som benyttedes i skoletiden, men også under det senere i livet brugte.

Trods de anførte mangler rummer bogen oplysninger om op mod 3000 gamle elever og er en værdifuld forøgelse af den righoldige sønderjyske personalhistoriske litteratur.

O. C.

Åbenrå Statsskole 1920-1970.

Udgivet af Åbenrå Statsskoles Samfund 1971. 270 s., ill.

Som den tredje i rækken af de sønderjyske statsskolels jubilæumsbøger forelå i sommer Åbenrå-skolens. Bogen bringer indledende rektor Georg Buchreit's tale ved indvielsen af skolens nybygninger den 28. april 1969 og hans tale ved 50 års jubilæet og rummer som Tønders og Sønderborgs et tilbageblik over skolens halvtredsårige historie, men meget mere kortfattet og springende end de to andres. Til gengæld bringer den et mere fyldigt billedmateriale, herunder en række lærerkollegier og klassebilleder,

der mere end teksten giver glimt af skolens liv gennem de femti år.

Bogens hovedafsnit, elevbiografierne, omfatter 2750 elever, men den er med dette afsnit, der er på 129 sider, den svageste af de hidtil foreliggende jubilæumsbøger. Redaktionen, fru Esther Buchreitz, direktør Carlo Daus-Petersen, adjunkt Preben Sørensen og forretningsfører Frands Gregersen, synes da heller ikke at være tilfredse med resultatet, idet elevsamfundets formand, købmand Hans Schmidt, i forordet anfører, at en »fuldstændig biografi over dimittender, som bogen skulle indeholde, ikke har givet det resultat, vi havde ønsket«. Det er så sandt, som det er skrevet, idet bogen rummer alt for mange mangelfulde biografier. Ved afdøde elever er der i de fleste tilfælde kun anført et »afgået ved døden«, og ved over 1000 andre er der ikke oplyst andet end fødsel og faderens navn, idet man har savnet adressen, som redaktionen synes alt for hurtig at have opgivet at finde frem til. Bogen bringer derimod ligesom Tønders, men i modsætning til Sønderborgs, biografier over lærerne, hvilket absolut må betegnes som et plus.

Elevbiografierne bringes ikke i en fortløbende nummerering, men nummereres særskilt for studenter, realister og HF-studerende med et foran nummeret anført S, R eller HF, hvilket besværliggør eftersøgningen af en elev. Værre er det, at navneregisteret ligesom Tønders kun bringer elevens navn i skoletiden, men ikke et senere ved giftermål eller på anden måde erhvervet, ligesom lærernes navne ikke er medtaget i registeret, hvilket også må siges at være en mangel.

O. C.

Hans Andersen: En dansk sydslesvigers livsgerning (A. Edsen Johansen).

57 s. duplikeret + 7 trykte billedsider.

Hans Andersen, Kongsbjerg, Landeværnets og Danske Samfunds mangeårige formand, er gået på aftægt. Han har i den høje alder af snart 86 år opgivet de fleste af de mange tillidsposter, som har været betroet denne højt begavede vestslesvigske bonde med den sorte krave. I sin aftægt er han dog stadig i fuld vigør. Medens han før rejste land og rige rundt, får han nu tiden til at gå med huslige sysler, men først og fremmest ved stille og flittigt arbejde ved skrivebordet. Kort før han blev 80, skrev han i erindringsglimt en lille bog om Landeværnet, der blev ham overrakt som privattræk på 80-årsdagen. Senere har han, til dels sammen med gode venner, samlet et stort materiale til Abild sogns historie og har på grundlag heraf udarbejdet et omfangsrigt manuskript, som i maskinskrevne eksemplarer findes hjemme i sognet, på Tønder bibliotek og på landsarkivet i Åbenrå. Det ligger nær at antage, at han også i skrivebordsskuffen har erindringer liggende fra et langt livs fortjenstfulde indsats i det nationale og folkelige arbejde.

De sidste par år har hans tanker især samlet sig om en sydslesviger, seminarielæreren og tegneren A. Edsen Johansen i Jelling. Der var mange nordslesvigere, som i fremmedherredømmets tid søgte nordpå, men en und-

tagelse, at en sydslesviger gjorde det. Derfor har Hans Andersen også helt ret i, at Edsen Johansens navn ikke bør gå i glemmebogen, og da mindst i det sydvestligste hjørne af vor landsdel, hvis særegne natur gav ham inspiration til smukke, nu og da farvelagte stregtegninger. Der kan nævnes motiver som åerne med deres broer, Lægan og grænsen ved Sød.

H. Edsen Johansen fødtes den 6. oktober 1862 i Vestre, Ladelund sogn, lige syd for grænsen, hvor hans fader var maler. Om sin barndom og ungdom har han berettet i den selvbiografiske fortælling »Lille Jan Jansen« i »Dansk Børneblad« 1929-30. Han tegner heri et nænsomt billede af livet i småkærshjemmet, især et kærligt og varmt af moderen, der døde tidligt — medens han endnu var barn. Han måtte tidligt ud at tjene ved landbruget, men da han kom til skade, sendte faderen ham til en farbroder i Ålborg, hvor han blev konfirmeret og kom i tømmerlære 1877. Udlængsel førte ham dog snart til søs, men efter adskillige, til tider lidt for spændende oplevelser vendte han tilbage for at lade sig uddanne til lærer på Jelling seminarium. Han blev lærer i Skjern og senere leder af øvelsesskolen og tegnelærer ved Jelling seminarium. Mange af hans elever blev påvirket for livet af hans inspirerende undervisning. Under hele sin løbebane fulgte han nøje udviklingen søndenå og efter 1920 specielt i Sydslesvig. Under hans mange besøg, også i hans høje alderdom, blev de smukke tegninger til. Mange af dem blev brugt som illustrationer i det af skoleinspektør Holger Skovmand i Løgumkloster redigerede. »Dansk Børneblad«, hvor han var en flittig medarbejder til kort før sin død i midten af 1950'erne.

Hans Andersen lader Edsen Johansen komme til orde gennem breve, optegnelser og digte, og det er lykkedes ham at give et sjældent taltalende billede af en betydelig sønderjyde, som vi hidtil har kendt alt for lidt til hernede. Hans Andersen har ære af denne lille bog, der burde have været trykt, men som interesserede nu kan købe i smukt dupliserede eksemplarer formodet 10 kr. ved henvendelse til Historisk Samfunds ekspedition på landsarkivet i Åbenrå. Bogen bliver nok en bibliofil sjældenhed.

P. K. I.

T. V. Adolph: Meinungsbildung in der Bundesrepublik Deutschland und in Dänemark.

133 s., ill.

»Meningsdannelse« er titlen på den sjette »lommebog« i serien af tyskdanske bøger, der er udkommet på Chr. Wolff-forlaget i Flensborg. Det er lederen af radiohuset i Kiel, Thomas Viktor Adolph, der har redigeret bogen, som belyser massemediernes problemer og deres betydning i den moderne demokratiske stat på baggrund af forholdene i Danmark og i forbundsrepublikken Tyskland.

Th. V. Adolph og Hans Sølvhøj klarlægger de to landes opbygning af og mening med radio- og TV-arbejdet, der på grund af landenes samfundsformer er noget forskellig, men begge steder bæres af erkendelsen af disse

mediers bærende funktion for demokratiets levende virkelighed. Man får besked om, hvordan mediernes opgave som meningsdannende faktorer røgtes nord og syd for grænsen, og hvordan man i begge lande bestræber sig på at sikre en kulturel og politisk meningsdannelse uden at åbne muligheden for manipulation fra stærke samfundsgruppers side.

På denne baggrund er det også særdeles interessant at læse et bidrag fra Claus Janus om reklameudsendelser i TV — et emne som også i den danske diskussion omkring radio og TV fremdeles er aktuelt.

Erik Reske-Nielsen giver et overblik over journalistuddannelsen i Danmark, hvor man i mange år med held er gået delvis nye veje.

Forståeligt, at det danske bidrag er noget mere skeptisk i vurderingen af mulighederne. Mulighederne på dansk side er nemlig noget mere begrænsede. Det følger af, at Danmark i forhold til forbundsrepublikken er den mindre part. Det følger naturgivet også af sprogforståelsen i begge lande, der gør, at dansk indsats ikke vil have mulighed for at nå den breddevirkning, som en tilsvarende tysk aktivitet kan regne med.

Der berøres mange problemer i denne nye bog, og den opmærksomme læser vil ikke kun hente oplysning om emnet, men tillige få mulighed for at danne sig en mening om tingene. Og det er jo meningen med både det talte og det skrevne ord.

Rolf Lehfeldt.

Noter og nyt

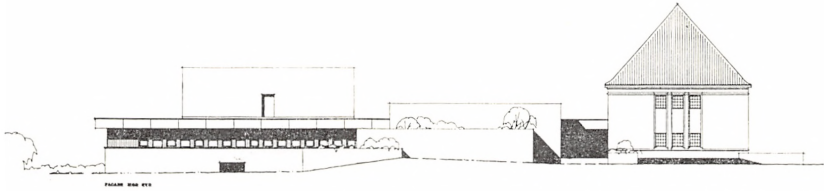
Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Åbenrå.

Nybyggeriet.

Det nuværende arkiv er bygget i en udpræget sparetid. Dets magasiner var beregnet til at kunne rumme 3600 lm arkivalier, men med ekstra reoler og hylder sat op i gange og kroge er der nu placeret ca. 5000 lm, hvortil kommer depoter i landsarkivet i Viborg, i amtsvejvæsenets bygning i Tønder, i Sparekassen Sønderjyllands bygning i Sønderborg og i den i 1967 købte naboejendom. Sagerne har endvidere ved adskillige embeder hobet sig op i uhyggelig grad. Forholdene for personale og besøgende har altid været utilfredsstillende, og der har måttet gives dispensation fra arbejds- og fabrikstilsynet, indtil ombygning og udvidelse har fundet sted. Sagen om udvidelsen er første gang rejst i 1962 over for rigsarkivaren, og derefter fulgte ret hurtigt forhandlinger med Åbenrå by om arealerhvervelse på ca. 1/2 ha vest for den nuværende bygning til en pris af 135.000 kr., ligesom det 1967 lykkedes at erhverve den mod nord beliggende naboejendom, hvormed fulgte en større havegrund. Der er i byplanen sikret plads til yderligere 2-3 udvidelser.

Ved forhandlinger med kgl. bygningsinspektør Jørgen Stærmosé, Odense, og hans medarbejdere blev det fra arkivvæsenet præciseret, at der i magasinerne skulle skaffes plads til 10.000 lm arkivalier i brandsikrede betonrum, at der skulle indrettes nye kontorer og arbejdsrum for et fordoblet personale samt bogbinderværksted og fotografisk atelier. Den nye læsesal skulle kunne rumme 25-30 besøgende, og der skulle indrettes en kombineret udstillings- og foredragssal til ca. 70 personer. Også til Historiske Samlinger for Sønderjylland og deres medarbejdere skulle der skaffes plads.

Disse drøftelser fortsattes i det af ministeriet for kulturelle anliggender nedsatte byggeudvalg, som holdt sit første møde i Åbenrå den 7. juni 1968. Formand for udvalget var ekspeditionssekretær, nu kontorchef Hans Vilstrup, senere afløst af amtmand C. A. Vagn-Hansen. De øvrige medlemmer blev rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt, landsarkivar, dr. phil. Harald Jørgensen, arkivar H. H. Worsøe og landsarkivar Peter Kr. Iversen. Udvalgets sekretær er fuldmægtig i ministeriet for kulturelle anliggender K. Fedder. Der udarbejdedes derefter detailprojekt af kgl. bygningsinspektør J. Stærmosé og ingeniørfirmaet Crone & Koch. Som det fremgår af planen, opføres parallelt med den nuværende bygning et nyt magasin i fire etager, hvoraf de to under jorden. Hver af etagerne deles i fem sektioner adskilt

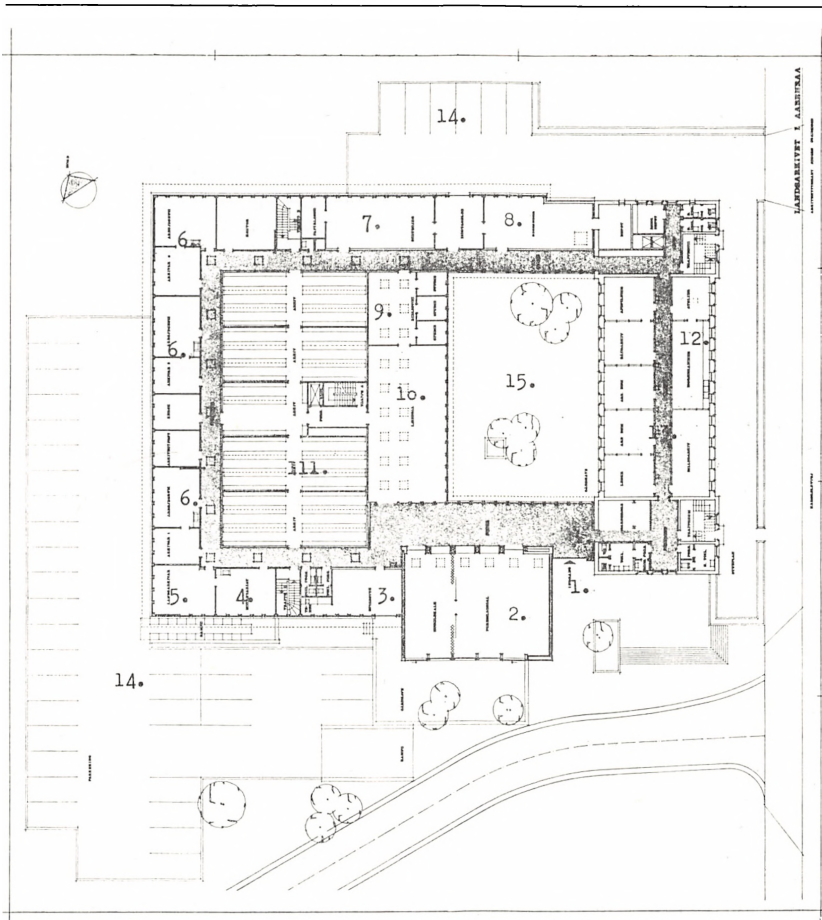

Landsarkivets facade mod syd. Den eksisterende bygning til højre, den nye med magasinet ragende op over de lave kontorlokaler til venstre.

med mur og selvslukkende branddøre. I den midterste sektion samles al indre kommunikation via trapper og elevator. I midtersektionen anbringes endvidere nogle stationære reoler. I de fire andre sektioner vil der kun blive anbragt arkivalier. Compactsureoler anbringes i halvdelen af nederste kælderetage, i øverste kælderetage og i øverste etage, medens der i stueetagen og i halvdelen af nederste kælderetage opsættes stationære reoler. Alle reoler har en dybde på 40 cm. Det nye magasin kan rumme ca. 13.000 hyldemeter. Et led i brandsikringen er opsætning af iondetektorer i magasinerne med direkte alarm til brandstationen.

Det gamle og det nye magasin forbindes med to én-etages bygninger. Den sydlige kommer til at rumme hovedindgang og den kombinerede foredrags- og udstillingssal, hvorfra et mindre mødelokale kan skilles fra med en skydevæg. Ved siden heraf er lige overfor læsesalen placeret en frokoststue med plads til 24 personer. I den nordlige forbindelsesfløj indrettes bogbinderværksteder og modtagelses- og sorteringsrum for arkivalier. En tilkørselsrampe til aflæsning fra lastbiler placeres her. Læsesal, håndbibliotek og tre studierum placeres på østsiden af den nye magasinbygning mellem de to forbindelsesfløje ud mod en lille grønnegård. Iøvrigt placeres kontorer og arbejdsrum omkring det nye magasin. Arkivarkontorerne er sektionsvis placeret sammen med arbejdsrum til 2-3 medarbejdere. I hver sektion er der garderobe og håndvask. Under kontorerne på vestsiden af magasinbygningen placeres et beskyttelsesrum for personer, og under læsesal og frokoststue findes de tekniske installationer.

I den gamle bygning indrettes der i stueetagen fotografisk atelier og mørkekammer, og her indrettes der også lokaler til Historiske Samlinger for Sønderjylland, bl. a. billedarkiv, båndarkiv og afspilningsrum. I den nordlige ende placeres en elevator, og nye trappeopgange anbringes mod nord og syd i bygningen. På 1. sal mod syd indrettes magasin for kort og pergamenter og mod nord yderligere nogle kontorer. Hele komplekset opvarmes med fjernvarme, i kontorer ved radiatorer, i magasiner, læsesal, foredragssal m. v. ved varmluftsindblæsning. Akademikerstrejke og byggestop medførte en forsinkelse af byggeriets påbegyndelse, og først ved finansudvalgets skrivelse af den 3. marts 1971 blev der givet grønt lys til, at licitation kunne iværksættes.

TEGNFORKLARING TIL GRUNDPLANEN.

Grundplan af stueetagen efter udvidelsen og ombygningen. - 1. Hovedindgang, der er flyttet mod syd til hjørnet mellem den gamle og nye bygning. 2. Foredrags- og udstillingssal. 3. Frokoststue. 4. Sekretariat. 5. Landsarkivarkontor. 6. Arkivarkontorer med tilstødende arbejdsrum. 7. Sorteringsrum for afleveringer. 8. Bogbinder- og konserveringsværksted. 9. Håndbibliotek. 10. Læsesal. 11. Magasin. 12. Fotografisk atelier og mørkekammer. 13. Historiske Samlinger for Sønderjyllands lokaler. 14. Parkeringspladser. 15. Grønnegård.

På et byggeudvalgsmøde den 29. marts 1971, hvor amtmand C. A. Vagn-Hansen for første gang præsiderede, fastlagdes tidsplanen, efter hvilken byggearbejdet skulle gennemføres. Licitationen på bygnings- og installationsarbejderne fandt sted den 17. juni 1971, på haveanlægsarbejderne den 27. juni 1971, og på et byggeudvalgsmøde den 23. juni 1971 blev der foretaget indstilling til ministeriet, idet der dog skulle afholdes bunden licitation over reolleverancen forinden. Denne sidste fandt sted den 22. juli, og

den 27. juli kunne den kgl. bygningsinspektør derefter til byggeudvalget give en samlet oversigt over udgifterne ved udvidelsen og ombygningen af landsarkivet. Tilbuddene fra entreprenørerne havde været så fordelagtige, at udvidelsen vil kunne udføres for ca. 10 mill. kr. mod oprindeligt beregnet ca. 11 mill. kr. Ved skrivelse af 8. sept. 1971 bemyndigede ministeriet for kulturelle anliggender derefter den kgl. bygningsinspektør til at foranledige byggearbejderne iværksat, og den 27. sept. mødte hovedentreprenøren, Toftlund Byggeindustri A/S, med den første gravemaskine. Arbejdet var begyndt.

Beretning om arbejdet.

Antallet af besøgende på læsesalen har i det sidste par år været vigende, idet det 1968 kulminerede med 2502, og derefter har været faldende i 1969 til 2252 og i 1970 til 2062. Også antallet af ekspeditioner til læsesalen er mindre i 1970 end 1969 (15146 mod 19389). Årsagen til denne tilbagegang i besøgende og ekspeditioner kan måske forklares ved de dårlige læsesalsforhold og publikums forventning om bedre forhold, når nybygningen er fuldført, men de vigende tal kan måske også forklares ved det stigende xeroxforbrug. (1969: 46611 optagelser, 1970: 55948). Antallet af indlån og udlån har vist en betydelig stigning, for indlånenes vedkommende fra 143 bd., pk. og stk. i 1969 til 189 bd., pk. og stk. i 1970 og for udlånenes vedkommende fra 93 i 1969 til 145 i 1970. Tallet på skriftlige ekspeditioner, herunder tilføjelser og rettelser til personregistre og kirkebøger, har været i stadig stigning gennem årene. 1969 var antallet af tilføjelser 497, 1970: 542. Landsarkivet har tidligere været meget imødekommende overfor skriftlige henvendelser fra private om undersøgelser, men må nu beklageligvis lægge en dæmper på denne spørgelyst ved at henvise til, at undersøgelserne må besørges som privatarbejde af landsarkivets medarbejdere i deres fritid mod betaling. Antallet af tjenstlige undersøgelser var 1969: 153, 1970: 198. I indeværende år vil antallet blive betydeligt mindre.

Af særlig interesse for de besøgende kan oplyses, at xeroxkopieringen af kirkebøgerne er fortsat. Alle de gamle hovedministerialbøger, der kun forefindes i eet eksemplar, er nu kopieret, og kopieringen af de meget medtagne alfabetiske registre til skyld- og panteprotokollerne er påbegyndt. Senere følger kopieringen af købstædernes og de store landsognes kontraministerialbøger. Det er tanken, at disse kopier, når den nye læsesal er taget i brug, skal opstilles på åbne hylder, så at de besøgende selv kan betjene sig i disse meget anvendte arkivalier.

Takket være lån af nogle kælderlokaler i amtsvejvæsenets bygning i Tønder har landsarkivet i 1970 været i stand til at hjemtage 1746 bd., 1177 pkr., ialt 184 løbende hyldemeter af primær statslig proveniens og 949 bd., 377 pkr., ialt 68 løbende hyldemeter af primær kommunal proveniens. Hertil kommer så afleveringer fra private, ialt 85 bd., 59 pkr. og 136 stk. eller læg, ialt 8,20 løbende hyldemeter. Også i 1971 har landsarkivet kunnet modtage nogle embedsarkivalier, nemlig arkivalier fra Åbenrå og Sønderborg amter og fra Åbenrå-Sønderborg amt, ligesom man har taget imod

sager fra den nu nedlagte amtstue i Tønder. Fra privat side er bl. a. modtaget supplerende aflevering til forstander Hans Lunds privatarkiv (ved fru Ellen Margrethe Lund), gårdejer i Kollund Hans Schmidts privatarkiv (ved frk. Gudrun Brinck-Schmidt), supplerende aflevering fra redaktør Morten Kamphövener, supplerende aflevering til redaktør Anders Lebecks privatarkiv (ved fru Anna Ølgaard, Åbenrå), kontrolassistent i Bovrup J. Chr. Laursens privatarkiv (ved sognepræst Urban Schrøder), urmagerne i Rødding Andr. J. Marcussen, sen. og jun., deres privatarkiver (ved fru Marcussen, Rødding). Af foreningsarkiver er bl. a. modtaget supplerende afleveringer fra Danske Samfunds lokalafdelinger (ved redaktør Kai Edv. Larsen), Haderslev Amts Sognerådsforening (ved amtsrådsmedlem B. Diemer) samt Forsamlingsgården Sundeved og Sangforeningen Sundeveds arkiver (ved gdr. Viggo Alexandersen). Endvidere er modtaget dele af Åbenrå Rederi-Aktieselskabs arkiv (ved skibsreder Harald Cleemann) og et par nedlagte mejeriers arkiver. Som sædvanlig har mange afleveret familie- og ejendoms papirer, især bør gdr. Laurids Nørgaard Lund, Roager, nævnes som en glad giver.

Arkivar Viggo Petersen har i vinteren 1970 ledet et vejledende kursus i personalhistorisk arbejde, arrangeret af Historisk Samfund for Sønderjylland. Efteråret 1971 påbegyndes et lignende kursus med Viggo Petersen som leder. På grund af overfyldningen i magasinerne har landsarkivet været tilbageholdende med at arrangere omvisninger. Disse sker kun i forbindelse med kursus eller vejledning i arkivbenyttelse for seminaristuderende med historie som liniefag og for historiestuderende. 1970 var der derfor kun 5 omvisninger med 52 besøgende. I 1971 har der foreløbig kun været nogle få omvisninger.

P. K. I.

Historiske Samlinger for Sønderjylland.

Indsamlingsarbejdet er fortsat efter de hidtidige retningslinier. Det nyttilkomne billedmateriale beløber sig i beretningsåret 1970-71 til 3621 stk. plus en del negativer, der alle er registreret ved fru Vibeke Gribsvad. Blandt de største gaver kan nævnes økonoma Gudrun Brinck-Schmidts 7 albums og en del løse billeder fra familien Schmidt, Øster-Lindet og Kollund, hvorimellem både personbilleder og topografiske billeder. Der er også modtaget værdifulde afleveringer fra fru A. M. Skau, Nygård, gårdejer Søren Nissen, Harres, landsarkivar, dr. phil. Harald Jørgensen, København, professor, dr. phil. Troels Fink, rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt, København, redaktør Morten Kamphövener, landsarkivar Peter Kr. Iversen, seminarielektor H. V. Gregersen, Haderslev, professor, dr. phil. Peter Skautrup, Århus, Esbjerg og Vejle byhistoriske arkiver, biblioteket i Sakskøbing og dyrlæge R. Michelsen, Åbenrå. Som depositum er modtaget fra Sønderjyllands Erhvervsråd det meget værdifulde materiale fra jubilæumsudstillingen i København 1970, der illustrerer, hvad der erhvervsøkonomisk er nået i Nordslesvig efter genforeningen.

Historiske Samlinger har fortsat modtaget billeder fra den kreds i det tidligere Tønder amt, der nu under lærer W. Leicks ledelse fotograferer gamle gårde og huse. Inden for beretningsperioden har man afsluttet fotograferingen i Tønder landsogn, Emmerlev og Rabsted sogne, og billedsamlingen er herved blevet øget med 373 fotos og lige så mange negativer.

Ved køb er billedsamlingen øget med et betydeligt antal personbilleder fra fotograf P. Clausens atelier i Åbenrå, ligesom der er taget kopier efter Historisk forening for Skærbæks negativer og en del af pladesamlingen i museet på Sønderborg slot.

Udlån af billeder og Historisk Samfunds klicheer, der også administreres af Historiske Samlinger, er stigende.

Den mangeårige medarbejder ved indsamlingen af traditionsstof på bånd, lærer Jens Kristensen, har nu anset det for nødvendigt at måtte holde op med dette arbejde. Med hans sidste aflevering omfatter samlingen nu 151 bånd. Historiske Samlinger står i stor taknemmelighedsgæld til lærer Kristensen.

P. K. I.

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Ved udgangen af august måned 1970 trak overbibliotekar Torben Glahn sig tilbage fra sit embede som leder af centralbiblioteket og dermed også som medlem af tilsynsrådet, som formand og som tilsynsførende med det daglige arbejde i studieafdelingen. Ved bibliotekets afskedsfest for overbibliotekaren udtalte denne om studieafdelingen, at han havde set det som sin opgave at være som gartnerimedhjælperen, der sørger for vand og varme og andre vilkår for god vækst. Bedre kan ingen anden udtrykke et væsentligt træk ved overbibliotekar Glahns virke for studieafdelingen lige fra dens første begyndelse.

Denne ændring var forudset, men trods viden om skoleleder Hans Petersens sygdom kom det uventet, at han døde i foråret 1971. Hans Petersen var talsmand for Sydslesvigsk Forening i tilsynsrådet og omfattede studieafdelingen med megen interesse. På sit sidste møde i tilsynsrådet den 9. maj 1970 udtalte han ønsket om, at studieafdelingen måtte vokse og trives, og han var også villig til at arbejde for større tilskud fra Sydslesvigsk Forening. Hans Petersen har på udmærket vis udtrykt Sydslesvigsk Forenings interesse for studieafdelingen, og han har været studieafdelingen en god mand.

Overbibliotekar Jørgen Hamre fulgte efter overbibliotekar Glahn som tilsynsførende med studieafdelingens daglige arbejde. Sydslesvigsk Forening har udpeget skoleleder Jørgen Hentschel, Gottorp-Skolen i Slesvig, i Hans Petersens sted. Herefter består tilsynsrådet af:

Højesteretsdommer Frants Thygesen og kontorchef O. M. Olesen, der repræsenterer Grænseforeningen, landsarkivar Peter Kr. Iversen Historisk Samfund for Sønderjylland, kontorchef Lars Schubert og skoleleder Jørgen Hentschel Sydslesvigsk Forening, og rektor Knud Fanø, der er talsmand

for den danske skole i Sydslesvig. Overbibliotekar Jørgen Hamre blev valgt til formand for tilsynsrådet, og som rådgiver for studieafdelingen virker generalkonsul, professor, dr. phil. Troels Fink.

Cand. mag. Gudmund Tybjerg har fortsat sit stipendium og studeret forholdene omkring bladet Dannevirke i Köller-tiden, især Margrete v. Wildenradt-Krabbes redaktørvirksomhed og de følger, den fik i Nordslesvig og Danmark. Tybjerg har benyttet hidtil ukendte tyske kilder fra Landesarchiv Schleswig-Holstein og Deutsches Zentralarchiv i Merseburg. Desuden har Tybjerg taget del i aftenhøjskolens arbejde og medvirket ved anmeldelserne i Flensburg Avis.

Gudmund Tybjerg har nu afsluttet sin virksomhed og er blevet afløst af cand. phil. Anders Ture Lindstrøm som stipendiat.

Arbejde med L. S. Ravns bog: »Lærerne under sprogreskripterne 1851—64« er blevet fremmet, og bogen vil foreligge hen på efteråret. Hartwig Schlegelbergers bog: »Europa set fra den dansk-tyske grænse. Opgøret med fortiden« er udkommet og blevet godt modtaget. Bogen er oversat af vicekonsul Herluf Hansen, Flensburg.

Som sædvanlig har studieafdelingen udgivet folderen »Vort tilbud« i en efterårsudgave 1970, men kom så overens med centralbiblioteket om, at dette skulle udgive vinterprogrammet 1971. Folderen er nu blevet afløst af Sydslesvigsk Forenings medlemsblad »Kontakt«.

Studieafdelingen sørger for anmeldelser af vigtige værker om sønderjysk og tysk historie og samfundsforhold samt om fællesmarkedet i Flensburg Avis, og dette arbejde er blevet fortsat.

Folkeuniversitetsvirksomheden har været svag. Allerede udvalgets tilbud var svagt, og foreningerne svarede følgelig svagt, og i sidste omgang mødte også deltagerne svagt, ved fire forelæsninger kun henvend 100 tilhørere. Også aftenhøjskolen har været meget svagt besøgt.

P. K.

Haderslev amts museum.

Undersøgelsen af den store tuegravplads fra den ældste jernalder ved Årupgård hos gårdejer Vilhelm Moldt, der påbegyndtes sidste år i samarbejde med Statens Humanistiske Forskningsråd, blev fortsat i år midt i maj måned. Som påtænkt afdækkedes 30.000 m² af pladsen, hvorved fremkom ca. 480 grave; undersøgelsen afsluttedes i begyndelsen af oktober måned. Efter to udgravningssæsoner er hermed den del af gravpladsen, der ligger i dyrket ager, ca. 12 tønder land, nu fuldstændig undersøgt som planlagt, og der er sammenlagt afdækket ca. 1100 tuegrave. Tuegravpladsen ved Årupgård er hermed den største gravplads, vi kender herhjemme fra den ældste jernalder. Undersøgelsen har indtil nu langt indfriet de forventninger, man på forhånd havde stillet til dette forskningsprojekt, dette gælder både antallet af grave som de indvundne forskningsresultater, og Haderslev museum bliver i sandhed en seværdig, omfangsrig og særdeles vigtig samling rigere. Det er ikke meningen, at disse fund skal gemmes og

Tuegravpladsen ved Årupgård. Billedet viser, hvor tæt gravene ligger. Hver cirkel indeholder en grav. (Foto: Erik Jørgensen).

glemmes og muscet vil gøre sit til, at det ikke sker. Det har hele tiden været hensigten at ville holde Sønderjyllands befolkning løbende orienteret om denne og sine øvrige aktiviteter, og i den forbindelse har dagspressen været os behjælpelig i stor udstrækning og har sin del af æren for, at Årupgård-udgravningen er blevet en så stor publikumssucces, som tilfældet er. 5 $\frac{1}{2}$ -6 tusinde gæstede os i år i de ca. 4 måneder, udgravningen varede, heri er medregnet de lidt over to tusinde interesserede, der tog imod vort tilbud, da vi indbød til »arkæologisk søndag« den 4. juli. Det er planen, at undersøgelsen vil blive fortsat til næste år med udgravningen af en del af de urørte tuegrave, der ligger i heden nord for det undersøgte areal, for at få klaring på tuegravenes opbygning og brug samt at finde pladsens ældste grave.

Muscets udgravningsaktivitet startede imidlertid et godt stykke tid før Årupgård-udgravningerne. Hos gårdejer Anker Eriksen i Halk undersøgtes et forstyrret gravanlæg fra yngre stenalder tilhørende tragtbægerkulturen. Derefter udgravedes en gravhøj hos gårdejer Jes Thomsen ved Over Jers-tal. Højen var bygget i to tempi. Den ældste høj, der var 12 m i tværmål og $\frac{1}{2}$ m høj, var fra yngre stenalder og opført af enkeltgravsfolket. Den gravlagte havde fået sin stridsøkse, flintøkse og -mejsel med sig i graven. Over dette gravanlæg var opført en endnu større høj, hvilket antagelig er

sket engang i bronzealderen, men centralgraven i denne høj var plyndret, idet højens midterparti var fuldstændig gennemrodet. Herefter flyttede udgravningsholdet til Arnitlund. Ved anlæg af have havde man hos værkfører Hans Jessen stødt på nogle store sten; disse viste sig at hidrøre fra to ikke tidligere registrerede langdysser fra yngre stenalder. Museet undersøgte heri to forstyrrede gravkamre samt en del af randstenspartiet ved den ene langdyse, hvor der fandtes adskillige skår af rigt ornamenterede lerkar.

Umiddelbart efter Årupgård-udgravningerne udgravedes 21 tuegrave på en mindre nærliggende gravplads nær Gelsåen på en mark tilhørende gårdejer Aage Ibsen, og endelig har museet undersøgt en gravhøj hos gårdejer Jørgen Heiselberg i Neder Jerstal. Denne høj indeholdt rester af en ødelagt langdyse, og også ved dette gravanlæg fremkom der adskillige skår af flere rigt ornamenterede lerkar ved foden af randstenene.

For at belyse baggrunden for Årupgård-udgravningerne og for at placere denne i en større kulturhistorisk sammenhæng arrangerede museet i vinterhalvåret 1971 en forelæsningsrække over den ældste jernalder. Forelæserne blev holdt af professor, dr. phil. Carl Johan Becker, amanuensis, mag. art. Jørgen Jensen, amanuensis, mag. art. Olfert Voss samt undertegnede og omhandlede følgende emner: »Fra oldsamlere til udgravning med traktor«, »Hvad skete der ude i Europa, da jernalderen vandt indpas i Danmark omkring 500 før Kristi fødsel«, »Jernudvinding i Danmarks oldtid«, »De ældste jernalder-landsbyer i Jylland, de nyeste forskningsresultater fra udgravningerne i 1960'erne« og »En tuegravplads fra den ældste jernalder, Årupgård-udgravningerne 1970«. I tilknytning til denne forelæsningsrække havde museet arrangeret en særudstilling om Årupgård-udgravningerne ved fund, plancher, fotografier og rekonstruktioner.

Foruden denne udstilling har der været to kunstudstillinger, af henholdsvis den sydafrikanske maler Gerard Sekoto og af kunstneren Ole Sparring fra København. I tiden omkring påske vist en udstilling, der omhandlede »Smykker fra oldtid til nutid«, og i samarbejde med våbensamlere i Haderslev og Tøjhusmuseet i København arrangeredes en »Våbenudstilling«, der omfattede skydevåben fra det 17. årh. til det 20. årh. Og endelig har museet vist en sølvsamling af gamle Haderslev-mestre ved en særudstilling i november måned.

Sølvsamlingen er i det forløbne år blevet forøget med væsentlige arbejder af Haderslev-mestre. Nævnes skal en sølvskål af Claus Otzen fra 1779, en flødeske af Martin Hinrich Petersen fra ca. 1813, en strøske af Peter Eriksen fra ca. 1864 samt en sølvtedåse med indskriften: :Jh: Maria Cathrina Thaysen Toftlundgaard — Thaysen 1826 Juhl Boysen 1907. Hertil kommer 5 sølvgafler af Jens Hansen Basse og 6 sølvkeer af J. W. Nissen fra ca. 1842 og én ske af Volquard Hinrichsen.

Også i 1971 har Haderslev og Omegns Folkedansere givet opvisning på museet, ligesom museets samlinger og udgravninger fortsat er blevet anvendt som led i flere skolars orienteringsundervisning, og også i år har erhvervspraktikanter deltaget aktivt i museets arbejde.

Efter nogen forsinkelse er museets årsskrift udkommet. Foruden årsberetningen indeholder årsskriftet følgende artikler: »Et provinsmuseum« (om Haderslev Amts Museum i museumsdirektør C. M. Lunds embedsperiode 1905-1936) og »Museets hidtil ældste lågkrus« af H. Neumann, »Sjælden karform fra Sønderjyllands yngste bronzealder« af Andreas Wortmann, »På sporet af den førromerske rytter« og »Tuegravpladsen ved Årupgård« af E. Jørgensen samt endvidere »E Gårnergård i Haderslev« af C. F. Nielsen og endelig »Et forsvundet herresæde i Fjelstrup sogn« af Henrik Fangel.

Udover nævnte artikler i årsskriftet har H. Neumann skrevet en artikel om »Et dødehus fra Endrupskov« til det arkæologiske tidsskrift KUML, og i det populærvidenskabelige tidsskrift SKALK har undertegnede behandlet tuegravpladsen ved Årupgård under titlen »Liden tue« samt til tidsskriftet Nationalmuseets Arbejdsmark skrevet en artikel om et kendt midtjysk gravanlæg fra yngre stenalder, »Hagebrogårdjættestuen«.

Og endelig er der her i efteråret startet en studiekreds på museet, der behandler emnet: »Flintredskaber og flintteknik gennem stenalderens forskellige kulturfafsnit«.

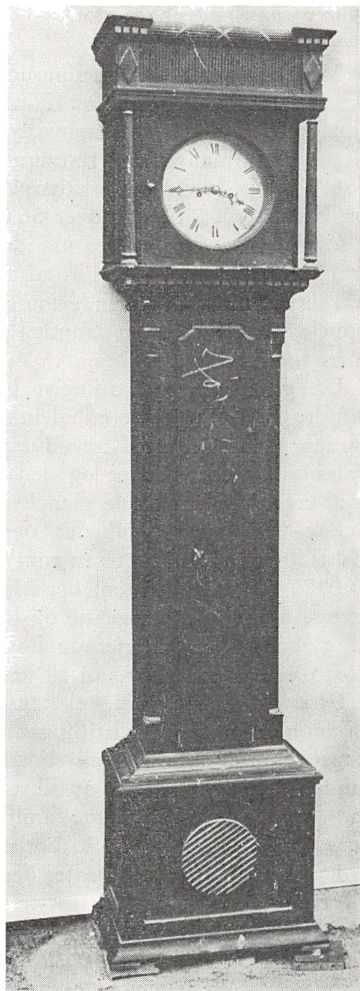
E. J.

Åbenrå museum.

Åbenrå museum kan glæde sig ved konstant stigning i besøgstallet. Medens man i 1961 havde 2.175 gæster, havde man i 1970 13.268 besøgende. Forklaringen ligger delvis i, at lejrskolerne efter indbydelse fra museet har fundet vejen hertil og tilsyneladende er glade for at komme her, idet de gentager besøget hvert år. Ligeledes har museet forøget sine særudstillinger i væsentlig grad, så der sker noget hele året rundt. Af udstillinger 1970-71 har man haft følgende:

Malerier og grafik af Louis Michael. U-Landsudstillingen arrangeret af »Terre des Hommes« (3700 besøgende). Tegninger af Harald W. Lauesen, Bodum. Oldemors juletræ pyntet for børnene (der danses om juletræet hver eftermiddag fra 16. 12. - 30. 12.). »Trykkerbanden« grafik. Malerier og akvareller af F. P. Becker, Hovslund. »Agora«-udstilling af arkitekttegninger og modeller til det overbyggede torv på Høje Kolstrup, Åbenrå. Elevarbejder fra Statsskolens II og III G (tegninger m. m.). Retrospektiv mindeudstilling for Gustav Wolnar. (Gruvemanns privatsamling). Malerier, akvareller, collager og tegninger af Lise Kragh. Collager af Rita Nissen. Fotoudstilling af Åbenrå Fotoklub. Udstilling i anledning af »Åbenrå festival« (væverske Hanne Vedel og guldsmed Bent Gabrielsen, Kolding, der udstillede moderne smykker i guld og sølv).

Sølvtojssamlingen er suppleret med gode korpusarbejder af diverse Åbenrå-guldsmede såsom Fr. Chr. Hansen, Peter Johansen Petersen, Dietrich Christopher Breundle, Hans Petersen Halk, Thomas Jensen og Heinrich Gottlieb Breundle. Samlingen af skibsbilleder blev forøget med et maleri af skibet »Calløe« af Åbenrå, malet af den kendte engelske skibsmaler

*William Green ur fra omkring 1790.
Gave fra konsul George Jorcks og hustru Emma Jorcks fond.*

Tudgay, hvis malerkunst er af overordentlig høj kvalitet, og af hvem museet i forvejen har et billede. Museet har desuden haft den store glæde, at det ved hjælp af konsul George Jorcks og hustru Emma Jorcks fond har kunnet købe et standur af William Green, Åbenrå, om hvem man blandt andet ved, at han var urmager for Sct. Nicolaj kirke og passede tårnuret der. Han nævnes som sådan i 1770. Museet havde i forvejen et af faderen Peter Green og broderen Jonathan Green af den fra Liverpool indvandrede urmagerfamilie.

H. J.

Museet på Sønderborg slot.

Med den store genforeningsudstilling, der i sommeren 1970 arrangeredes i samarbejde med Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg slot og Museet på Koldinghus lykkedes det at øge besøget mærkbart. Under slottets mangeårige restaurering har besøget været aftagende, til det 1969/70 for første gang siden 1954/55 nåede under 50.000. Nu steg det med godt 8.000 til lidt over 56.000, idet størsteparten af stigningen faldt i sommermånederne. Det må dog atter understreges, at selvom genforeningsudstillingen modtog fondstilsbud fra Carlsbergs Mindelegat, og selvom de to andre deltagende museer også dækkede en del af udgifterne, så opvejede merindtægten langt fra de ekstraudgifter, som udstillingen medførte for museet.

Da genforeningsudstillingen lukkede, besluttedes det at arrangere en mindre udstilling, baseret udelukkende på museets eget materiale, om perioden 1864-1920 med hovedvægten lagt på genforeningen. Hertil benyttedes plancher, billeder og genstande fra den store udstilling, suppleret med en række oplysende plancher, der specielt udarbejdedes hertil, samt en række af de ting og billeder, der ikke var blevet plads til om sommeren. Udstillingen er anbragt i to rum på sydføjens 2. sal og dækker et areal på ca. 185 m². Udstillingen, der blev meget billig at sætte op, har vakt interesse blandt de besøgende og har især kunnet udnyttes i undervisningen af gymnasier, seminarier og højskoler. Ikke mindst de fyldige tekst- og kortplancher har givet stof til undervisningsopgaver.

I hjørnerummet på 2. sal har museet holdt et par særudstillinger, først en instruktiv vandreudstilling om dansk fredningslovgivning, dernæst en meget smuk hollandsk vandreudstilling »Holland værner fortiden«, om hollandske bestræbelser på at sikre sit ældre bymiljø. Derefter arrangerede museet på grundlag af egne samlinger en ophængning af malede portrætter, først og fremmest af C. A. Lorentzen, C. W. Eckersberg og C. A. Jensen.

I vinterhalvåret forberedtes derpå to større udstillinger, der begge åbnede i forsommeren 1971. Den første - og største - arrangeredes i anledning af Sønderborg Skipperlaugs 400-års jubilæum, og den placeredes i sydføjens 1. sal i fire rum på ialt ca. 230 m². Her vises den meget rige samling af skibsbilleder og modeller samt laugsklenodier, der på grund af restaureringen har været magasineret i en årrække. Alt forsynedes med tekster og desuden fortaltes på plancher og kort om laugets og om Sønderborgs søfarts historie gennem de firehundrede år. Den anden udstilling er placeret i to rum på 2. sal og fortæller om Sønderborg slots bygningshistorie. Fire modeller i samme størrelsesforhold viser fire faser af bygningens udvikling, fire monter rummer fund fra slottet, og en halv snes tekst- og billedplancher fortæller indgående om slottets historie fra før 1200 til i dag.

Med disse udstillinger er næsten hele sydføljen igen taget i brug, og museet råder nu over det største udstillingsareal i de sidste fem år, selvom hele vestfløjen stadig mangler. Denne udvidelse har også muliggjort andre arrangementer: Sønderjyllands blæser-orkester med B. Lyloff som dirigent

har givet tre aftenkoncerter i slotsgården, ved den store Sønderborg-regatta afholdt kommunen d. 28. aug. en reception med præmieoverrækkelse i søfartsudstillingen, og samme sted holdt Sønderborg Skipperlaug d. 18. sept. sin fødselsdagsreception.

Da den russiske boligminister var på Danmarks-besøg i juni, fik han sammen med boligminister Hastrup og følge slottet forevist, og i forbindelse med en udflugt til Sønderjylland ved årsmødet i den tyske bygningsfredningsforening foretog henved 30 europæiske specialister under ledelse af overinspektør H. Langberg en grundig gennemgang af slottets restaurering.

Fra adskillige givere har museet modtaget en lang række værdifulde genstande. Det gælder ikke mindst tekstilafdelingen, der har modtaget adskillige dragtdele samt gamle vævede og broderede ting. Blandt de mange gaver til den kulturhistoriske afdeling kan nævnes en samling is- og marcipanforme fra et bageri og en stor samling skomager-modeller. Til den historiske afdeling er modtaget forskellige uniformsdele. Den fornemste gave er imidlertid et stort, udskåret alsisk egetræsskab, der sandsynligt er udført her på egnen i midten af 1700-tallet. Som testamentariske gaver er dels modtaget et mahognimøblement, dels en samling kopper, tallerkener, fade og kander af porcelæn og fajance, samt endelig en malerisamling med bl. a. tre malerier af Alfred V. Jensen. Ved køb er erhvervet en stor tinkande (med støtte fra ministeriets dispositionsfond) og et fornemt barok-egetræsskab (med støtte fra Fonden til Fædrelandets Vel). Desuden er købt bl. a. nogle Sønderborg-sølvskeer, et ur samt forskellige våben, bl. a. nogle forsgstyper fra 1864.

Den forholdsvise nye mønt- og medaillesamling har også modtaget en del værdifulde gaver, nemlig et sølvseksemplar af Grundtvig-medailen fra 1861, Jens Jensen-medailen i bronze, en Chr. IV-mark fra 1616 og 4 danske guldmønter. Til denne afdeling er købt meget, dels ældre danske mønter (bl. a. Valdemar Sejr-penning, Frederik II-skillling 1566 og et rigsbanktegn for 16 skilling 1814), dels flere medailler (bl. a. sølvmedaille for professor O. G. Tychsen, 1813, en slesvig-holstensk mindeplakette 1848-1923 og Ørbæk sogns genforeningsmedaille). Endelig har kunstafdelingen købt tre malerier og et par stik af C. A. Lorenzen. Fra kunstafdelingen har fire malerier været udlånt til den store C. A. Lorenzen-udstilling på Thorvaldsens museum og to malerier til en portrætudstilling på museet i Flensborg.

I årets løb har museumsinspektøren deltaget i forskellige museums møder, herunder en weekendkonference på Lakolk, møder med drøftelse af de nordslesvigske museumsforhold samt i byggemøderne vedrørende slottets restaurering. I aug.-sept. deltog han i 14 dage i ICOM's kongres og generalforsamling i Paris og Grenoble og foretog i tilknytning hertil en række museumsbesøg. Museumspædagog fru Inge Adriansen deltog i kulturhistorisk museumsforenings årlige kursus i Vester Vedsted og i Dansk Historisk Fællesforenings kursus om købstadundersøgelser.

J. S.

Tønder museum og Sønderjyllands kunstmuseum.

Forhandlingerne om nye styrelsesformer for de fire nordslesvigske museer og om dannelsen af et femte, ført mellem hhv. Sønderjyllands amtskommune og de 4 primærkommuner og Sønderjyllands amtskommune og Ministeriet for kulturelle anliggender, synes i det store og hele afsluttede.

For Tønder museums vedkommende betyder det, at de rum, der forud var anvendt til kunstafdelingen, nu kan frigøres til fordel for et udstillingsrum for kniplinger og andre tekstiler, for folkekunst og for kirkelige genstande, og kunstsamlingen overgår til det omsider konfirmerede *Sønderjyllands kunstmuseum*.

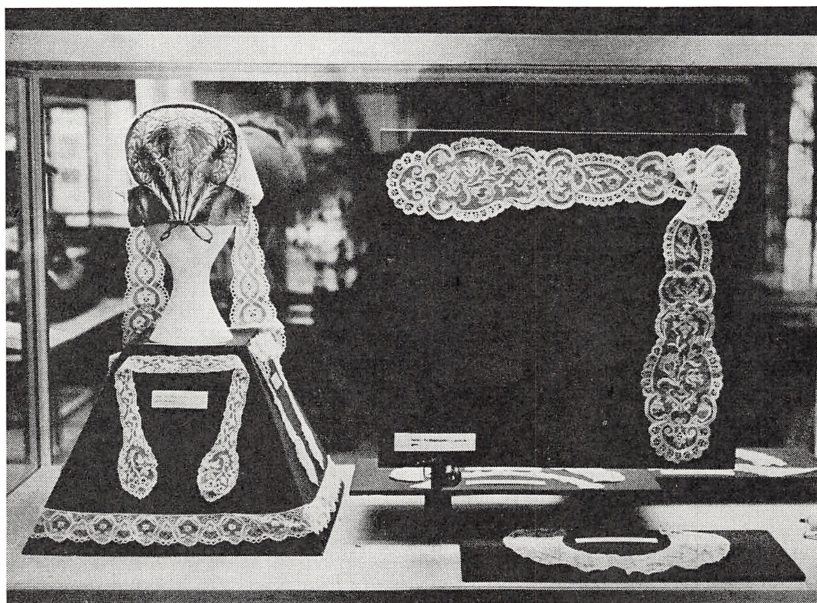

Fra rejsegildet på Sønderjyllands kunstmuseum 24. marts 1971. Amtmand Tyge Haarløv, kontorchef Eugen Ibsen, bankbestyrer G. Fücksel, arkitekt Th. Helleberg, borgmester S. Kirchheiner og bager Otto Jensen. (Tonhalle-Foto, Tønder).

Det oprindelige Tønder museum bliver et rent kulturhistorisk museum, ejet og drevet af Sønderjyllands amtskommune og Tønder købstadkommune i forholdet 3:1, med en bestyrelse på syv medlemmer, fire udpeget af amtsrådet, to af byrådet og et af samme uden for dets midte.

Sønderjyllands kunstmuseum, der får lokaler i den nye bygning på slotsbanken i Tønder, bliver et landsdelmuseum, ledet af amtets undervisnings- og kulturudvalg + fire udefra valgte særlig kunstinteresserede, én fra hver af de fire primærkommuner.

Byggeriet af det nye kunstmuseum nærmer sig sin afslutning. I forhold til de oprindelige planer er der en forsinkelse på henved syv måneder, bl. a.

Handelsbankens kniplingsudstilling i Vestergade 14, 24. juni til 20. september 1971.

forårsaget af Nationalmuseets udgravninger på byggetomten, hvorved frilagdes et murparti af indkørslen over den ældste voldgrav, som vil være synligt i de nye kældre. Rejsegildet fandt sted 24. marts 1971.

En omfattende restaurering af den gamle museumsbygning fra 1923 og af porthuset fra o. 1570 forestår, hvorfor man må påregne en lukning af museet i henvend 5 måneder, før den nye bygning kan indvies til sit formål omkring 1. maj 1972.

Besøgstallet 1970 var officielt 8.506, og til trods for byggeriet i 1971, som begribeligvis greb ind i det gamle museums rytme, har besøgstallet for 1971 indtil 1. november været stigende, nemlig 8.260, hvortil kan føjes, at Københavns Handelsbank i sin smukke ejendom i Vestergade 14 i tiden fra 24. juni til 20. september 1971 foranstaltede en fornem udstilling af Tønder museums kniplinger, som aldrig har været udstillet smukkere end ved denne lejlighed. Denne udstilling var besøgt af henvend 4.500 personer.

I godt et år virkede lærer Sven Petersen som udstationeret civil værnepligtig på museet, første gang museet har haft en sådan ordning. Der blev af Sven Petersen ydet et fremragende arbejde i forbindelse med registrering og udstillingsvirksomhed. Et omfattende fotografisk arbejde såvel for det kulturhistoriske museum som for kunstmuseet blev gennemført.

Af Tønder museums nyerehvervelse kan fremhæves et landskabsbemalet fyrretræsskab fra Nibøl-egnen (se Sdj. Månedsskrift aug. 1971), et dito

skabspanel fra Ballum, en sukkerbakke af Nicolay Hansen, Tønder, en kanelbøsse af Frende H. Frendesen, Tønder, en tabatiere af Christopher Hiller, Løgumkloster, en snes spiseskeer af guldsmede fra museets virksomhedsområde, Kellinghusen-fliser og Rieter/Senn-dragtstik.

Af kunstmuseets nyerhvervelser kan anføres oliemalerier af Knud Agger, Harald Giersing, Reinhardt Heinemann og Niels Leergaard.

Biblioteket er forøget med en række betydelige håndbøger og vil i 1972 blive offentlig tilgængeligt.

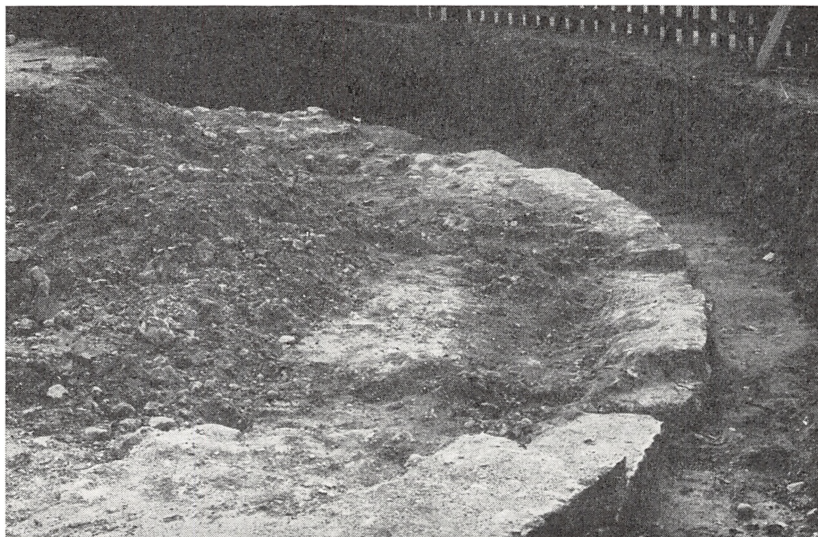
Tønder kirkemuseum, som havde til huse i konfirmandsalen ved kirken, er nedlagt og påtænkes genopsat i et rum i Tønder museum.

Den 8. marts 1971 holdt den nystiftede Vesteregns kunstforening sin stiftende generalforsamling på Tønderhus, og i maj måned arrangeredes foreningens første udstilling på Tønder museum i den gamle kunstafdeling (Willumsen). Museets nyerhvervede udstillingsvægge anvendtes her for første gang.

S. Sch.

Restaureringen af Sønderborg slot.

I løbet af det sidste år er de ydre restaureringsarbejder i det store og hele afsluttet. Tagene er færdige, det ydre murværk er overalt repareret, og senest er alle fire fløjes sokler istandsat. I forbindelse hermed er nedlagt dræn langs alle facader, både udvendig og indvendig. I sydfløjen nåede arbejdet i vinterens løb så vidt, at museet havde mulighed for at arrangere

Det ajdækkede fundament fra slottets sydvestlige tårn. September 1971.

På vestsiden af slottet afdækkedes et fundament, der tidligere er tolket som rester af et vagthus under Christian II's jungenskab. September 1971.

den store søfartsudstilling på første sal. Den indre vindeltrappe i sydøsthjørnet har fået nye trin, og arbejdet her ventes afsluttet i år. Kældrene i nordvesthjørnet er blevet hovedreparerede, og gulvene delvis nylagt, og de øvrige kældre skal nu istandsættes. Museet har derfor måttet rømme rummene under nord- og sydfløj, der hidtil har været magasin, og det har været så heldigt, at det var muligt at skaffe tørre og velegnede lokaler i toldbygningen lige ved siden af.

I vestfløjen er de store indvendige arbejder i gang. Samtlige lofter og gulve udskiftes, og enkelte bjælker fornyes, samtidig med at væggene reparerer, og el- og varmeinstallationer bringes i orden. Tømmerarbejdet har været særlig omfattende i denne fløj, da der her er særlig meget indvendigt bindingsværk. I nordvesthjørnet gjorde man i stuen et uventet fund ved nedbrydningen af den gamle loftforskalling, idet man fandt de originale, hvidkalkede, lerklinede lofter fra Chr. IIIs tid. Desværre er de i en temmelig medtaget stand, men det er nu besluttet at redde så meget som muligt og at supplere, så hjørnerummene igen får et loft, som de fik det i 1550'erne. Over dette loft var endda i to mindre rum bevaret det gamle flisegulv, det eneste sted på slottet, hvor det er lykkedes at finde et helt gulv med 1500-tals fliser. Også det vil blive sat i stand, så man får genskabt det gamle gulv. Sammen med kapellet og de genskabte slotsrum i nordfløjens anden etage vil dette komme til at fremhæve nordfløjens særlige værdi som dronninge- og hertugfløj.

For den resterende del af restaureringen er lagt en tidsplan, der skal sikre færdiggørelse i 1973 — hertil kommer så dels museets nyindretning, dels nyordningen af slottets nærmeste omgivelser.

J. S.

Egnsmuseet på Lille Kolstrupgård, Åbenrå.

Den 9. november 1971 holdtes årsmøde i den selvejende institution »Samlingen af gamle arbejdsredskaber og bondemøbler« på Jacob Michelsens gård i Kolstrup. Formanden, apoteker Niels Chr. Michelsen, aflagde beretning, og kassereren, Børge Nielsen, oplæste regnskabet, som viste en kassebeholdning på 3.329 kr. Støttekredsen talte 75 medlemmer.

Jes P. Caspersen og Anne-Helene Michelsen, som var på valg, blev genvalgt og ligeledes revisor O. C. Thaysen. Formanden omtalte i sin beretning, at museets samlinger havde været godt besøgt i årets løb, og særlig havde museets specialudstilling af hørredskaber og hørrens bearbejdning på fælleslandboforeningens dyrskue den 16. - 17. juli vakt publikums interesse. Den 23. september var museet vært for 65 gæster fra civilforsvaret, som havde årsmøde i Åbenrå.

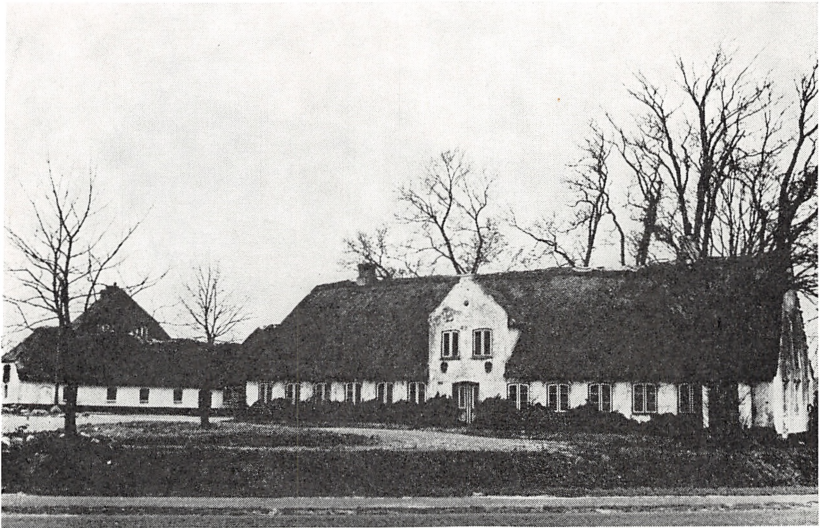
Traditionen tro holdtes en udstilling på Lille Kolstrupgård den 27. - 28. november, denne gang under mottoet: »Julebagværk fra den tid, da man ikke kendte kagetallerkener«.

A. H. M.

Bov sogns museum.

I januar 1970 stiftedes en forening med navnet »Historisk forening for Vis herred, Bov sogns museum«. Hovedformålet med foreningen var at få oprettet et hjemstavnmuseum på den gamle frigård »Oldemorstoft« i Padborg, som Bov kommune havde overtaget. Museet skulle dels være et lokalmuseum, hvori der også indgik ting fra de forskellige korps, der har været knyttet til egnen, og dels være et hærvejsmuseum, idet der har været hærvejskro på gården. Fra Nationalmuseet har man stærkt anbefalet at bevare gården og anvende den til museum.

Siden sin oprettelse har foreningen ihærdigt arbejdet på at realisere museumsplanerne og skabe den økonomiske baggrund for en istandsættelse af bygningen. Bov kommune har lovet at støtte, og den ydre del af bygningen bliver istandsat i slutningen af i år af kommunen. Der skulle være gode udsigter til, at museet skulle blive en realitet i 1972. I øjeblikket findes en museumsstue på Bov bibliotek. Den bliver flyttet til »Oldemorstoft«. Man har løfter på mange andre ting, så det vil blive let at etablere selve museet. Foreningens virke er i hele Vis herred, så man har også en repræsentant i bestyrelsen for den del af herredet, der ligger syd for grænsen. I årets løb er der blevet afholdt foredragsaftener med emner af lokalhistorisk art, f. eks. om hærvejen og om det gamle Hanved sogn. Hver sommer

„Oldemorstoft“ i Padborg. (Photo Press, Genner).

holdes historiske aftenudflugter pr. bus. I år gik turen til Kluesgård, Nyhus slot, Kobbermøllen og Kobbermølle-Skolen med deltagelse af ca. 200 mennesker.

H. B.

Kunstmuseet »Holmen«, Løgumkloster.

Den 21. maj i år indviedes kunstmuseet »Holmen«, Løgumkloster — et museum, hvor man først og fremmest skal vise Olivia Holm-Møller-arbejder fra et langt liv, men også i kortere og længere perioder skal give mulighed for at vise andre kunstneres værker.

Med dette museum er endnu en af refugiets formålsparagraffer ført ud i livet — den, der tager sigte på at fremme det kulturelle liv i grænselandet. Af refugiets store vennekreds dannedes for nogle år siden Løgumkloster Kulturforening, og det er denne med fhv. forstander J. Th. Arnfred som formand, der har stået i spidsen for museumsarbejdet.

Forbindelsen mellem Olivia Holm-Møller og Løgumkloster Kulturforening blev etableret så tidligt som i 1968, hvilket resulterede i et gavebrev på en del af kunstnerens arbejder mod, at der blev bygget et museum, og efter Olivia Holm-Møllers ønske udarbejdede professor Knud Friis, Århus, derpå et projekt til en ny museumsbygning. Den følgende licitation sprængte dog det lagte budget, og planen måtte henlægges.

Sideløbende med museumsplanerne var der i Løgumkloster arbejdet med tanken om at indrette en bolig med atelier og udstillingslokale for en

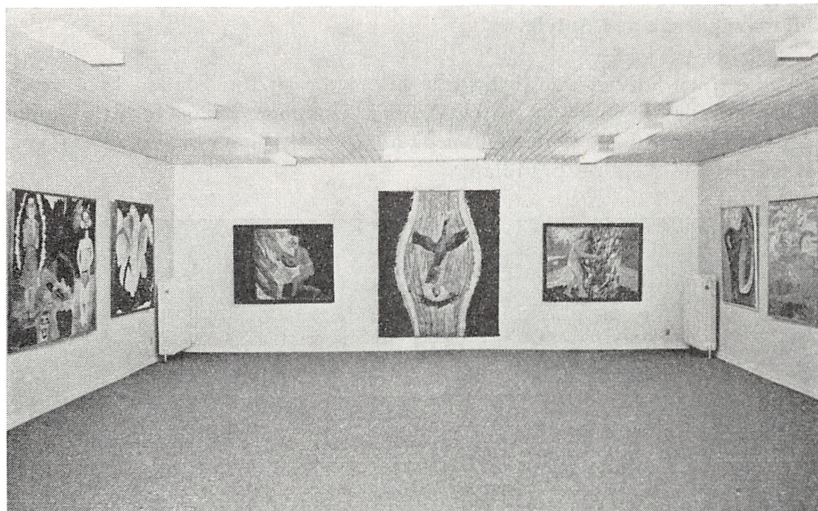

Kunstmuseet „Holmen“ på åbningsdagen. (Hanna's Foto, Løgumkloster).

kunstner, der i et begrænset tidsrum skulle kunne gæste stedet. Denne plan var muliggjort ved en gave fra Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger, der havde købt en ældre landbrugsejendom »Holmen« i byens midte med det formål der at opføre en ny brugsforening. Dette nybyggeri måtte på grund af jordbundsforholdene lægges så langt mod øst, at den gamle hovedlænge med stuehus, lo og stald vestligst i gårdanlægget kunne bevares i hele sin længde, hvilket skete ved medvirken af »Fonden for Bygnings- og Landskabskultur«. F. D. B. skænkede derefter bygningen til kulturforeningen, og da man på det tidspunkt havde måttet henlægge planerne om et nybyggeri for museet, blev det besluttet i stedet midlertidigt at benytte hele den resterende del af landbrugsejendommen til udstillingslokaler.

Vanskelighederne var dog ikke overstået endnu. Det viste sig, at Olivia Holm-Møller tidligere havde udstedt et gavebrev til sin hjemkommune, Homå, der dog ikke havde magtet den store opgave. Utålmodig efter at se en del af sine arbejder samlet i et museum var det, hun havde udstedt gavebrev til Løgumkloster, hvilket gav anledning til utilfredshed i det udvalg, der havde arbejdet for at få samlingen til Homå; men denne strid er heldigvis bilagt, således at Homå kan låne billeder fra »Holmen« efter nærmere fastsatte regler.

Endelig i august 1970 kunne restaureringsarbejdet påbegyndes, men da havde bygningen stået delvis ubenyttet mere end et år med store »sår« i facade og tag, hvor de tidligere udlænger havde været bygget til. Opgaven

Fra Olivia Holm-Møller-samlingen. (Hanna's Foto, Løgumkloster).

var meget bundet. I det ydre skulle facaderne så vidt muligt bibeholdes, og det indre skulle ved meget små forandringer kunne føres tilbage, så den første plan: »Bolit og udstillingslokale for en kunstner« hurtigt kan realiseres.

Hele efteråret 1970 blev arbejdet fremskyndet så meget som muligt, for at museet kunne have været åbnet i vinterens løb af hensyn til kunstnerindens høje alder, men få dage før, Olivia Holm-Møller kunne have holdt sin 95-års fødselsdag den 5. november, kom meddelelsen om hendes død. Lige til det sidste levede hun med i planerne omkring museet, der optog hende lige så meget, som det skabende arbejde tidligere havde gjort. I foråret 1971 har hendes arvinger skænket en stor del af de efterladte værker, så takket være denne storslåede gave ejer Kunstmuseet »Holmen« nu så mange arbejder, at Olivia Holm-Møllers udvikling som billedhugger, grafiker og maler kan følges.

Samlingen omfatter ialt ca. 80 større og mindre malerier, ca. 200 akvareller og grafiske arbejder samt 10 skulpturer. Da museet kun rummer plads til at udstille en mindre del heraf ad gangen, er det tanken årligt at foretage nyophængninger. Dette, kombineret med gæsteudstillinger af andre kunstners værker, skulle give mulighed for at gøre museet levende og dermed frelse Olivia Holm-Møllers kunst fra at føre en hensygnende tilværelse i et »støvet« museum.

Fra åbningsdagen og indtil 1. oktober har museet været besøgt af ca. 3.500 gæster. Indtil 1. september har åbningstiden dagligt været fra kl. 10-12 og 14-18. Efter 1. september kl. 15-17 — mandag lukket. — Grupper på mere end 10 personer kan aftale besøg udover denne tid: Telf. (047) 4 41 65.

Ester Kappelgaard.

Udgravningerne ved Solvig.

Ved gården Solvig, som ligger otte kilometer øst for Tønder, hvor vejen mod Haderslev krydser Arnå, tog man sig i sommeren 1964 for at afvande og opdyrke et stykke af den sumpede ådal, og derunder traf man tæt vest for gården på pæle og brandlag.

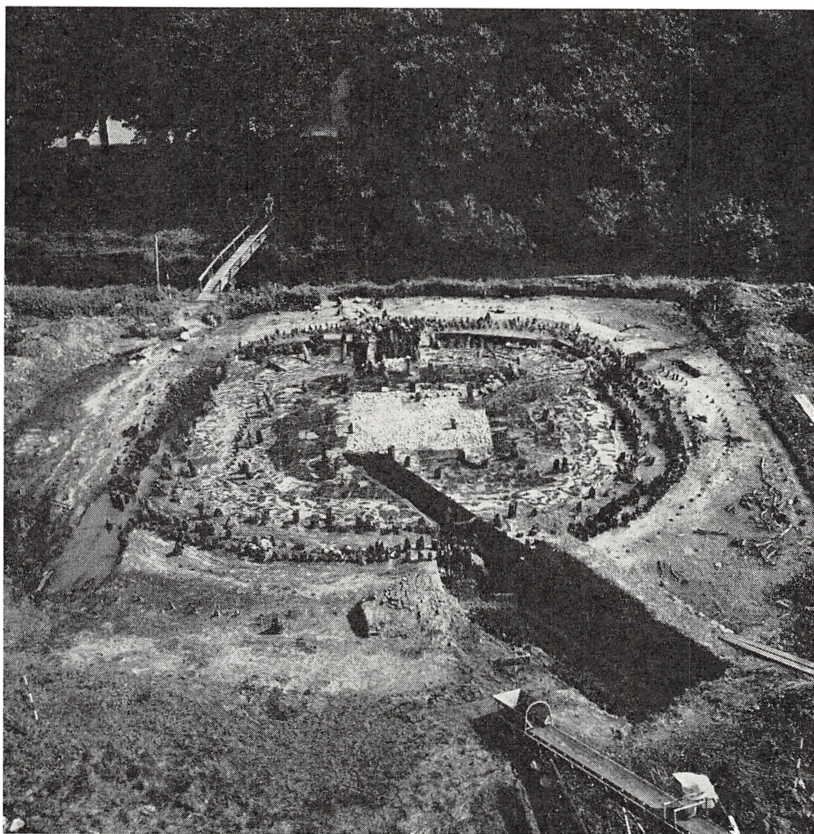

Fig. 1. Solvig, ø nr. 1, set fra en høj brandstige under udgravningen 1969. I billedets midte tørvehusets brolagte gulv og uden om dette tørvevæggen som en mørk ring. De pæle, som omgiver øen, tilhører fire forskellige byggeperioder.

Fundet blev af gårdens ejer, lensgreve Hans Schack, indberettet til Nationalmuseet, og det blev begyndelsen til mange års arkæologiske undersøgelser. Takket være bevillinger fra Statens almindelige videnskabsfond – senere det humanistiske forskningsråd – kunne der efter en forundersøgelse i 1965 fortsættes i 1966, 68, 69, 70 og i år 1971. Der må regnes med endnu

Fig. 2. Solvig, et udsnit af den udgravede flade af ø nr. 1. Yderst til højre foroven ses det brolagte gulv fra det ældste hus, tørvehuset. I midten et udsnit af tørvevæggen og længst til venstre en del af det stolpeværk, som støttede indersiden af randvolden fra 2. byggeperiode.

2–3 års udgravning. Her skal gives en kort oversigt over de hidtidige resultater.

Fundkomplekset består af fire kunstige øer. De fremtrådte før udgravningen som omkring 30 cm høje »polde«, der viste sig at være opført af grene og tørveblokke og så at sige har flydt på ådalens svære dyndlag. Hidtil er to af disse øer blevet udgravet. Den sydligste og mindste, kaldet nr. 1, har i sin første skikkelse målt omtrent 15×15 m, senere er den tre gange blevet udvidet og noget forhøjet. I hver af disse fire byggeperioder har øen kun båret en enkelt bygning.

Af første periodes bygning er bevaret en brolagt gulvflade, $4,5 \times 5,0$ m, og rester af henvend 3 m svære vægge bygget af blokke af lyngtørv. Væg-

Fig 3. Blokke af tørv har til alle tider været benyttet som byggeemne, men sjældent er det set brugt så konsekvent som i det middelalderlige Solvig. Her ses et snit i tørvevæggen fra det ældste hus på ø nr. 1. Tørvene holdes sammen med lange, spidse træpløkke. Disse pløkkes længde er ca. 25 og 30 cm.

genes tykkelse og de seks kraftige, bærende stolper lader formode, at huset har haft mere end den ene etage, det modsvarer formentlig de barfred eller kernetårne, som kendes fra andre middelalderlige voldsteder, men her unægtelig i et usædvanligt materiale. Øens kanter var i denne byggeperiode forstærket med vandrette stammer og pæle og beskyttet mod angreb ved hjælp af skråt udad hældende palisader.

Tørvebygningen nedbrændte og afløstes af en lille træbygning, vist nok på stolper hævet over terræn og omgivet af en jordvold. »Styltetårnet«, som man kan kalde træbygningen, har været beklædt med halmblandet ler, og da også dette hus brændte, blev lerlaget tilbage som et rødbrændt lag,

som har spillet en vigtig rolle ved undersøgelsen. Mod øst, hvor øen er nærmest fast land, har den været forsynet med en vindebro.

Begge disse første, meget forsvarsprægede faser af ø nr. 1 synes at tilhøre 1300-tallet, men øen må have været i brug til midt i 1500-tallet og har i sine senere faser udgjort en ganske statelig beboelse at dømme efter fund, bl. a. af ornamenteret vinduesglas og glaserede ovnkakler.

Af de øvrige tre øer er der især blevet gravet på den største, kaldet ø nr. 2, nordv. for nr. 1. Ø nr. 2 er ligeledes opført af grene og tørv og delvis kantet med pæle, den er nærmest rektangulær og måler omtrent 23×30 m. Der er fundet to oprindelige bygninger på øen; den ene måler 4×5 m indvendig, har 1½ m tykke ydervægge af tørv og tagbærende hjørnestolper. Den anden bygning er stor: 10×20 m og har en mængde svære vægstolper. Det er iøvrigt for tidligt at redegøre nærmere for denne bygning, og for at fastslå dens anvendelse bør man nok kende eventuelle bygninger på de sidste to øer og forholdet mellem øerne iøvrigt.

Foreløbig vil vi nøjes med at fastslå, at vi står over for en befæstet gård, som har eksisteret engang i 1300-tallet. I en usikker kilde omtales Solvig i forbindelse med året 1362. Der er dog grund til at tro, at gården er endnu ældre. I bunden af alle fire øer findes mængder af tømmer fra bygninger, som må have eksisteret, før »øerne« blev til. Disse bygninger må have stået på fast land. Meget tyder på, at gården i begyndelsen af det urolige 1300-tal er blevet flyttet ud i den ugæstfri, men beskyttende sump. Først i 1580'erne bliver gården endeligt flyttet tilbage til fast land, hvor Melchior Rantzau må have opført det dobbelthus, som ses på Braun-Hogenbergs prospekt af Tønder by og dens omgivelser. En stor staldbygning og en del af voldgravene fra dette anlæg er endnu bevaret.

Solvigs ensomme beliggenhed fjernt fra anden bebyggelse skal sikkert ses i forbindelse med passagen over Arnå. En gravning i dette efterår i engen tæt syd for voldstedet har bekræftet, at der her findes rester af en vejdemning opbygget af tørv og træ på samme måde som øerne. Langt op i nyere tid har vejfarende måttet betale bropenge til herremanden på Solvig.

Jobs. Hertz.

Haderslev byhistoriske Arkiv gennem 25 år.

Den 17. december 1946 vedtog Haderslev byråd efter henstilling fra en kreds af borgere, at der oprettedes et byhistorisk arkiv, og selv om arkivet først trådte frem for offentligheden i maj 1947 ved et opråb i den lokale presse, vil det være rimeligt allerede nu at gøre status over indsamlingsarbejdet gennem de forløbne 25 år. Den første gave modtog arkivet den 17. maj 1947, da landsretssagfører Andreas Thulstrup skænkede det seks gamle Haderslev-tryk, og siden da er gavernes antal vokset til 847, omfattende fra en enkelt lille ting, et billede, et borgerbrev eller en vandrebog til store samlinger af billeder og arkivalier, som f. eks. Hjorte Apotekets velbevarede og righoldige arkiv fra 1583 til ca. 1935 (dog afskrifter til 1660).

Arkivet har tidligere været omtalt i årbøgerne i 1957 og i 1962, hvor der er berettet om de første 15 år. Siden da er modtaget følgende protokoller:

Havekolonien Fælleslykke 1931-51 og Fremtidshåb 1934-51, Kegleklubben Palæ 1939-44, Gewerkschaftskartel 1898-1921, Foreningen af Gottorp Kammerater 1915-1916, 1935-66, Gammel Haderslev Asyl 1863-1912, Haderslev Børnefilmklub 1958-63, Haderslev By og Amts Skomagerlaug 1899-1949, Den sønderjyske Borgerforening 1925-52, Haderslev Bys Spare- og Laanekasse 1819-1921, Haderslev Automobilklub 1929-67, Haderslev Amts Frugtsalgsforening 1934-62, Øsby-Halk-Grarup Sygeplejeforening 1949-71, Moltrup-Bjorning-Aastrup-Gl. Haderslev Sygeplejeforening 1934-71, Haderslev Korforening 1923-68, hvorefter arkivet rummer op mod 150 protokoller (forhandlings- og medlemsprotokoller, regnskabs- og kassebøger m. v.).

Af større samlinger af arkivalier kan nævnes Haderslev Slotsvandmølles arkiv 1827-1961, dele af advokat Sophus Erichsens arkiv, der indeholder en række skøder, testamenter m. v. fra tiden 1882-1950, Cathrine Asyltes arkiv 1865-1942 samt enkelte større privatarkiver, der også rummer en række Haderslev-erindringer, hvoraf skal nævnes erindringer fra viceskoleinspektør Jens Andersen, skatteopkræver Søren Olesen, redaktør Nis Petersen, provinsialskolerråd Julius Wassner og fattiggårdbestyrer Ferdinand Zimmermann samt skatteinspektør Willy Reinmanns dagbogsoptegnelser fra 1923-65.

Billedsamlingerne tæller nu over 1000 portrætter omfattende mere end 800 personer samt 125 gruppebilleder, medens den kulturhistoriske afdeling rummer over 1400 billeder, hvoraf enkelte dele skal fremdrages med angivelse af antal: besættelsestiden 207, genforeningen 187, Haderslev amts jernbaner 78, håndværk 50, brande og brandværn 38, interiørs 31 og mindesmærker 27, og endelig den topografiske afdeling med over 1000 billeder, hvortil kommer over 900 prospektkort, eller en billedsamling på op mod 4500 stk. Langt de fleste billeder er fra den gamle købstad, men der er dog også i de sidste år tilkommet en del fra oplandet. Ud over de nævnte billeder rummer samlingerne 19 fotoalbums med kendte og ukendte personer og fem postkortalbums samt enkelte negativer, bl. a. bogbinder Heinrich Münsters fra tiden omkring 1900-10, medens en stor samling af plader, som fotograf Arling tilbød arkivet, og som havde tilhørt hans forgængere, på grund af pladsmangel blev overladt museet.

Desuden skal det nævnes, at arkivet har fået foræret 27 bind Haderslev-aviser: Folkebladet 1886-95, Dagbladet 1914-19, Schleswigsche Grenzpost 1914-18 og Haderslebener Zeitung 1. 10. 1920 til 18. 1. 1921, medens indsamlingen af trykte ting iøvrigt har indskrænket sig til småtryk, idet egentlige bøger og pjecer er overladt biblioteket.

Arkivets lokaleforhold er stadig meget dårlige og vanskeliggør arbejdet, hvorfor de stadig hovedsagelig indskrænker sig til indsamlingsopgaver, men arkivet har dog kunnet yde bistand til forskere på forskellig måde, ligesom det af sin billedsamling har bidraget ved illustreringen af en lang

Et billede fra den kulturhistoriske afdeling med en af de første biler i Haderslev. Ved rattet ses mekaniker Johann Georg Weppler, mens gæstgiver Hans Hansen er passager.

række bøger og artikler, som gennem de forløbne år er udkommet om Haderslev by og egn.

Den af arkivet i 1956 udsendte af Olav Christensen forfattede bibliografi: Litteratur om Haderslev, der rummer 3040 henvisninger trænger i høj grad til en afløser eller i alt fald et supplementsbind, idet der siden 1956 er udsendt så megen ny litteratur og fundet frem til tidligere oversete arbejder, så en ny udgave vil komme til at rumme mere end 3500 numre alene om den gamle købstad, men det ville desuden være rimeligt, at en ny udgave også kommer til at omfatte hele Haderslev kommune.

Haderslev købstads sammenlægning i 1966 med Gammel Haderslev kommune og i 1970 med Grarup, Halk, Hoptrup, Moltrup, Starup, Vilstrup, Vonsbæk, Øsby og Åstrup kommuner samt Sillerup af Fjelstrup kommune og en lille bid af Bjerning kommune, fra hvilke områder der allerede er indgået enkelte arkivalier og en hel del billeder, vil gøre det naturligt, at arkivet for fremtiden fører navnet Haderslev lokalhistoriske Arkiv.

O. C.

Den store egnsvandring.

Efter fire år i træk at have forlagt egnsvandringen til Sydslesvig og Holsten holdt vi os denne gang i Danmark og lod turen gå til Sydvestfyn. Formanden for Historisk Samfund for Fyns Stift, konsulent Aage Lauritsen,

Østrupgård. Kik gennem portbygningen mod Karen Brahes stenhus.

Ulbølle, havde hjulpet med at tilrettelægge en særdeles smuk tur i de sydfynske alper. I alt deltog ca. 150 i turen, som gik over Als, med færgen til Bøjden og langs Helnæsbugten til den gamle herregård Østrupgård, hvor lektor Fasmer Blomberg gav en orientering om gårdens historie og de slægter, som havde ejet den.

Efter at have beset det gamle stenhus og de vidtstrakte avlsbygninger fortsattes forbi slottene Sandholdt, Arreskov, Brahe-Trolleborg og Holstenshus til Fåborg.

Middagen blev indtaget i Rasmussens hotel. Lektor Fasmer Blomberg holdt her et interessant foredrag om de forbindelser, der gennem tiderne har været mellem Sydfyn og Sønderjylland. Herefter besøgte en gruppe Fåborg byhistoriske arkiv, hvor provisor Hans Brandt foreviste sine meget interessante samlinger. En gruppe besøgte museet »Den gamle gård«, medens en anden så den imponerende samling af »de fynske malere« på Fåborg museum. Den fjerde og sidste gruppe tog på byvandring i Fåborgs gamle gader. Fra Fåborg kørte man til Horne kirke, en af Danmarks to rundkirker vest for Storebælt, hvor sognepræsten, H. O. Larsen, bød velkommen og gav en orientering om kirken, dens historie og dens inventar.

Tilbageturen gik med færgen kl. 6 fra Bøjden, så alle deltagerne kunne nå at komme hjem tidligt på aftenen.

Prisopgave.

Historisk Samfund for Sønderjylland har modtaget et beløb fra Ingrid-Fondet til løsning af en konkret forskningsopgave. Foreningen har herefter besluttet at udskrive en prisopgave om et emne med tilknytning til Gråsten. Som eksempler på egnede emner til besvarelsen kan nævnes: Gråstens ældste historie under slægten Ahlefeldt indtil 1725, forholdet

mellem herskab og undersåtter efter 1725, godsdriften, håndværkets udvikling, slottets bygningshistorie, flækkens udvikling, nationale forhold før og efter 1920 og på tilsvarende vis kommunale forhold.

Besvarelsen skal indsendes uunderskrevet og anonymt, med forfatterens navn og adresse vedlagt i lukket kuvert, inden 1. september 1971 til Historisk Samfund for Sønderjylland, adr. Landsarkivet, Åbenrå.

Besvarelsen skal være videnskabeligt dokumenteret, den må være skrevet på dansk i let tilgængeligt sprog, og den må have et omfang på mindst 150 A-4 sider.

Blandt de besvarelser, der opfylder de nødvendige kvalitetskrav, uddeles hovedprisen på 15.000 kr., medens der for to andre besvarelser kan uddeles mindre priser på hver 5.000 kr. Historisk Samfund for Sønderjylland forbeholder sig retten til at trykke de præmierede besvarelser i deres helhed eller i uddrag.

Historisk Samfund for Sønderjylland nedsætter ved fristens afslutning et bedømmelsesudvalg, der kan supplere sig med særligt sagkyndige, hvis det skønnes nødvendigt.

Komiteen til uddeling af Chr. Paulsen-prisen.

Komiteen til uddeling af Christian Paulsen-prisen udskriver følgende prisopgave:

»Der ønskes en redegørelse for det tyske mindretals politik under besættelsen med særligt henblik på forholdet til de tyske myndigheder«.

Besvarelser af opgaven sendes i to maskinskrivne eksemplarer inden 1. sept. 1972 til: universitetslektor Lorenz Rerup, Lundevej 16, 8300 Odder. Besvarelserne indsendes under mærke eller motto, mens forfatterens navn og adresse anføres på en seddel i en vedlagt, lukket konvolut, der er forsynet med samme mærke eller motto som besvarelsen. Adgangen til at besvare opgaven står åben for enhver.

Besvarelserne vil blive bedømt af et sagkyndigt udvalg. Den, hvem prisen tilkendes, får på Christian Paulsens fødselsdag, den 10. jan. 1973, overrakt en sølvmedalje samt 5.000,- kr.

Amtskredsenes arbejde

Haderslev amtskreds.

Som eneste arrangement holdtes byvandring i Haderslev d. 16. oktober 1971. Det var 10 år siden, at vi sidst havde været rundt i den gamle by. Også denne gang blev turen ledet af Olav Christensen, som tog os med ud og ind i gamle gårde og porte, hvor fordums storhed kan fornemmes. Ca. 50 havde fulgt indbydelsen. Vi sluttede med kaffebord på Harmonien, hvor

Olav Christensen fortalte levende træk af byens gamle historie. Her blev også amtsgeneralforsamlingen afviklet. Formanden gav i sin beretning et lille udblik over de 15 år, amtsudvalget har eksisteret, og hvor han havde fungeret som formand. Han begrundede, at han nu måtte bede sig fritaget for hvervet, som han ikke mente at kunne bestride tilfredsstillende længere. I stedet for pastor Holm valgtes lærer Helge Jacobsen, Haderslev.

T. H.

Åbenrå amtskreds.

Den 11. november 1970 havde amtskredsen indbudt til et foredrag om Ejderkanalen eller den slesvig-holstenske kanal, som foredragsholderen ønskede den navngivet. Overarkivar Aage Rasch, København, illustrerede sit foredrag med gode billeder og fængslede tilhørerne ved at levendegøre stoffet på en egen humorfyldt måde.

Ved generalforsamlingen den 4. maj 1971 på restaurant Viking valgtes Senius Tiedemann ind i stedet for Jes Holdt, der af helbredshensyn ønskede at fratræde. Han lovede dog, at han også fremtidig ville stå til rådighed med sin rige viden og erfaring. Efter generalforsamlingen holdt museums-pædagog, mag. art. Erik Jørgensen, Haderslev museum, et fængslende foredrag om udgravningerne ved Årupgård, en »tuegravplads« fra den ældste jernalder. Erik Jørgensen viste en samling ualmindelig fine lysbilleder til illustrering af sit foredrag.

Den historiske søndag, den 1. august 1971, blev begunstiget af godt vejr, og man kunne aflægge besøg på øen Kalvø i Genner bugt, hvor Jes Holdt fortalte om øens storhedstid, da kgl. agent Jørgen Bruhn i midten af forrige århundrede anlagde et skibsværft på øen; på Åbenrå museum kunne man i tilslutning til besøget på øen se billeder af skibe bygget der og andet fra søfartens storhedstid. Uden særlig orientering kunne man besøge Urnehoved festplads og Povlsbroen, under ledelse af lærer Holm Jacobsen Kliplev kirke, Oldemorstoft (hærvejsmuseet) ved overlærer R. P. Sørensen og overlærer Hans Bang, bronzealderhøjene ved urhærvejen ved arkæologen Andreas Wortmann, og endelig kunne gården Simondys og den gamle skole, hvor den »gamle smed« Johan Meyer fortalte på sin fængslende og levende måde, besøges.

H. J.

Sønderborg amtskreds.

Den 28. oktober 1970 holdtes efterårsmødet i Forsamlingsgården i Vester Sottrup. Formanden, rektor D. Keller Hansen, holdt foredrag om H. P. Hanssen.

Efter foredraget redegjorde Olav Bonefeld som formand for »Udvalget til afstemningsfestens afholdelse« for opsætning af mindeplade for H. P. Hanssen på gavlen til Nørremølle og for plade i Forsamlingsgården.

Det afsluttende regnskab herfra blev fremlagt og godkendt. Fhv. gård-ejer Peter Clausen, Lundsgårdsmark, fortalte erindringer fra krigens sidste år og fra afstemningstiden. Tidligere karetmager Niels Thuesen fortalte træk fra tiden efter 1920. Mødet var godt besøgt.

Den ordinære generalforsamling holdtes den 26. juni 1971 på hotel Tønderhus. Gårdejer Jacob Jørgensen fratrådte efter mange års medlemskab af bestyrelsen. Nyvalgt blev skoleinspektør J. P. Ditlefsen, Langesø. Beretning og regnskab godkendtes.

Museumsinspektør, dr. phil. S. Schoubye holdt derefter et interessant foredrag om Tønder museum, dets historie og dets værdifulde samlinger.

Bagefter besøgs museet under Schoubyes kyndige ledelse. Deltagerantallet var desværre beskedent.

D. K. H.

Tønder amtskreds.

Efter aftale med museumsinspektør, arkitekt Johs. Hertz mødtes 35 medlemmer af Historisk Samfund d. 25. sept. 1970 ved udgravningerne på Solvig ved Jejsing, hvor arkitekt Johs. Hertz orienterede og viste rundt.

Den 12. nov. 1970 var der på Tønderhus lysbilledforedrag ved overarkivar Aage Rasch fra Rigsarkivet om den gamle slesvig-holstenske kanal. Der var ca. 60 interesserede tilhørere, hvoraf mange gav udtryk for at have haft en meget god og indholdsrig aften.

Ligeledes på Tønderhus holdtes den 30. marts 1971 amtsgeneralforsamling med lysbilledforedrag af kontorchef Franz Wingender, Flensborg, om studevej og studehandel fra Tønder til Husum. Der var godt 70 deltagere.

Egnsvandringen holdtes den 12. juni og gik fra Tønder til Trelstorp under ledelse af pastor Tappe, Læk. Efter kaffebordet i Trelstorp uddybede Tappe betragtningerne fra turen for de 50 deltagere.

De lokale historiske foreninger i Rejsby, Brøns og Skærbæk har hver især holdt et møde, og nu sidst den 25. sept. holdtes der en egnsudflugt til Rømø med 70 deltagere. Det er imponerende at se alt, hvad Skærbæk historiske forening har samlet af gamle brugsgenstande fra hus, stald og mark. De er nu samlet i den forhenværende kommunalbygning i Kongsmark.

S. N.

Sydslesvigsk amtskreds.

Torsdag den 22. oktober 1970 holdt vi vort efterårsmøde i Slesvig i samarbejde med Gottorp amts Lærerkreds.

Professor, dr. phil. Troels Fink talte om »Hvordan 2. zone blev til«. Vi havde valgt dette emne i forbindelse med 50 års dagen for genforeningen, og det kan nok påstås, at vi fik en meget interessant diskussion i tilslutning til professorens redegørelse. Dette arrangement i forbindelse med Gottorp amts Lærerkreds har foranlediget, at bestyrelsen vil foreslå, at vi

laver en fast ordning, så at efterårsmødet holdes i Slesvig med lærerkredsen.

Fredag den 13. november holdt vi møde på centralbiblioteket i Flensborg. Overarkivar Aage Rasch talte om »Ejderkanalen«. Det viste sig, at der var interesse for dette emne. Besøget var tilfredsstillende i betragtning af det store tilbud vi har i Sydslesvig med hensyn til foredrag og kulturelle arrangementer.

Torsdag den 25. marts 1971 holdt amtskredsen generalforsamling på centralbiblioteket i Flensborg. Års- og kasseberetningerne blev godkendt. Pastor Tappe og pens. skoleinspektør Dinsen Hansen blev genvalgt. Efter kaffebordet talte professor ved Århus universitet Jörgen Weibull om »Rigsdagsbranden i Berlin 1933«.

Fredag den 11. juni 1971 gennemførtes aftenvandringen i Flensborg. Trods regnvejr samledes en pæn flok på 32 personer på Havretorvet for at se på resterne af de gamle huse og den store forandring, der er ved at foregå i hele Havretorvsområdet. Lars Schubert fortalte ud fra bogen »Og de troede, at hjertebånd kan bryde« af Ingeborg Møller. Heri skildres på en meget interessant måde den betydning, Havretorvet har haft for slægten slagtermester Partsch, samt den indsats, familien har ydet i national henseende. Wilhelm Iversen, Satrup, der er opvokset i Sankt Hans-kvarteret, fortalte om Skt. Hans kirken og de gamle huses historie.

Onsdag den 30. juni 1971 samledes vi syd for Danevirke i landsbyen Lille Reide. Der var overvældende stor tilslutning med 80-100 deltagere. Lærer Horst Hoop, som er født i Lille Reide, fortalte om landsbyens udvikling og gav i sin redegørelse et levende billede af Lille Reide som bysamfund. Herfra kørte vi over Kurborg-Ellingsted til Hollingsted, hvor lærer Hermann Henken fortalte om kirken. I Treja skole stod kaffebordet parat. Her sluttede professor Troels Fink aftenen med et foredrag om Trejas skolehistorie.

Søndag den 29. august 1971 holdtes eftersommerturen. Vi var heldige med vejret! Det bevirkede, at ca. 100 medlemmer og interesserede om eftermiddagen mødtes ved Vedelspang vandmølle. Bibliotekslektor Poul Kürstein gav en fyldig redegørelse for Vedelspangs betydning for slaget på Isted hede den 25. juli 1850. Fra vandmøllen kørte vi over Sønder Farensted, forbi Læssøes høj og Schleppegrells mindesten til Stolk – Isted – Gammellund og Solbro.

I Jydbæk forsamlingshus bød vandrelærer Werner Christiansen velkommen. Også her blev det til et hyggeligt samvær. Poul Kürstein fortalte om Burchardt Johannsen, der var lærer i Sylvester og fader til politikeren Gustav Johannsen. I Jydbæk forsamlingshus hænger en fotokopi af den troskabsed, som B. Johannsen aflagde til den danske konge, og som han holdt. Det resulterede i, at han i 1864 blev afskediget af prøjserne. Landbrugskonsulent Henning Jensen, Hatsted, fortalte om N. F. S. Grundtvigs to sønner, Svend og Johann, der begge deltog i Isted-slaget.

Lars Schubert sluttede mødet med at rette en tak til alle dem, der havde bidraget til at gøre turen til en stor oplevelse for Historisk Samfunds medlemmer.

L. H. Sch.

Årsberetning og regnskab 1970-71

Ved *Troels Fink, Peter Kr. Iversen* og *Hugo Lildholdt*.

Historisk Samfund for Sønderjylland holdt årsmøde søndag den 16. maj 1971 på Nørherredhus i Nordborg. Mødet begyndte kl. 14, og der var mødt omkring 100 medlemmer.

Formanden, professor Troels Fink, bød velkommen og foreslog som dirigent formanden for Sønderborg amtskreds, rektor D. Keller Hansen, hvilket fik forsamlingens bifald. Dirigenten takkede for valget, og efter at have konstateret, at årsmødet var lovligt indvarslet, gav han ordet til formanden, som indledningsvis meddelte, at han på forrige årsmøde havde ladet sig genvælge for et år, men nu ønskede at trække sig tilbage. Oprindeligt havde professor Fink indvilget i at beklæde formandsposten i to år. På grund af landsarkivar Peter Kr. Iversens sygdom var de to år blevet til fem år. Da landsarkivar Iversen nu var så restitueret, at han mente at kunne genoptage formandsposten, bød professor Fink ham hjertelig velkommen tilbage til arbejdet. Herefter gav Fink et resumé af den omdelte beretning:

Beretningsåret 1970/71 har i første række været præget af stor bogproduktion og stort bog salg. Ikke nogensinde før har vi et enkelt år udsendt så mange sider på tryk, over 2400 sider, og ej heller har vi nogensinde før haft så stor en indtægt ved salg inden for et enkelt regnskabsår. Salget af bøger indbefattet moms har, som der nærmere vil blive redegjort for ved regnskabsaflæggelsen, alene indbragt 300.000 kr., og i medlemskontingent og abonnementsindtægt for Sønderjysk Månedsskrift har vi modtaget 100.000 kr. Med tilskuddene, som i år på grund af de omfangsrige skrifter har været store, har vi for første gang i vor omsætning passeret den halve million.

Medlemstallet ligger pr. 1. april en smule højere end sidste år ved samme tid, 2932 mod 2921. Ca. 50 medlemmer har dog »glemt« at betale deres kontingent for 1970, og hører vi ikke snart fra dem, bliver de slettet i vort medlemskartotek. Til brug for Sæmmenslutningen af lokalhistoriske Foreninger har vi ladet udarbejde en statistik over erhvervsfordelingen inden for medlemskredsen, og denne afslører med al tydelighed, at lærerne med et medlemstal på 608 udgør langt den største gruppe af medlemmerne, me-

dens landmændene, som vi før har regnet for vor største medlemsgruppe, nu er rykket ned på andenpladsen med et tal på 244. Erhvervsudviklingen har sat sit præg på sammensætningen af Historisk Samfunds medlemskreds, således at den overvejende del nu bor i byerne. Formentlig vil dette forhold også med tiden komme til at sætte sit præg på indholdet i Sønderjyske Årbøger. Med mellemrum har der inden for styrelse og redaktionsudvalg været drøftet, om man burde udsende Sønderjyske Årbøger i et årligt bind og ikke som nu i to hæfter om året. Man har vejet pro et contra. Ved udsendelsen af to halvbind kommer man to gange i kontakt med medlemmerne, og man kan undgå at udsende særskilt indbydelse til årsmødet, medens man ved udsendelsen af Sønderjyske Årbøger i et bind vil kunne lade dette udkomme indbundet, hvilket mange medlemmer sikkert vil sætte pris på. Redaktionsudvalget har endt sine overvejelser ved at indstille til styrelsens godkendelse, at Sønderjyske Årbøger fra 1972 udsendes i et bind, der udkommer tidligt på efteråret, og at der i maj udsendes en tryksag til medlemmerne indeholdende oplysninger om planerne for sommerhalvårets arrangementer og om nye bøger m. v. Samtidig har redaktionsudvalget indstillet til styrelsens godkendelse, at rektor Fanø aflastes i det krævende arbejde, redaktionen og korrekturlæsningen medfører, ved, at arkivar Dorrit Andersen tilknyttes redaktionen, foreløbig som hjælpesekretær. Med mellemrum må der ske fornyelse og udskiftning indenfor styrelse og redaktioner, og det er af afgørende betydning for foreningens trivsel fremover, at den unge generation inddrages i arbejdet, så at der kan komme nye impulser, og at nye kontakter til historikere kan knyttes.

Også for Sønderjysk Månedsskrifts vedkommende sker der, og er der sket forandringer. Sidste år kunne vi ved årsmødet med en vis stolthed nævne, at 1969-årgangen havde et omfang på 392 sider. I 1970 er rekorden allerede slået med 32 sider, og i 1971 vil sidetallet yderligere stige, idet styrelsen har besluttet, at de månedlige hæfter skal have et omfang på 40 sider. En af årsagerne hertil er, at Vilh. la Cour har standset udgivelsen af Grænsevagten, og for til dels at udfylde det tomrum, der herved er opstået, er der efter aftale med ham besluttet, at nogle af Grænsevagtens traditionelle stofområder, som f. eks. dokumentarisk stof samt grænselandsnoter (ved Fr. Rudbeck) og nationalpolitiske oversigter skal videreføres i Sønderjysk Månedsskrift. Men for at undgå enhver misforståelse skal her understreges, at det sædvanlige folkeligt historiske stof bibeholdes i månedsskriftet. Det stof er tidsskriftet skabt på, og det har båret det gennem snart 50 år. Det har tidligere været nævnt, at Historisk Samfund for et par år siden af forsikringsselskabet Hafnia fik stillet en garanti på 50.000 kr. til rådighed for udgivelsen af billedbogen Nordslesvig 1920-70 med løfte om, at disse penge ville blive udbetalt til Historisk Samfund som jubilæumsgave i 1972. Det gode salg af billedbogen har bevirket, at vi ikke har behøvet at lægge beslag på denne garanti, og styrelsen har derfor besluttet, at pengene skal stilles til rådighed for udvidelse af Sønderjysk Månedsskrift inden for en 3-årig periode. Trods forhøjelsen af abonnementsprisen til 30 kr. om

året regner vi med, at månedsskriftet vil give underskud i et par år, og håber på øget fremgang. Takket være det nye stofområde, en bedre kvalitet såvel i indhold som i ydre fremtoning, er holdertallet siden sidste årsmøde øget fra 1321 til 1435 — en fremgang på 114. Redaktionen, især dens sekretær, fru Inger Bjørn Svensson, fortjener stor tak for en god og meget tidkrævende indsats.

På sidste årsmøde nævntes nogle bøger, der var under forberedelse. Først og fremmest den nye billedbog om Nordslesvig 1920-70 under redaktion af Ole Bech og Eskild Bram. Bogen udkom noget forsinket i slutningen af juni og er foreløbig solgt i godt 6000 eksemplarer. Da der samtidig er solgt op imod et par tusind eksemplarer af den »gamle« billedbog, Sønderjylland indtil 1864, har vi kunnet klare den økonomiske belastning, som en udgivelse af et sådant format jo altid må være for en forening. Tredie udgave af Sønderjylland indtil 1864 er ved at være udsolgt; der er kun 1000 eksemplarer tilbage, og det tidspunkt begynder vel igen at nærme sig, da det må tages under overvejelse, om et nyt oplag skal trykkes. Foreløbig vil det dog være rimeligt først at tænke på det bind, der skal omfatte tiden 1864-1920.

Inden for serien *Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland* har Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland kunnet udsendes i to halvbind på tilsammen 936 sider. Udgiveren, seminarielektor H. V. Gregersen, har lagt et kæmpearbejde i dette bogværk, ikke mindst i det omfattende notestof, som tillige med brevene bringer meget nyt og værdifuldt stof til belysning af forholdene i tiden fra omkring 1840-1864. Der fremtræder af bogen et mere nuanceret billede af bonden og politikeren Laurids Skau, end vi kendte det i forvejen. Landsarkivar, dr. Harald Jørgensen har i bogen Genforeningens statspolitiske baggrund (417 s.) kastet nyt lys over begivenhederne 1918-20, og Historisk Samfund har også med udsendelsen af denne bog været med til på en værdig måde at fejre mindeåret 1970. Den i sidste årsberetning omtalte udgivelse af Pistorius' brevbog fra 1500-tallet ved pastor A. Andersen er nu så vidt fremskreden, at den vil kunne foreligge færdig i løbet af et par måneder. Foreløbig er 300 af bogens 400 sider xeroxkopieret i 200 eksemplarer. Som nævnt sidste år regnes der på grund af værkets specielle karakter kun med et lille salg til biblioteker og videnskabelige institutioner og vel enkelte kirkehistorikere og andre særligt interesserede. Det er et imponerende arbejde, pastor Andersen her har præsteret. Et af vore smertensbørn, 3. bind af Åbenrå Bys Historie, har været lovet færdig i indeværende kalenderår, men da de sidste manuskripter endnu ikke foreligger, må der beklageligvis nok sættes et spørgsmålstejn ved løftet.

I serien »*Sønderjyske levnedsløb*«, tidligere kaldt den lille serie, har vi i december ved arkivar Dorrit Andersen udgivet J. N. H. Skrumsagers skildring af hans første hustru, Ane Marie f. Kloppenborg. Det er en bog, der er blevet solgt og læst. Nu til jul håber vi at kunne udsende museumsinspektør Hanne Poulsens bog om Åbenrå-maleren Jes Jessen. Det vil for

kunst- og kulturhistorisk interesserede blive en lækkerbidskan. I serien er tidligere udsendt 1. del af fhv. folketingsmand Jens Bladts interessante erindringer fra tiden, før han indvalgte i folketinget. Nu foreligger i korrektur under redaktion af overbibliotekar G. Auring 2. del, som kan ventes udsendt efter sommerferien. I serien Sønderjyske levnedsløb har vi også et par andre bøger under forberedelse, og vi har vel derfor lov til at konstatere, at den serie, som vi påbegyndte uden navn og med nogen betænkelighed for godt 15 år siden, er blevet en succes. Flere af de små bøger er udsolgt, og andre har måttet genoptrykkes.

Af andre bøger, der er under forberedelse, kan nævnes en lille bog med nogle af de vigtigste taler, der blev holdt i jubilæumsåret 1970, deriblandt naturligvis alle Dybbøl-talerne. Bogen, der udkommer i nær fremtid, redigeres af et udvalg bestående af amtskontorchef J. P. Caspersen, rektor A. Feilberg Jørgensen, rektor D. Keller Hansen og landsarkivar Peter Kr. Iversen med cand. mag. G. Tybjerg som redaktionssekretær. Under forberedelse er også et manuskript, som givetvis vil vække opsigt langt ud over Historisk Samfunds medlemskreds, nemlig en bog af dr. Sig. Schoubye om sønderjysk sølv, men bogen kan dog nok først ventes færdig ad åre. I forbindelse med omtalen af bogudgivelserne kan naturligvis nævnes, at Historisk Samfund i november havde den store glæde og ære at modtage en gave på 25.000 kr. fra Ingrid-Fondet for Sønderjylland. Beløbet skal anvendes til en konkret forskningsopgave, og redaktionsudvalget for skrift-rækken, som har fået sagen overdraget til behandling, har besluttet at lade udskrive en prisopgave over et emne med tilknytning til Gråsten slots og flækkes historie. Førsteprisen er på 15.000 kr., og der er to præmier på 5.000 kr. Besvarelsene skal være afleveret anonymt inden den 1. sept. 1973. H. M. dronningen har billiget den foreslåede anvendelse af pengene.

Af den øvrige oplysende virksomhed kan nævnes, at målet for den såkaldte »store egnsvandring«, der som sædvanligt var arrangeret af næstformanden, viceskoleinspektør Chr. Stenz, var Flensborg og omegn. Den fandt sted den 5. september, og mange kyndige gav vejledning til de ca. 200 deltagere. Desuden har der i amtskredsene været arrangeret 12 møder med ca. 680 tilhørere og 8 udflugter, aftenvandring m. v. med ca. 560 deltagere. Overarkivar ved Rigsarkivet Aage Rasch talte ved de tre af møderne i Flensborg, Tønder og Åbenrå om den slesvig-holstenske kanal og viste lysbilleder i tilknytning hertil. Et vejledende kursus i personalhistorisk arbejde var arrangeret sidste efterår med arkivar Viggo Petersen som leder. Der var 14 deltagere.

Historiske Samlinger for Sønderjylland har takket være tilskud fra Dansk Kultursamfund kunnet fortsætte arbejdet stort set uændret, dog har lærer Jens Kristensen på det sidste meddelt os, at han nu må afvikle indsamlingen af traditionsstof. Vi benytter lejligheden til at takke ham for mange års godt og interesseret medarbejderskab. Indsamlingen af billeder er i beretningsåret nået op på ca. 3500 eller 1000 flere end det sidste par år. Der er modtaget en meget stor gave af frk. Gudrun Brink Schmidt, Egernsund, på ca. 700 billeder, især fra familien Schmidt, Øster-Lindet.

Endvidere er der ved køb erhvervet mange billeder fra Skærbæk, Brede, Sønderborg og Åbenrå. Fotograferingen af gamle gårde og huse i Tønder amt har været fortsat omend i et noget mindre tempo. I år er der afleveret billeder fra Tønder landsogn samt fra Emmerlev og Rabsted sogne. Fru Vi-beke Gribsvad har som hidtil ordnet og registreret billedmaterialet.

Historisk Samfund deler med Historiske Samlinger en assistent, hvis lønning afholdes af tilskud af den sønderjyske amtskommune. Tilskuddet var oprindeligt før kommunalreformen 10 øre pr. indbygger, men er fra 1. april 1971 forhøjet til 15 øre. Styrelsen retter en hjertelig tak til Sønderjyllands amtskommune, der derved sikrer lønnen til den pågældende assistent. Når Historiske Samlingers lokaler er udvidet og nyindrettet efter landsarkivets udvidelse om et par år, kan der forhåbentlig skaffes midler til ansættelse af en videnskabeligt uddannet leder af Historiske Samlinger, som også gerne skulle kunne tage sig af visse opgaver inden for Historisk Samfund.

Et år er gået, og der er igen holdt status. Som indledende bemærket synes vi selv, at det har været et godt år. Det er dog i en tid, hvor der ofte klages over manglende tilslutning til folkelige og kulturelle aktiviteter, værd at lægge mærke til, at vore medlemmer, abonnenter og andre købere sidste år har villet modtage vore tilbud og kunnet betale over 400.000 kr. i abonnement og for vore skrifter. Vi har grund til at være taknemmelige for tilskud fra fonds, amtskommune og stat, men vor tak må i første række rettes mod vor trofaste medlemskreds og vore gode medarbejdere, hvad enten de er beskæftiget på vort kontor eller leverer bidrag til vore tidsskrifter og skriftserier. Uden denne hjælp og uden denne medhu kunne foreningen ikke eksistere.

I tilslutning til beretningen holdt professor Fink et foredrag om historiens betydning for mennesket i grænselandet 50 år efter genforeningen (trykt i Sønderjysk Månedsskrift 1971, s. 201 ff.).

Beretningen godkendtes, og derefter gav dirigenten ordet til kassereren, bankdirektør H. Lildholdt, som aflagde regnskabet (jvf. omstående), der enstemmigt blev godkendt af forsamlingen.

Under punkt 3, valg, meddelte dirigenten, at Troels Fink, W. Christiansen, Knud Fanø, Johan Hvidtfeldt, H. Neumann og H. Lildholdt var på valg. Formanden meddelte, at der fra H. Neumann, Haderslev, var indgået en skrivelse, hvori Neumann meddelte, at han efter ca. 30 år i styrelsen fandt det på tide ikke at lade sig genvælge. I stedet for Neumann foreslog formanden lærer Tage Madsen, Bylderup, som valgtes. W. Christiansen, Fanø, Lildholdt og Hvidtfeldt genvalgtes.

Næstformanden, viceskoleinspektør Chr. Stenz, takkede formanden og H. Neumann for en god indsats for Historisk Samfund for

Sønderjylland og foreslog professor Troels Fink og museumsinspektør H. Neumann udnævnt til Historisk Samfunds æresmedlemmer, hvilket skete ved akklamation.

Under »Eventuelt« redegjorde Chr. Stenz for planerne for egnsvandringen, som skulle gå til Sydfyn og afholdes den 6. september.

Da ingen andre ønskede ordet, takkede dirigenten forsamlingen for ro og god orden.

I umiddelbar tilslutning til årsmødet holdt styrelsen konstituerende møde. Til forretningsudvalget valgtes landsarkivar Peter Kr. Iversen (formand), viceskoleinspektør Chr. Stenz (næstformand), bankdirektør Hugo Lildholdt (kasserer) og lærer Tage Madsen (sekretær).

Valgene til redaktionsudvalg og øvrige udvalg var genvalg. Den nye formand præsenterede efter at have takket for valget den nye sekretær for årsmødets deltagere.

Efter kaffebordet fortalte museumsinspektør Poul Kærum, Forhistorisk museum, Århus, om dysserne i Blomeskobbøl, hvortil der efter årsmødet var arrangeret en udflugt.

Regnskab for året 1. april 1970 til 31. marts 1971

<i>Indtægter:</i>	<i>Udgifter:</i>
Beholdning pr. 1/4 1970 ... 55.521,65	Sønderjyske Årbøger 61.491,04
Medlemsbidrag 58.102,98	Skrifter 278.113,41
Salg af skrifter 267.013,05	Sdj. Månedsskrift 42.301,06
Tilskud til skrifter 87.325,00	Kontorhold 13.643,94
Sdj. Månedsskrift 27.471,35	Lønninger 28.425,02
Tilskud 43.325,90	Møder o. l. 4.855,17
Renter 7.773,16	Repræsentation 1.572,38
Egnsvandring 608,36	Amtskredsene 4.345,00
Moms o. l. 20.943,42	Kontingent S.L.F. 1.749,50
	Forsikringer o. l. 748,20
	Porto o. l. 6.956,20
	Diverse 7.619,27
	Beholdning pr. 31/3 1971 ... 116.264,68
<u>Kr. 568.084,87</u>	<u>Kr. 568.084,87</u>

Status pr. 1. april 1971

<i>Aktiver:</i>	<i>Passiver:</i>
Beholdning 116.264,68	Ingrid-Fondet for Sdj. 25.000,00
Udestående for salg 3.000,00	Henlagt til skrifter,
÷ balance 8.821,25	moms o. l. 100.000,00
	Egnsvandringsfond 3.085,93
<u>Kr. 128.085,93</u>	<u>Kr. 128.085,93</u>

Åbenrå, den 1. maj 1971.

Hugo Lildholdt.

Regnskabet er eftertalt og revideret og sammenholdt med de foreliggende bilag og fundet i orden.

Beholdningerne er konstateret.

Åbenrå, den 10. maj 1971.

Sv. Lyck.

C. O. Henningsen.

Tillæg til medlemsfortegnelsen

Efterfølgende supplement til den i årene 1955 til 1970 offentliggjorte medlemsfortegnelse for Historisk Samfund for Sønderjylland medtager som de foregående år i afganglisten kun de afdøde medlemmer, hvis død er kommet til vort kendskab, medens tilgangslisten omfatter alle nye medlemmer i alfabetisk rækkefølge.

Pr. ultimo oktober 1971 udgør medlemstallet 2916, der fordeler sig på Sønderjylland og det øvrige land samt udlandet som følger:

Haderslev by	197	Åbenrå by	274
Haderslev amt	364	Åbenrå amt	268
Sønderborg by	101	Sydslesvig	180
Sønderborg amt	177	Storkøbenhavn	309
Tønder by	152	Øvrige Danmark	593
Tønder amt	275	Udland	26

Afgang ved død

Andersen, Emilie, arkivar ved Rigsarkivet, Brønshøj	Larsen, L. P., tømrermester, Næsbykov
Andersen, Nicolai, gårdejer, Fjelby, Skovby, Als	Laursen, Jens Chr., kontrolassistent, Bovrup
Boeck, Holger, overretssagfører, Åbenrå	Lorenzen, Cathrine, Ballum
Gødert, H., overlærer, Charlottenlund	Lykkebo, T. A., læge, Sommersted
Hansen, Chr., søgnefoged, Fole	Møller, Jesper M., gårdejer, Skrydstrup
Hansen, Per, præst, Valby	Madsen, M. Merrild, skoleinspektør, Over Jerstal
Heick, Fr., direktør, Overlund	Neumann, Marcus, gårdejer, Sdr. Vilstrup
Holst Jens, gårdejer, Høgslund	Nielsen, Hans, fhv. gårdejer, Sdr. Hostrup
Hugger, Ernst P., vandrelærer, Flensborg	Rasmussen, Hans, salgschef, Haderslev
Jensen, Thomas, komm. undersøger, Haderslev	Timmermann, Helene, fru, Gram
Kaufmann, Thomas, fhv. væver, Bovrup	Volquardsen, Johan R., digegreve, Tetenbøl
Kirchhoff, Johs., kgl. aut. translatør, Åbenrå	Wulf, Claus, konrektor, Rendsborg.

Tilgangsliste

Andelsbanken, Rødding	Asmild, Sven, statsaut. revisor, Åbenrå
Andersen, K. James, Herning	Asmussen, Margot, børnehaveder, Flensborg
Andersen, Aage, stenhugger, Gundsømagle	Asmussen, Tinne, fru, Øster Lindet
Andresen, Antoni, Jejsing	Ballhorn, Fritz, overassistent, Herlev

- Bergholt, Hans Henning, togbetjent,
Fredericia
- Brodersen, Erik, gårdejer, Todsøl
- Bundgaard, T., boghandler, Højer
- Carstensen, Carl H., stud. mag.,
Åbyhøj
- Christoffersen, Arne Krogh, lærer,
Svogerslev
- Christensen, Jens I. P., seniorsergent,
Bevtoft
- Christensen, Niels, gårdejer, Stenderup
- Christensen, Ole Barfod, lærer, Åbenrå
- Christiansen, Peter, smedemester,
Ørsted
- Duus, Nis, Haderslev
- Ebbesen, Johannes, fhv. gårdejer,
Harreby
- Frandsen, Viggo, ingeniør, Tønder
- Fredslund, Hans, fhv. gårdejer,
Hygum
- Friisberg, Claus, journalist, Varde
- From, Knud, Hvinderup
- Gad, G. E. C., boghandler, København
- Gammelgaard, Magnus, Doverholm
- Gamborg, Steen, adjunkt, Sønderborg
- Gustafsson, Nils, Hillerød
- Hansen, Else, kontorassistent,
Løjt Kirkeby
- Hansen, Else Heien, fru, Nakskov
- Hansen, O. Storm, bibliotekar,
Augustenborg
- Hansen, P. Gram, gårdejer,
Enderupskov
- Heine, Verner, værkfører, Åbenrå
- Henken, Herman, skoleleder, Treja
- Henriksen, Vagn Bo, overmontør,
Åbyhøj
- Holm, C., boghandler, Horsens
- Hørder, Kirsten, læge, Århus
- Jacobsen, Arnold, landmand, Rødding
- Jensen, Bodil, økonoma, Gram
- Jensen, Chr. H., Gram
- Jensen, Ingeborg, Slangstrup
- Jensen, Jens Klarlund, installatør,
Bevtoft
- Jensen, Knud, amtsvejinspektør,
Tønder
- Jensen, Ole, stud. mag., Hobro
- Jeppesen, A. E., ingeniør, Brevst
- Johannsen, Andreas, læge, Vejle
- Junker-Hansen, Lene, lærer, Treja
- Juul, Jørgen, overlæge, Åbenrå
- Jørgensen, Jørgen, fhv. gårdejer,
Sdr. Busholm
- Kasse, Emanuel, Åbenrå
- Klausen, Peter, Farris
- Knoop, Lizzie, Tønder
- Knudsen, Mogens, installatør, Hygum
- Kock, Jens Christensen, bibliotekar,
Sønderborg
- Kock, M., grosserer, Vejle
- Kolpen, Povl Martin, lærer, Rendsborg
- Kristiansen, Bodil, lærer, Sommersted
- Kromann, Hanne, lærer, Bøl,
Sydslesvig
- Kuhr, Karl, bogtrykker, Gråsten
- Kværnø, Anne Marie, lærer, Rødding
- Langmaack, Bernd, dr. med.,
Flensborg
- Larsen, Johannes, toldkontrollør,
Rungsted Kyst
- Lassen, Marie, fru, Virum
- Lassen, Peter, arbejder, Skodborg
- Lehmann, Peter, Sdr. Hygum
- Lemwigh-Müller, Bent, prokurist,
København
- Lock, Carl, København
- Lorenzen, Amalie, fru, Bov
- Lorenzen, Asmus, Fiskebæk
- Lund, Edith, fru, Gram
- Lund, Peter, regnskabsassistent,
Rødovre
- Madsen, Otto, København
- Madsen, Ove, boghandlerelev, Ribe
- Morsing, Knud, skoleinspektør,
Flensborg
- Mortensen, Lis Hejner, lærer,
Sommersted
- Müller, Ursula, Rinkenæs
- Mølgaard-Larsen, Jens, gårdejer,
Mojbøl
- Nielsen, Arne, landbrugslærer,
Kærhusgård
- Nielsen, Erik B., forstfuldmægtig,
Kollekolle
- Nielsen, H. C., mejeribestyrer, Bevtoft
- Nielsen, Sonja Kahr, fru, Rødding

Nielsen, Troels, Sønderborg	Sørensen, Fr., skoleinspektør, Sønderborg
Nissen, Hans, stud. scient., Galten	Sørensen, Marianne, børnehaveder, Flensborg
Olsen, Annelise, apoteker, Åbenrå	Sørensen, Viggo, urmager, Rødding
Paulsen, Frederik, docent, Alkersum, Før	Therkildsen, Therkild, Rejsby
Petersen, Alis, fru, Åbenrå	Thomsen, H., Gråsten
Petersen, L. Bjerregaard, kontor-assistent, Vejen	Thomsen, Hans, gårdejer, Bovlund
Petersson, Orla S., ingeniør, Kolding	Thomsen, Hans Jørgen, gårdejer, Fole
Ploug, Birgit, fru, Rødding	Thomsen, Inger Sophie, stud. mag., Århus
Poulsen, Knud, lærer, Ellund, Sydslesvig	Thomsen, Peter, gårdejer, Sdr. Hostrup
Rasmussen, Knud, landinspektør, Toftlund	Tychsen, Max, mejerist, Flensborg
Rasmussen, Rasmus, proprietær, Hoptrup	Uerkvitz, Grethe, lærer, Treja
Rosenkilde, Aage, Horsens	Uldall, Sten, journalist, København
Ross, Gunnar, ingeniør, Åbenrå	Valbjørn, Jørgen, fotograf, Gram
Simonsen, T., viceskoleinspektør, Nustrup.	Vase, Kirsten og C. E., lærere, Sommersted
Sorgenfrei, Leif, lærer, Haderslev	Vedel-Smith, Henrik, stud. mag., Århus
Stannow, Karen, børnehavelærerinde, Flensborg	Vennitz, Harvey, overlæge, Åbenrå
Steg, Asmus, landmand, Fiskebæk	Wilcke, Birger, politiadvokat, Charlottenlund
Svendsen, Valborg, læge, Odense	Witt, Bente, lærer, Øster Lindet
Søberg, Dagmar, Nustrup	Wive, Hans Christiansen, cand. mag., Uppsala
	Work, Hans P., Oksenvad.

Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland

- 1. Erik Christensen: *Fra min virksomhed i Tønder*. Udsolgt.
2. P. J. Refshauge: *Bonden, der blev landråd*. Udsolgt.
3. *Tønder gennem tiderne*. Under redaktion af M. Mackeprang. Udsolgt.
- 4. M. H. Nielsen: *Fra slesvigske fattigvæsens fortid*. Udsolgt.
5. Troels Fink og Johan Hvidtfeldt: *Vejledning i studiet af Sønderjyllands historie*. Udsolgt.
6. *Navneregister til H. P. Hanssens værker*. Udg. af Johan Hvidtfeldt.
7. *Aktstykker vedrørende Kreditanstalt Vogelgesangs tilblivelse*. Udsolgt.
- 8. Peter Kr. Iversen: *Vejledning for sønderjyske lokalhistorikere*. Udsolgt.
- 9. Johan Hvidtfeldt: *Slægtshistoriske studier i Sønderjylland*. 2. udg. revideret og udvidet af Hans H. Worsøe. Indb. kr. 8,00 (16,00).
10. *Nordslesvigs åndelige genforening med Danmark*. Red. af Claus Eskildsen, Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. Kr. 10,00 (20,00).
11. Olav Christensen: *Bibliografi over sønderjysk slægtstavelitteratur*, 2. udg. m. tillæg: Manuskripter vedrørende sønderjysk personalhistorie i landsarkivet, Åbenrå, ved Peter Kr. Iversen. Indb. kr. 10,00 (20,00).
12. *Nordslesvig efter genforeningen*. 7 radioforedrag. Udsolgt.
- 13. Thorvald Petersen: *Fra Als til Tønder*. Udsolgt.
- 14. N. Black Hansen: *Åbenrå annaler, 1524, 1584-1694*. Kr. 4,00 (8,00).

15. Peter Kr. Iversen: *Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog*. Udsolgt.
16. A. Svensson: *Redaktør J. Jessen, Flensborg Avis*. I uds., II kr. 10,00 (20,00), III kr. 15,00 (30,00).
17. H. V. Gregersen: *Niels Heldvad*. En biografi. Udsolgt.
18. Erland Møller og Johan Hvidtfeldt: *Kaptajn Hans Bruhns erindringer*. Udsolgt.
19. Asger Nyholm: *Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogreskripter-nes tid*. Udsolgt.
20. Knud Kretzschmer: *Den sønderjydske fond*. Kr. 10,00 (20,00).
21. H. V. Gregersen: *Gotiske skriftprøver fra sønderjyske arkivalier*. Kr. 10,00 (20,00).
22. Aage Bonde og Johan Hvidtfeldt: *Borgmestre, rådmænd, byfogder og byskriver i Flensborg 1550–1848*. Indb. kr. 10,00 (20,00).
23. G. Japsen: *Den nationale udvikling i Åbenrå 1800–1850*. Indb. kr. 15,00 (30,00).
24. Sigurd Schoubye: *Guldsmedehåndværket i Tønder og på Tønderegnen 1550–1900*. Udsolgt.
25. *Åbenrå bys historie*. Under redaktion af Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. Bd. I kr. 16,50 (33,00), i skindbind kr. 31,00 (62,00). Bd. II kr. 25,00 (50,00), i skindbind kr. 38,00 (76,00).
26. Harald Jørgensen: *To ungdomsvenner. H. P. Hanssen, H. V. Clausen*. Indb. kr. 15,00 (30,00).
27. H. Hejselbjerg Paulsen: *Sønderjydske psalmesang 1717–1740*. Indb. kr. 22,00 (44,00).
28. H. V. Gregersen: *Den lüneburgske saltoktroi. Et bidrag til salthandelens historie i hertugdømmet Slesvig*. Indb. kr. 17,00 (34,00).
29. Johan Hvidtfeldt: *Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795–1805*. Indb. (Udsolgt).
30. *Tønder seminarie-stat 1788–1963*. Udarb. af Jens Lampe under medvirken af Asger Nyholm og Erik Larsen. Indb. kr. 25,00 (50,00).
31. Peder H. Smidt: *Hverdag og fest. Vestslesvigske minder*. Udsolgt.
32. *Jacob Fabricius d. Yngres optegnelser*. Udgivet af A. Andersen. Indb. kr. 30,00 (60,00).
33. H. V. Gregersen: *Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København. C. F. Allen. H. N. Clausen. Orla Lehmann, J. W. Marckmann. Carl Ploug*. Indb. kr. 30,00 (60,00).
34. *Johannes Oldendorphs selvbiografi*. Udgivet ved A. Andersen. Indb. kr. 10,00 (20,00).
35. L. S. Ravn: *Danskuddannede folkeskolelærere i Nordslesvig under preussisk styre*. Indb. kr. 15,00 (30,00).
36. M. Favrholt: *Haderslev Latinskoles historie 1567–1967*. Indb. kr. 25,00 (50,00).
37. Jens Engberg: *Det slesvigske spørgsmål 1850–1853*. Indb. kr. 30,00 (57,50).
38. Mourits Mørk Hansen: *Livs-erindringer*. Udgivet ved H. V. Gregersen. Indb. kr. 25,00 (49,50).
39. Peter Kier: *Min rejse gennem jordelivet*. Udgivet ved Jens Holdt og Hans Hejselbjerg Paulsen. Indb. kr. 25,00 (49,50).
40. G. Japsen: *Det danskesprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814*. Indb. kr. 30,00 (57,50).
41. G. Japsen: *De nordslesvigske sparekassers historie*. Indb. kr. 35,00 incl. moms (60,00).
42. H. V. Gregersen: *Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland, to halvbind*. Indb. kr. 60,00 incl. moms (90,00).
43. Harald Jørgensen: *Genforeningens statspolitiske baggrund*. Indb. kr. 36,00 incl. moms (60,00).

- Sønderjylland. Historisk Billedbog.* Tiden indtil 1864 ved Jørgen Paulsen og Poul Kürstein. 3. oplag. Indb. kr. 31,00 incl. moms (54,00).
- Nordslesvig 1920–70. Historisk Billedbog* ved Ole Bech og Eskild Bram. Indb. kr. 36,00 incl. moms (70,00).
- Nicolai Svendsen: *I genforeningens tjeneste.* Sønderjyds Skæbne III. Kr. 18,00 (36,00).
- Johannes Pistorius: *Quattuor Centuriæ Epistolarum,* Provst Johannes Pistorius' Brevsamling 1541–1605 (1614). Udgivet ved A. Andersen. Indb. kr. 60,00.
- Sønderjylland 1970.* Taler i jubilæumsåret. Indb. kr. 10,00 (15,00).
- Hans Andersen: *En dansk sydslesvigsk livsgerning (A. Edsen Johansen).* Kr. 10,00.

*

Sønderjyske levnedsløb

- Marie Boesen: *Agnes Smidt fra Lundsmark.* Træk af en livshistorie. Udsolgt.
- Hans Hansen: *Fra tidlig vår til efterår. I sønderjysk landbrugs tjeneste.* Kr. 5,00 (10,00).
- Morten Kamphövener: *Skrumsager. En sønderjysk fører.* Udsolgt.
- Johan Meyer: *Det gamle Frøslev.* Udsolgt.
- Th. Kaufmann: *Minder og tanker. Erindringer fra grænselandet.* Indb. kr. 8,00 (16,00).
- Frederik Høyberg: *Gennem 80 år.* Indb. kr. 8,00 (16,00).
- Andreas Øster: *Barn i Herrnhuternes Christiansfeld.* 2. oplag. Indb. kr. 9,75 (19,50).
- Jens Bladt: *Alsiske minder.* Indb. kr. 10,50 (21,00).
- H. Gjessing: *Drengeår og manddomsvirke i Tønder.* Udgivet ved Peter Kr. Iversen. Indb. kr. 11,00 (22,00).
- I. J. I. Bergholt: *Pligtens vej. En sønderjyde i 1. verdenskrig.* Indb. kr. 11,00 (22,00).
- J. N. H. Skrumsager: *Ane Marie Skrumsager.* Udgivet ved Dorrit Andersen. Indb. kr. 12,00 (21,00).
- Jens Bladt: *»... og så blev jeg folketingsmand«.* Indb. kr. 15,00 (25,00).
- Hanne Poulsen: *Jes Jessen. Maleren fra Åbenrå.* Indb. kr. 18,00 (31,00).

*

*Bøgerne fås ved henvendelse til Historisk Samfunds ekspedition.
Hvor andet ikke er anført, er medlemsprisen excl. moms.
Normalprisen (incl. moms) er angivet i parentes.*